

„Sem meg nem hüle, sem meg nem fázék Socrates, mikor azt hallá,
 hogy rólla némelyek igen rosszul beszéllettenek, hanem tsak azt mondá:
 Én nem bánom, ha megvernek is jelen nem létemben.”

„Nevezetesebben azt lehet róla megjegyezni, hogy amíg élt,
 soha semmit sem vett, amit előre jól meg nem vizsgált volna,
 kivéven tulajdon feleségét.”

„[...] de legyen elég a mostani garasos kolbász hosszóságához képest
 igen-igen rövideden szájakba rágnom az én szakadtalan egymásból folyó
 alacsony lágy beszédemet. Mert úgy tekeri valami a hasamat,
 mintha a Magyar Kurirnak ésszel és Democritussal tele újságait
 engedelme nélkül oda mind belegyúrtam volna.”

„De kérem, gondolja meg azomban az-is ott leg-alább, a' hól nagy liku (lyuku)
 széken ül, vagy kuporog (kutzorog), hogy nem minden tyuk (tik) tojhat aranny
 kokót (gyermek szava a tojás helyett) akár mint erőlködjön is, se nem minden
 fán teremhet a szép szagú és jó izü sárga narants.”

„Egy Fejedelem (Fürst) sétálván udvari embereivel, találja udvari bolondját,
 a' ki valamely magokot ültet vala egy ásatlan ágyásba. Kérdi tőlle, mit ültetsz?
 Én bolond magot, felele az eszes bolond. De minek nem ültetsz inkább okos
 embereket? kérdé a' Fejedelem. Azért, ugymond, hogy az itt való föld az okost
 nem terimi meg.”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
 Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2022/5

5

2022

ItK

Balassi istenes énekei
 18. századi anekdoták
 Janzenista könyvek

Publications on History of Literature

Volume 126. Nr. 5. 2022

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
chief editor

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey
Tünde Császtvay
Rumen István Csörsz

Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Mihály Etlinger
Gábor Mészáros
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@iti.mta.hu

Contents

Balázs, Mihály: Notes concerning the sources of Balassi Bálint's
psalm paraphrases 563

Workshop

Hajdu, Ildikó: Conversing with the Lord. The poetic formalization
of Balassi's paraphrases of psalms and religious poems 609
Golyán, Ádám: Literary programme of Sámuel Andrád 632

Documents

Tüskés, Anna: Jansenist and Jansenism-Related Books in the Library
of the Premonstratensian Abbey of Jasov 660

Book reviews

Ferences iskoladrámák III. Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762, szerkesztette
Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna (Franciscan School Plays III.
Passion Plays from Csíksomlyó 1751–1762, eds. Demeter Júlia and
Pintér Márta Zsuzsanna (*Maczák, Ibolya*) 691
Klaniczay Gábor: Santità, miracoli, osservanze nel Medioevo (*Falvay, Dávid*) 693
Orosz Andrea: *Kováts József*. Az életrajz és az életmű feltérképezése
(The mapping of biography and oeuvre) (*Szabó-Reznek, Eszter*) 698
Kelevéz Ágnes: *Esti kérdések. Irodalomtörténeti nyomozás Babits költészetében*
(Evening questions. A literary historical investigation into Babits' poetry)
(*Szalagyi, Csilla*) 703

Irodalomtörténeti Közlemények

2022. CXXVI. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Etlinger Mihály

Mészáros Gábor

technikai szerkesztők

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

Tartalom

Balázs Mihály: Észrevételek Balassi Bálint zoltárparafrázisainak forrásairól 563

Műhely

Hajdu Ildikó: Társalogni az Úrral. Poétikai technikák Balassi Bálint istenes verseiben 609

Golyán Ádám: Andrád Sámuel irodalmi programja 632

Adattár

Tüskés Anna: Janzenista és janzenista vonatkozású könyvek a jászói premontrei prépostság könyvtárában 660

Szemle

Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.): Ferences iskoladramák III. Csiksomlyói passiójátékok 1751–1762 (*Maczák Ibolya*) 691

Klanciczay Gábor: Santità, miracoli, osservanze nel Medioevo. Ungheria nel contesto europeo (*Falvay Dávid*) 693

Orosz Andrea: Kováts József. Az életrajz és az életmű feltérképezése (*Szabó-Reznek Eszter*) 698

Kelevéz Ágnes: Esti kérdések. Irodalomtörténeti nyomozás Babits költészetében (*Szalagyi Csilla*) 703

Észrevételek Balassi Bálint zsoldárparafrázisainak forrásairól

BALÁZS Mihály

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalmi Tanszék, egyetemi tanár
ORCID 0000-0001-8006-4968

Notes concerning the sources of Balassi Bálint's psalm paraphrases

Abstract | Based on the results of recent research, the first part of the paper outlines the original context of the publication of *Psalmorum Davidis libri quinque duplici poetica metaphrasi alter alteri e regione opposita vario carminum genere latine expressi Theodoro Beza Vezelio et Georgio Buchanano Scoto*, printed in 1581. According to this recontextualization, the project was initiated by Theodor BÉZA, and he was the exclusive author of the explanatory prose texts for the published volume. In these prose passages, he relied heavily on an earlier, similar publication by Heinrich MÖLLER; in fact, the Genevan reformer reiterates Möller's ideas not only in the dedication to Henry HUNTINGDON, but in the prose texts accompanying the individual Latin poetic paraphrases as well. This study was long overdue because, although previous research recognized BALASSI's debts to the volume in his Hungarian paraphrases, the accompanying commentaries were not factored into the investigation. The next part offers an analysis of Balassi's five extant poetic Psalm paraphrases following a similar structure. The paper includes the texts of the verse paraphrases of the relevant psalms as they appear in BÉZA and BUCHANAN, together with the prose commentaries (*argumentum* and *interpretatio*) added by BÉZA. Both the poetic paraphrases and the prose commentaries are provided in Hungarian prose translations. The fourth element of the study follows a similar structure, but here the reader encounters the Polish texts and their Hungarian translations, since in this case Balassi's source was Jakub LUBELCZYK's volume *Psalterz Dawida*. In this republished version of the Balassi poems and analysis, interpretative work is further enabled by the technique of offsetting the parts of the text that are the poet's individual inventions **in bold**. This way, readers gain access

to an apparatus which may help them evaluate the suggested interpretations. The interpretations suggest more convincingly than before that BALASSI consistently ignored the considerations of different denominations and produced a suggestive rendering of his individual spirituality by consistently limiting the didactic intent of his works.

Keywords | Balassi Bálint, religious poetry, psalm paraphrases, Polish sources, Hungarian translation

Balassi istenes verseinek tanítása során arra a következtetésre jutottam, hogy zsolttárparafrázisai értelmezésekor célszerűnek látszik az eddigiéknél alaposabb vizsgálat alá venni azt a kontextust, amelyből költőnk kiindulópontot jelentő szövegeit kiemelte. Nem mintha ez nem történt volna meg korábban, hiszen a kritikai kiadás elkészítéskor Eckhardt Sándor már e tekintetben is jelentékeny filológusok eredményire támaszkodhatott, s Szilády Áron, Dézsi Lajos és Waldapfel József legfontosabb megállapításait fel is használta a jegyzetekben.¹ Az alábbiakban ezekre a kritikai kiadáson keresztül utalunk, ám külön is ki kell emelnem Waldapfel József írásait, amelyek személetükkel és filológia megalapozottságukkal a legerősebb követendő példát jelentik. A zsolttárparafrázisok tekintetében később az bizonyult igen termékenynek, hogy Horváth Iván követte a szerelmi költészetre Eckhardt által már alkalmazott eljárást. Olyan kötetet keresett tehát, amely együtt tartalmazta a költő által forrásként emlegetett szerzőket és szövegeket. Így sikerült eljutni a *Psalmorum Davidis libri quinque duplici poetica metaphrasi alter alteri e regione opposita vario carminum genere latine expressi Theodoro Beza Vezelio et Georgio Buchanano Scoto auctoribus [...] eiusdem Buchanani Tragoedia quae inscribitur Jephthes*, Morgiis, le Preux, 1581 című kiadványhoz.² Logikus volt az is, hogy a legkorábbi, 1581-es kiadást adja Balassi kezébe, hiszen a bibliográfiák szerint ezt követően 1593-ban, majd 1594-ben jelentették meg újra Genfben. A rendkívül fontossá vált kötetet használták is a Balassi-kutatók, s a Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza gondozásában megjelent kiadások³ rendre azt is megnevezik, hogy a kiadványban szereplő szövegtípusok közül melyik volt a magyar szerző forrása. Ezeket a versekről értekezők nem mindig veszik át pontosan, gyakran az egyes szövegrészek szerzőségét és műfaját illetően téves, a parafrázisok verses vagy prózai voltát nem pontosító megállapítások is napvilágot látnak. Ilyenek még olyan alapos szerzőnél is előfordulnak, mint Vásárhelyi Judit, aki a mondott kötetéről a következőket írja tanulmányában:

A bal oldalon Béza szöveg áll. A zsolttár száma után *Argumentum et usus* következik. Ennek szövege átnyúlik a páros lapokra is, majd a baloldalon két Béza parafrázis olvasható: egy prózában egy pedig versben. A könyv páratlan lapjain, azaz a jobb oldalon a Buchanan részben található a zsolttár interpretációja prózában, majd Buchanan verse.⁴

Fontos leszögeznünk ettől eltérően, hogy a kiadványban *minden* prózában írott kísérő szöveg Bézától származik, Buchanantól tehát csak verses parafrázisok olvashatók. Ezt teljesen egyértelművé teszi, hogy Bézának azokban a köteteiben, amelyekben a latin zsolttárparafrázisai még Buchanan szövegek nélkül jelentek meg, a prózai *interpretatio* és *paraphrasis* címre hallgató szövegrészek egy oldalon két hasábra törve, s a számo-

1 BALASSI Bálint, *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1959).

2 HORVÁTH IVÁN, *Balassi Bálint költészete történeti-poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 212–213.

3 GYARMATI BALASSI Bálint, *Énekei*, kiad., jegyz. KŐSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1986).

4 P. VÁSÁRHELYI Judit, „Balassi Bálint zsolttárfordításainak forrásai”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998*, szerk. KOVÁCS Ilona, 413–422 (Budapest: OSZK, 2000), 413.

zásban is egymáshoz igazodva párhuzamosan olvashatók.⁵ Buchanan 1582-ben papírra vetett önéletrajza szerint már 1551–1552-ben komoly előrehaladást tett a parafrázisok készítésében, amikor eretnekgyanus kijelentései miatt a lisszaboni inkvizíció arra ítélte, hogy a közeli San Bento kolostorban töltsön néhány hónapot.⁶ A műből aztán a híres francia nyomdász, Henri Estienne előbb csak egy mutatóványt jelentett meg, s ennek sikere után került sor a skót hunanista költő és történetíró teljes művének közzétételére először 1565-ben.⁷ Az ekkor már protestáns skót költő és Béza együttműködésének a nyomtatványokban is nyomot hagyott első jele az volt, hogy Buchanan műve második genfi kiadásába már legalább neve kezdő betűinek feltüntetésével (*Psalmi aliquot a Th. B. V. versi*) bekerült néhány a neves teológus parafrázisaiból is. A latin nyelvű parafrázisai mindegyikét tartalmazó későbbi, először 1579-ben Genfben megjelent kötet ajánlásában olvashatók szerint ezt nagy tisztességnek tarthatta, hiszen itt arról ír, hogy a költőfejedelemként tisztelt Buchanan művének nyelvi tökéletessége sokáig visszatartotta őt attól, hogy a Clemens Marot művét befejező francia változat után a latin nyelvű parafrázis elkészítésére is vállalkozzék. Monográfüsa azt is kiderítette, hogy az 1581-es közös kiadás is Béza ötlete volt, aki a közvetítésre vállalkozó Sir Peter Yuoungnak azt írta, hogy ha ez létrejön, ő holdként részesülne a nap fényességének ragyogásából.⁸

Ebben az esetben azonban a hold is fényforrásként viselkedett, hiszen jól látható, hogy a Balassi által használt 1581-es kiadásba Béza már megfelelő teológiai keretbe igyekezett helyezni az akkor már Edinburghban élő, s utolsó hónapjait a skótok által nagy becsben tartott jogi (*De jure regni apud Scotos*) és történeti munkái (*Rerum scoticarum historia*) finomításával foglalkozó zsoldáros előd szövegeit. Így aztán nem vett át egyetlenegy sem a Buchanan kiadványaiban időnként az egyes zsoldárok élére helyezett s döntő mértékben a szövegek retorikai és poétikai jellemzőivel foglalkozó prózai parafrázisokból, hanem ebben a műfajban kizárólag a sajátjait jelentette meg.

A teológia keretét az 1581-es kiadványban tehát ezek az egyes zsoldárokat felvezető szövegek, illetőleg az egész kötetnek az angol Henry Huntingdon herceghez írott ajánlása teremti meg. Ebből megtudjuk, hogy az angliai méltóság kivételes kegyességén túl a szigetországba menekült francia protestánsok támogatásával érdemelte ki ezt a megtiszteltetést. Ezt követően történeti mozzanatok is tartalmazó értekezés következik a zsoldárok kivételes fontosságáról. A magyar szakirodalomban ebből csak az kapott méltatást, hogy a biblia további könyveitől eltérően a zsoldárok arra tanítják meg az embereket, hogy miképpen válaszoljanak Isten beszédére.⁹ Az ajánlás ezt azonban kie-

5 *Psalmorum Davidis et aliorum prophetarum libri quinque. Argumentis et latina paraphrasi illustrati ac vario carminum genere latine expressi.* Az 1579-es első genfi kiadást több is követi.

6 *Georgi Buchanani vita (ab ipso scripta biennio ante mortem)*, in I. D. McFARLANE, *Buchanan* (London: Gerard Duckworth et Co., 1981), 543. Lásd még a kritikai kiadás előszavát: George BUCHANAN, *Poetic Paraphrase of The Psalms of David*, ed. translated and provided with introduction and commentary by Roger P. H. GREEN, *Travaux d'Humanisme et Renaissance* 476 (Geneve: Librairie Droz, 2011), 13–26.

7 George BUCHANAN, *Psalmorum Davidis paraphrasis poetica nunc primum edita poetica* (Paris: Henri Estienne, 1565).

8 McFARLANE, *Buchanan*, 269–272.

9 P. VÁSÁRHELYI, „Balassi Bálint zsoldárfordításainak...”, 414.

gészítő funkciókat említi, hiszen nagy hangsúlyt kap a bibliai könyvekkel közös szerep: a zsolotárkönyv is arra tanít, hogy miben kell hinnünk, és mit kell tennünk, ez is kifejti az igaz hit fontos tételeit, sőt jeles próféciákat is tartalmaz. A történeti visszatekintés először leszögezi, hogy a *Vulgata* pontatlanságokat tartalmazó szövegét tévesen tulajdonítják Szent Jeromosnak, majd Szent Ágoston érdemeit elismerve áttér a középkori gyakorlat elmarasztalására: a nyelvek megfelelő ismerete nélküli fordították a szöveget héberből görögre, majd görögből latinra, s a hibás fordítások nem engedték eljutni a hívekhez a szövegek valódi értelmét. Külön is említést tesz az allegóriák fékezhetetlen hajszolásáról, amely az ótestamentumi könyvek mindegyikét bemocskolta. Méltatja azok igyekezetét, akik a három isteni nyelv ismeretében javított és a homályos helyeket is megvilágító változatokat terjesztenek az egyház elé. Egyaránt elmarasztalja ugyanakkor azokat, akik az újdonság elkerülésére hivatkozva eltiltanák az embereket az ilyen munkálkodástól, de azokat is, akik csupán nagyravágyásból s a helyes rend mellőzésével teszik mindezt. Ez utóbbi természetesen nem vonatkozik azokra, akiket az egyház javának keresése késztet cselekvésre, s Isten kegyelméből magát is ezek közé sorolja. Itt is megismétli azt, amit Kálvin ösztönző és Buchanan visszatartó szerepéről a már említett korábbi kötetben is elmondott, majd kitér arra, hogy cselekvésre késztették bizonyos kortárs rossz szövegek is, amelyek a zsolotárok legistenibb költészetét nem haboztak megrontani és bemocskolni.

Később, immár a forrásaira is utalva körvonalazza a program megalapozottságát. Először a szerinte legpontosabb parafrázisokat készítő Johannes Campensist (Jean de Campen, 1490–1530) méltatja, jóllehet – mint látni fogjuk – az elismerő vélemény ellenére fő forrásként nem ennek a szerzőnek a híres löveni *collegium trilingue*-ben folytatott oktatási gyakorlatából kinövő művét használta, viszont ő lehet a forrása a Szent Jeromost felmentő fentebb idézett megállapításnak.¹⁰ Fontos forrást nevez meg ugyanakkor, amikor arról beszél, hogy az egyes zsolotárok céljának és funkciójának meghatározásában olykor többféle megoldás is kínálkozik, s erről a tudós teológus Henricus Mollerus (Heinrich Möller, 1530–1589) győzte meg, akinek az egyes zsolotárokat magyarázó fejtegetéseit alkalmasint megváltoztatta, és könnyebben olvashatóvá tette. Több is történt azonban, hiszen az egy ideig Wittenbergben tanító, majd azt elhagyni kényszerülő, Melanchthont termékeny filippista (ellenfelei által persze kriptokálvinistának tartott) teológus hatalmas terjedelmű műve tekinthető Béza legfontosabb forrásának. Egyfelől megállapítható, hogy a wittenbergi előadásokból kinövő és először 1574-ben három kötetben megjelent *Enarratio Psalmorum*¹¹ egyes köteteinek ajánlásai voltak a Béza-kiadvány imént bemutatott ajánlásának legfőbb forrásai. Esetenként egy-egy félmondatnyi azonosság is megfigyelhető a zsolotárok dogmatikai fontosságát méltató sorokban, s a legnagyobb különbség az, hogy Möller mindhárom ajánlásban (az egyik a lübecki evangélikus püspöknek, a további kettő Lundeberg és Stande város vezetőinek

10 Johannes CAMPENSIS, *Psalmorum omnium iuxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio auctore Johanne Campensi* (Paris: 1532). A Jan Dantyszekhez címzett ajánlása minden esetre hangsúlyosan szól erről.

11 Henricus MOLLERUS, *Enarratio Psalmorum excepta ex prelectionibus Henrici Molleri Hamburgensis et edita in Academia Witebergae* (Witeberg: Joannes Crato, 1574).

szól) nagyon terjedelmesen és részletezően szól a zsoltárok középkori és kortárs megfontolásokról. Hosszan ecseteli a középkori szerzetesek tudatlanságát: nem csupán a filozófiából és a farizeusok álmodozásaiból származó tévtanokat csempészték be a szövegekbe, hanem a kanonokok vezetésével nagy bömböléssel is zengedeztek a valójában meg sem értett zsoltárokat. Melancthon követőjéhez méltóan, de ugyancsak nagyon hosszadalmasan ecseteli aztán az *artes liberales* és az igaz kegyességet helyre állító újabb fejleményeket, de heves indulattal beszél arról is, hogy újabban szinte nincs is olyan zsoltár, amelybe a fordító ne keverne bele olyan dolgokat, amelyek Vénuszról és Bacchusról való haszontalan álmodozások során keletkeztek. Ezeket tehát a genfi teológus alaposan lerövidítette, s ugyanakkor a forrástól eltérően a zsoltárokból megfigyelhető beszédnemekről szóló fejtegetéssel zárja az angliai méltóságnak szóló ajánlást. Görög terminusokat is használva ecseteli, hogy nem minden zsoltár rendelhető csupán egy beszédnemhez, de vannak olyanok, amelyek elsősorban a hittételek tanítására alkalmasak (*doctrinales*) mások próféciákat fogalmazznak meg (*prophetic*), megint mások könyörgések (*precatori*), s a felsorolásban még a következők szerepelnek: vigasztalók (*consolatori*), háladók (*gratiarum actiones*), dicsőítést tartalmazók (*laudatorii*), diadalmasok (*triumphales*), egyházasak (*ecclesiastici*), javakkal foglalkozók (*oeconomici*). Ez önmagában is fontos mozzanat, de még inkább azzá teszi, hogy a kiadványában Béza a zsoltárok mindegyikét valamelyik csoportba sorolja.

A Balassi által használt kötet azonban nem csupán Mollerus előszavát hasznosította. Mint az alábbiakban látni fogjuk, a genfi teológus felhasználta, lerövidítette vagy átfogalmazta az egyes zsoltárok élére illesztett argumentumokat. Ennél egyszerűbb megoldást választott az interpretációk megalkotása során. Ezek pontjai úgy álltak össze, hogy Möller hosszú fejtegetésiből alkalmanként kisebb módosításokkal csak az ott alfejezetek címeiként szereplő összegző mondatokat vette át, s ezeket csúsztatta össze egy jóval tömörebb szövegegységgé. A parafrázisok önállóbbnak látszanak, jóllehet ezek is nagymértékben merítenek Möllertől a fenti módon felhasználatlanul maradt szövegeiből.

Möllerénél jóval tömörebb kiadvány keletkezett tehát 1581-ben, ám a teljesség kedvéért érdemes jelezni, hogy 1603-ban, tehát még Béza életében megjelent Genfben egy olyan csaknem másfél ezer oldalas kötet, amely az előszavak kivételével Möller és Béza összes szövegét tartalmazta, s amelyben nem csupán nagy akribiával készített közhely- és tárgymutató segítette a tájékozódást, hanem a zsoltárok beszédnemi besorolását feltüntető táblázatot is tartalmazott, s ezen kívül minden zsoltár végére odakerült egy-egy *Observationes locorum doctrinae*, valamint *Articuli praecipui* című egység, amelyekben a szövegből kivonható dogmatikai tételek szerepeltek.¹²

Innen visszanézve mérsékeltébbnek tekinthetjük a dogmatika- és gyülekezetépítő mozzanatok jelenlétét az 1581-es kiadványban, ám meghatározó volta nem tagadható. Az alábbiakban tehát azt tesszük vizsgálat tárgyává, hogyan küzdött meg ezekkel a kísérszövegben és a forrásul szolgáló parafrázisokban jelenlévő mozzanatokkal az a Balassi, akiről sokan azt tartják, amit a mértékadók között is első Waldapfel József, hogy tudniillik a nagy költő „egyéni – és ez az ő nagy lírai újdonsága – abban, hogy a dogma-

12 *Enarratio Psalmorum Davidis* (Genève: 1603).

tikus alapú korszerű hitet, amely a 16. század egyházi költészetének jelentős csoportjában a közösség nevében nyilatkozik meg, személyessé teszi, életszerű alkalmi ihlettel.¹³

Ennek az egyetlen szempontnak a vizsgálatára vállalkozunk tehát, amelynek az is következménye, hogy bár természetesen tudjuk, hogy a zsoltáros hang az istenes költészet egészére jellemző, s azt is, hogy születettek javaslatok egy-egy vers vagy versrészlet gyaníthatóan egy-egy zsoltárhoz köthető genezisére is (*Az Szentháromságnak első személye... – 4. zsoltár, Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod... – 38. zsoltár*),¹⁴ csak az a hat verssel foglalkozunk, amelyben egy zsoltár jelenléte a szöveg egészében kimutatható. Ezek közül öt az említett, minden valószínűség szerint az 1581-es kötetből való, csupán az *Áldj meg minket Úristen...* forrása a lengyel Jakub Lubelczyk parafrázisa.

A tanulmány felépítése a következő: A zsoltárok számozását követve először a Kőszeghy–Szentmártoni Szabó-kiadás alapján közlöm Balassi szövegét oly módon, hogy az elemzésben relevánsnak bizonyult szöveghelyeket **vastagított** betűsorral adom. Ezt követi először Béza, egy esetben pedig Lubelczyk argumentuma s ezek magyar fordítása. Ugyancsak közlöm azt a szöveget, amely a szakirodalom, illetőleg vizsgálataim szerint Balassi parafrázisának az elsődleges bázisa volt, adom továbbá ennek magyar fordítását is (természetesen akkor is prózait, ha ez a bázisszöveg verses volt). Itt forrásaim a Tóth Tünde által készített fordítások voltak, amelyek ugyan hozzáférhetők az interneten,¹⁵ de a szembesítés megkönnyítésére indokoltnak látszik itteni közlésük. (Latinos kollégám, Latzkovits Miklós segítségét köszönve néhány esetben a szórendet illető kisebb változtatásokat hajtottam végre.) Több esetben Balassi hasznosította az 1581-es kiadvány további szövegeit is (*interpretatio, paraphrasis*), s ha felismertem, idézem is ezeket a részleteket az egyes verseket a mondott szempontból elemző kommentárban.

Psalmi 27. Translatio ungarico carmine juxta Buchanani paraphrasim

Egy olasz ének nótájára.

1.
Az én jó Istenem, ha **gyertyám** nekem
minden sötétségembe,
S ha éltemet őrzi s fejemet menti,
hát ki mint ijeszthetne?
Hahogy sok ellenség reám fegyverkezék,
tőlök jóvoltából megmente,
Rám dühödt **szájokból** kivőn ő markokból,
rajtam mert **ingyen** könyörüle.

2.
Kíért áldom nevét és nagy kegyelmét,
míg ez testben élhetek,
Tőle ezelőtt is ez egyet, s most is
kértem, hogy ránézhessek,
Az imádság lelkét adja remétségét,
hogy egyedül csak benne higgyek;
Eszemet az Sátán ne hajtsa más után,
szent cselekedetin örvendjek!

13 WALDAPFEL József, „Adalékok Balassi istenes verseinek mintáihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 37, 1–2. sz. (1927): 77–86, 77.

14 KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphiön* (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 333–336; KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint, 1554–1594*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram, 2009), 280.

15 TÓTH Tünde, *Balassi és a neolatin szerelmi költészet*, hozzáférés: 2022.11.03, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tunde0.htm>.

3.
Őt áldja énekszóm, versemre okom
legyen csak ő éneke,
Mert ő árnyékában és sátorában
megtart, nem hagy elvesznom,
Mint erős kőszálra, viszen hatalmára,
hol nem árthat sok ellenségem,
**Sőt noha úgy tetszik, hogy most is aluszik
az Úr, de tőlök megment engem.**

4.
Kéért én megállom nagy fogadásom,
s ötlet holtig dicsérem,
Könyörülj énrajtam azért, jó Uram,
s végy ki ez búból engem,
Emelj fel, Istenem, segélj, remésemem,
mert csak benned bízok bús lelkem,
Szemem csak reád néz, félvén, hogy majd elvész,
ne hagyj, reménlett idvösségem!

5.
Ne hagyj ez sötétben, s ne rejtis előlem
szerelmes orcád fényét,
Vesznom szinte ne hagyj **kísértet miatt**,
s tarts meg adtad életemet
Sok ellenségimtől, kik vették már körül
egyedül ártatlan fejemet;
Engem már barátim, szüleim, rokonom
elhadtanak, mint veszett embert.

6.
De az jó Úristen, ki az híveken
esik veszedelmekben,
Engemet nem hagyja, bűnből kihoza
nagy csudálatosképpen.
Irgalmas szent Atyám, **engedjed, hogy tudjam
az te útaidot követnem**,
Arról se félelem, se más dolog engem,
hogy soha el ne téveszthessen!

7.
Rágalmazó nyelvtől, ál ellenségétől
ments meg, Uram, engemet,
Mert hazug tanúkkal, keserves szókkal
káromlják életemet,
Nyelvek ő fegyverek, kivel dühösködnek,
keresik csak veszedelmemet;
Ha velem nem volnál, s nem bátorítanál,
életemben értek volna véget.

8.
De az te jóvoltod és ígérted jód,
kit bűm után vígan adsz,
És az boldog élet s kegyelmességed,
kit velem hittel váratsz,
Biztat nyavalyámban, vigasztal sok búmban,
s tudom is, hogy sok jókkal áldasz,
Senki ne féljen hát, mert az Úr sok jót ad
néked, ki csak őbenne bízatsz.

Béza argumentuma

Sive iam liberatum, sive adhuc in mediis periculis versantem Davidem dicamus hunc psalmum scripsisse, nihil interest. Aperiuntur enim hic nobis etiam quum desperata omnia videntur, tres perennes ac inexhausti fontes ex quibus certam consolationem hauriamus. Unus est Dei per fidem apprehensi potentia omnibus terriculamentis opposita. Alter est, perpetuum gloriae Dei studium, recta ubique conscientia sequata et studiose usurpatis mediis, quibus fides nostra confirmatur, verbi videlicet divini auditione et sacramentorum usu, siquidem id nobis conceditur, sin minus assidue eorumdem meditatione. Tertius invocatio cum fide et patientia.

Nem fontos, hogy a veszélyek között vergődő vagy az azoktól már megszabadult Dávidot tekintjük-e a vers szerzőjének. Hiszen itt feltárul számunkra az a három örök és kimeríthetetlen

forrás, melyből, mikor már minden kétségbejtőnek látszik, biztos vigasztalást meríthetünk. Az egyik a hit által felfogott Isten ereje, amely szembeszáll minden rémítetéssel. A második Isten dicsőségének szüntelen tanulmányozása és a mindenben jó lelkiismeret, mely azon szorgosan alkalmazott eszközök következménye, amelyektől hitünk megerősödik, vagyis Isten ígéjének hallgatása és (amennyiben erre lehetőséget kapunk) a szentségek vétele, illetve az ezekről való nem kevésbé buzgó elmélkedés révén. A harmadik Isten bizalommal teli és türelmes segítségül hívása.

Buchanan verses parafrázisa

1.

Deus in tenebris cum mihi praeleuceat,
Vitamque munit meam,
Quae vis aperta terreat me? quae mihi
Fraus caeca sit formidini.?

Mikor az isten világít nekem a sötétben, és oltalmazza életem, miféle nyílt erőszak ijeszthetne engem, miféle rejtett csel lehetne számomra félelmetes.

2.

Adversus unum cum scelesti factio
Cunctas parasset copias,
Dolosa letho quae tetenderant meo
Ipsi incidere in retia.

Ha egyel szemben a bűnös fél teljes seregét összeszedné is, ők maguk gabalyodnak bele a csalárd hálókba, melyekkel halálomra készültek.

3. Si comminentur castra, si minacibus

Infesta telis agmina,
Securus animi specto castra, proelia
timore liber intuor.

Ha [harci] tábor, ha ellenséges seregek fenyegetnek fenyegető dárdákkal, magabiztos lélekkel szemlélem a [harci] tábort, a csatákat félelem nélkül szemlélem.

4.

Unum expetivi, et usque et usque expetam,
Curis ut exemptus malis
Sim sacrosanctae semper aedis incola:
Augusta mirer atria,
Deoque laudes personem, **artus dum regit**
Vitalis aurae spiritus.

Egyet kívántam, és újra és újra ezt fogom kívánni, hogy az ártalmatlan gyötrelmekről szabadon a legszentebb templom lakója legyek örökké, csodáljam a felséges csarnokokat, és

az Istennek dicséreteket zengjek, amíg csak tagjaimat az éltető levegő lélegzése vezérli
[=amíg csak lélegzem].

5.

Tum me sub umbra conditum tentorii
Celabit, et periculis
Procul remotum, rupis abruptae velut
in arce positum, munit.

Akkor engem a sátor árnyéka alá helyezve elrejt, és a veszedelmektől távolra víve, mintegy meredek szirtre épült várába helyezve véd meg.

6.

Ac ne relictum nunc quidem impiae sinet
Vi factionis opprimi.
Victorque solvam vota, ne victoriae
Auctor mihi tacebere.

És nem engedi most sem, hogy a kegyetlen pártoskodók ereje cserbenhagyottként legyőzzön, és győztesként fogom teljesíteni fogadalmamat, nem hallgatom el a győzelem szerzőjét sem.

7.

Audi invocantem supplicem et fractum malis
Bonusque favensque subleva.

Halld meg a [téged] segítségül hívó esdeklőt, és a bajoktól megtörtet jóságosan és óvon könnyítsd meg.

8.

Te mens anhelat, vultus ad vultum tuum
Intentus usque respicit.

Téged óhajt a lélek, a te orcádra figyelmező tekintet folyvást remél.

9.

Ne conde vultus lumen a me amabilis
Neu me in tenebris desere.
Servum per iram ne sine opprimi tuum
Vitamque, quam debet tibi,
Tuere ab hoste et a periculis eripe,
O spes salutis unica.

Ne rejtsd el szeretetre méltó orcád fényét tőlem, s ne hagyj el engem a sötétségben. Szolgádat haragtól ne hagyj elnyomatni, az életet, mellyel tartozik Neked, őrizd meg az ellenségtől, és ragadd ki a veszedelmekből, ó egyetlen reménye az üdvösségnek.

10.

Me cari amici, me propinqui, me pater

Me blanda mater liquerat:

At non reliquit, qui pios in asperis

Non deserit rebus, Deus.

Engem kedves barátaim, rokonaim, atyám és édes anyám elhagytak, de nem hagyott el, aki a jámborokat nem hagyja el a keserű dolgokban, az Isten.

11.

Parens benigne me vias doce tuas,

Rectaque deduc semita.

Ne vis metusque ab hoste me deterritum

De calle recti detrahat.

Szülőként jóságosan taníts meg engem útjaidra, vezess az egyenes ösvényre, nehogy az erőszak és az ellenségtől való félelem eltérítsen a helyes ösvényről.

12.

Ne me inpiorum libidini

Relinque. Testes impii

Fingunt maligne falsa de me crimina,

Armantque se mendaciis.

Ne engedj át engem a gonoszok kényének. A gonosz tanúk rosszindulatúan hamis bűnököt költenek rám, és felfegyverzik magukat hazugságokkal.

13.

Mens victa tantis fatisceret malis,

Ni spes faveret me tuae

Benignitatis, post labores anxios

Mox affuturum gaudium.

Vivusque vivos inter ipsa commoda

vitae beatae praestolor.

A lélek már elbágyadna legyőzetvén ennyi rossztól, ha a te jóindulatod reménysége nem óvna engem azzal, hogy a gyöttrő fáradalmak után majd öröm következik. És élőként a boldog élet ezen nyájasságai között élőkre várom.

14.

In rebus ergo turbidis ne concide,

sed fortis usque sustine.

Te roborat Dominus, et cor fulciet

Tu fortis usque sustine.

A zavaros dolgok közepette tehát ne rogyj össze, hanem folyvást tarts ki bátran. Isten megerősít téged, és gyámolítja a szíved, te folyvást tarts ki bátran.

Kivételes vers, hiszen ez egyetlen a parafrázisok közül, amelynek alapszövege Buchanantól származik. Bár a strófahatárok nem felelhetnek meg egymásnak, ha a magyar költő felől indulunk el, és a Balassi-vers strófáinak megfelelőit keressük, minden kétséget kizáróan az alábbi séma bontakozik ki: 1→1, 2; 2→4; 3→3, 5; 4→6, 7, 8; 5→9, 10; 6→10, 11; 7→12, 13; 8→13, 14. Jól látható, hogy az eltérés lényegében abból adódik, hogy Balassinál a második és harmadik strófa szinte felcseréli az eredetét. Nem kizárt, hogy ez összefüggésbe hozható Béza argumentumának első mondatával, amely szerint egyformán elképzelhető, hogy a veszélyek között vergődő, vagy az azoktól már megszabadult Dávid szólaljon meg a szövegben. Ez minden bizonnyal utalás Möller álláspontjára, aki szerint bizonyos, hogy a zsoldár már a szabadulás után íródott, s erre is alapozva beszél optimistán a további veszélyek leküzdhető voltáról. Érdekes itt felfigyelni arra, hogy az első versszak második részében a beszélő múlt időt használ, s ez indokolhatja az indító hálálkodást, ami aztán megismétlődik. Így persze még érdekesebb, hogy a harmadik versszak csak Balassinál olvasható utolsó előtti sora szerint a frissen törtétek sem óvják meg a versben beszélőt attól az aggodalomtól, hogy szünet állhat be az isteni gondviselés működésében.

A forrásokban nem olvasható további teológia mozzanatok közül említésre méltó, hogy az első versszak utolsó sora hangsúlyosan *ingyen* kegyelemről beszél, további fontos újdonság a második strófában a *Sátán*, az ötödikben pedig a *kísértet* felbukkanása. Ezek szívós jelenlétével az életműben már foglalkozott a szakirodalom, megállásra késztetnek azonban a második versszak második felében olvashatók, amelyek nyilvánvalóan ellentétben állnak mind a Buchanannál, mind a Bézánál (*argumentum, interpretatio, paraphrasis*) olvashatókkal. Az előbbi a versben a legszentebb épületről és felleges csarnokokról beszél, míg az interpretációban azért könyörög, hogy élete minden napjában Jehova házában lakhasson, s hogy szemlélhesse Isten szépséget, és láthassa templomát („[...] ut habitem in domo Jehovae omnibus diebus vitae meae ad spectandum pulchritudinem Jehovae et inspiciendum templum eius”). Mindezek persze az argumentumokban kapnak részletesebb megalapozást. Roppant érdekes itt, hogy bizonyos tekintetben erősebb Buchanannak Balassi által minden bizonnyal nem ismert, az 1581-es kiadványban nem szereplő, csak az önálló kiadásaiban elérhető argumentuma, amely szerint a beszélő egyedül azt kéri Istentől, hogy az igaz egyház tagja maradjon, mert ellenségétől csak ott van biztonságban, ott van lehetőség a gyakori áldozatra, s arra, hogy hálákat adjon neki. („[...] unice a Deo petit, ut sit, perpetuoque maneat membrum verae ecclesiae, ubi ab hostibus tutum esse, Deumque in coetu frequenti celebrare, eidemque gratias agere possit.”) Béza a protestáns szemlélet szerint konkretizálja a templomban törtéteket, vagyis Isten ígéjének hallgatásáról és a szentségek vételéről beszél, de lehetségesnek tart olyan helyzetet is, ahol meg kell elégedni az ezekről való buzgó elmélkedéssel. Ez a megoldás egyáltalán nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy ezekben a latin nyelvű, később azonban franciára is lefordított argumentumokban a genfi teológus folyamatosan számol a Franciaországban élő protestánsok helyzetével, s mint egy tanulmány is kimutatta, néhány terjedelmesebb argumentumában kifejezetten gyakorlatias tanácsokat ad a szabad vallásgyakorlattól megfosz-

tott honfitársai számára.¹⁶ Mivel a korban még a teológusok sem tettek könnyen különbséget a meditáció és az ima között, tekinthetünk úgy a második versszaknak az „Az imádság lelkét adja reménységét” sorára és azt követőkre, mint a belső építkezés megvalósítására irányuló törekvése. Az argumentumban csupán a kényszerhelyzetre sugallt *buzgó elmélkedés* így általánosabb érvényű lesz. Ugyanakkor persze aligha hallgatható el, hogy a magyar költő egészen bizonyosan nem volt olyan kényszerhelyzetnek kitéve, mint Béza franciaországi hitsorsosai, itt tehát egészen bizonyosan arról a bizonyos belülről fakadó, a külsőségektől nem függő spiritualitás megjelenítéséről van szó, amelynek kitüntetett szerep jut Balassi költészetében.

A teológiai összefüggések keresésére kevésbé kihegyezett értelemező persze örömmel részletezhetné, hogy mindez nagy nyelvi invencióval, a forrástól elemelkedő szóhasználatval valósul meg. Költőnk nem a *világít* igét használja, mint Buchanan, nem is fényt (*lux*), lámpást (*lampas*), vagy fáklyát (*fax lucentissima*) ír, mint Béza a verses parafrázisban vagy az interpretációban, hanem önálló megoldásként *gyergyát*, de a mintáktól hasonlóképpen elszakadva beszél ellenfelei *dühöd*t szájáról, vagy határozza meg magát *veszett ember*ként. Mivel azonban csak egyetlen szempont vezérli megközelítésemet, csupán azt említem meg, hogy a tanító példázatosság is visszafogottan, finom áttételességgel jelenik meg költőnk versében. Buchananról, de Béza szövegeitől is eltérően nem pöre tanításra szólítja fel a Mindenhatót, hanem képesebb beszéddel azt kéri, „engedjed, hogy tudjam a te utaidot követnem.”

Megmarad ez az önállóság a befejező strófában is. Buchanan és Béza megoldásaiból egyértelműbben az olvasható ki, hogy a vers beszélője itt önmagát szólítja meg, önmagát biztatja kitartásra, s ez különösen Béza prózai parafrázisában lesz nyilvánvaló (*Agedum David, expecta Jehovam, constantique animo Jehovam inquam expecta*), ám nem kevésbé izgalmas a befelé fordulásnak és a többekhez szólásnak az a kettőssége, amelyet Balassi utolsó soraiból kiolvasni vélek.

A zsoltár Balassit megelőzően született magyar parafrázisáról nem tudunk, az elmondottakra kiváló ellenpróba lehet viszont Rimay János költeménye. A tanítvány istenes énekei második, az „ez világi életünknek állapotjából származó akadályok orvosló eszközt” tartalmazó részében ezt a verset is prózai magyarázat vezet be,¹⁷ mintegy illusztrálva Ötvös Péter tanulmányának azt a megállapítását, hogy „istenes énekeit terjedelmes prózai magyarázat nélkül nem találhatta érvényesnek.”¹⁸ Itt azonban mégsem egészen szokványos a megoldás, hiszen 5 összetartozó versnek (XXII–XXVI) egy közös bevezetője van, s az egyes verseknél a költő csak a szűkebb téma megnevezését tartotta szükségesnek. Ez a funkciójában tehát az 1581-es kötetben olvasható Béza-argumentumnak megfelelő szöveg teljesen önálló, nem Béza megállapításaiból építkezik. Nem kevésbé fontos, hogy – mint látni fogjuk – Rimay versének az egyház fontosságát

16 Edward A. GOSSELIN, „David in tempore belli. Beza's David in the service of the Huguenots”, *Sixteenth Century Journal* 7, 2 (1976): 31–54.

17 RIMAY János, *Írásai*, kiad. Ács Pál, Régi magyar könyvtár, Források 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 120–131.

18 ÖTVÖS Péter, *Rimay János költészete és a magyar későreneszánsz*, hozzáférés: 2022.11.03, <https://gepeskonyv.org/mi/index.php?kulcs=%C3%96tv%C3%B6s%20P%C3%A9ter&chapter=0907OTVORIMA>.

hangsúlyozó sorai egybe csengenek annak az argumentumnak az üzenetével, amelyet Buchanan helyezett a 27. zsoltára elé. De maga az öt vers elé helyezett Rimay-argumentum ettől is független, nem valószínű tehát, hogy olyan kötet járt Rimay kezében, amelyik csak Buchanan argumentumokkal ellátott parafrázisait tartalmazta. Rimay hozzá méltó bonyolultsággal megfogalmazott nagy bevezetőjének az a legfontosabb megállapítása, hogy olykor hitünk mustármagnyi maradékából kell a fohászkodás helyzetét megeremtenünk, hogy a háborúságok és kétségek közepette mégiscsak Istenhez forduljunk. Az ínségek, nyomorúságok és kétségek ellenében írt versek után jön a *hatalmaskodók elleni* könyörgés, amely a kolofonjában azt is elárulja, hogy Buchanan versét tolmácsolta „a magyar igéknek folyásához”, úgy, hogy „értelmét helyben hagyá”. Ez persze nem egészen igaz, hiszen 16 Balassi-strófából álló verset állít elő, ám az kétségtelen, hogy a hatalmaskodó eszköztárát gazdagító (*titkos ólalkodás, vérben forgó szemek, háborúságok* stb.) kifejezések, továbbá az általa oly kedvelt, szinonimákat sorjázó párhuzamosságok ellenére a gondolatmenet változatlan marad, s ezt nem változtatja meg az sem, hogy egy helyütt az eredetitől s persze Balassitól is eltérően egy strófában kifejezetten az *Udvar s irégy tisztekre* emlékeztetően egy familiáris megpróbáltatásával toldja meg a szöveget:

Mint vívó fegyverét,
Ki-ki hazug nyelvét
Ellenem élesíti,
Magát hazugsággal,
Rám való szólással
Uránál kedvesíti,
Sőt ugyan jutalmát,
Mint nyelve fő zsoldját,
Elleneségemtől lesi.

A Balassinál elmondottakra visszautalva a második versszakban Rimaynál is múlt idő szerepel, de ez nála nem jár a szerkezet megbontásával. Erőteljesebben jelzi ugyanakkor a helyzetet leíró és az Istenhez odaforduló rész közötti váltást: „Meghallja kértemet, / Hallván szükségemet, / Ha így kezdédek szólnom.” A sok bőbeszédűnek tetsző betoldás mellett kifejezetten sikeresnek tekinthető, hogy a tanítás meghallgatása helyett a még talán Balassiét is hajazó megoldás alkalmaz: „Most is szememnek fényt, / S lábomnak adj ösvényt, / hogy én azt bátran járjam.”

Említésre méltó az is, hogy a latin mintához hasonlóan ő is saját magához, illetőleg a lelkéhez szóló felszólítással zárja a költeményt.

Másfelől azonban az egyéni kegyességnek azok a mozzanatai, amelyeket Balassinál kimutattunk, teljességgel hiányoznak. Ezek mindegyikét most nem soroljuk fel újra, a különbség érzékeltetésére elegendőnek látszik, hogy a vers elejére helyezett nyomatékos kérés Rimaynál így hangzik: „Egyet kértem s kérek, / Mind amiglen élek, / Szívem szerint szüntelen, / Minden rossz gondoktól, / Megmentvén azontúl, / Hogy láthassam szent helyen, / Az úrnak házába, / Élven zsellér módra, / Nevét áldván szenteljem.” Te-

gyük hozzá, hogy ezt követően egy nagyon izgalmas retorikával több beszélőt megszólaltató vers következik az anyaszentegyház tagjainak háborgatói ellen, amelyben a hívek nevében megszólaló első és utolsó beszélő a hit helyes útján járók védelmezéséért könyörög, ami nem csupán a rabság megszüntetését, hanem a kevélyek társaságának megrontását is felöleli. Mivel dolgozatunknak nem Rimay a tárgya, ezt tovább nem részletezzük, hanem a Rimay Lipsiushoz írott levelét újra értelmező Bene Sándor tanulmányához¹⁹ s különösen annak befejező részéhez, illetőleg az ennek tanulságait levonó és „a sztoicimus mögé rejtett felekezeti meggyőződésről” beszélő Ötvös dolgozatához²⁰ utaljuk az olvasót.

Ex Psalmo 42.

1.
Mint az szomjú szarvas, kit vadász rettentett,
Hegyeken-völgyeken széllyel mind kergetett,
Rí, léh, s alig vehet szegény lélegzetet,
Keres kútfejeket,
2.
Úgy keres, Úr Isten, lelkem most tégedet,
Szerte mind kiáltván az te szent nevedet,
Szabadulására, hogy onts kegyelmedet,
Mint forrásfejedet.
3.
Ételem mert nincsen fohászzkodás nélkül,
Italom csak méreg keserű könyvemtül,
Midőn ily szót hallok én ellenségimtül,
Kiben lelkem elhűl,
4.
Mond: Te számkivetett, nyavalyás megomlott,
Amaz reménletted Istened most holott?
**Tőled immár régen talám elhasomlott,
Hogy vagy ilyen romlott.**
5.
Mely szó csak meg nem öl nagy szegyenletembe,
Hogy kevély ellenség azt veti szemembe,
Kin elkeseredom, s ottan jut eszembe,
Mint éltem helyembe,
6.
Midőn nagy sereggel, zengéssel-bongással,
Templomodba mentem szentelő áldással,
Szinte az ajtódig, sok szép hangossággal,
Oly nagy méltósággal.
7.
De te mindazáltal, szomjú lelkem, ne félj,
Sőt régi Uradban minden ellen remélj,
Bízván kegyelmében, higgy, és csendessen élj,
Gonoszt hozzá ne vélj,
8.
**Mert még megtéríti régi szerencsédet,
Kiben virágoztat jókkal úgy tégedet,
Tél után tavasszal mint az szép kerteket,
Megáldja fejedet.**

9.

19 BENE Sándor, „Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban, Tudományos konferencia*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–184 (Miskolci Egyetem BK, Magyar Nyelv-és Irodalomtudományi Intézet: Miskolc, 2012).

20 ÖTVÖS Péter, *Rimay János költészete...*

Kiért mondasz te is néki dicséretet,
Mint egy fülemile sok szép énekeket,
Ámbár szenvedjek hát érte mindeneket,
Nyeljek sok bűt s mérget,

10.
Csak légyen korosként lelkével mellettem,
Hogy fájdalmam miatt ne vesszen életem,
Mint Jordán és Hermon, fogyhatatlan hitem,
Légyen erős lelkem!

11.
Mert ha tenger búsul parancsolatjára,
Hát rám is ő ereszt bűt, bűnös fiára,
Támaszkodom azért jóakarátjára,
Mint atyám karjára,

15.
No azért elbágyadt lelkem, te ne búsulj,
Buzgó imádsággal sőt Uradra burulj,
Erős reménységgel csak őhozzá szorulj,
Tőle el ne fordulj!

12.
Főképpen, hogy tudom, már hogy nemsokára
Megkönyörül rajtam az bosszúságára,
Az ki járt életem vesztére s kárára,
Szégyenvallására.

13.
Kiért áldom őtet, erős kősziklámot,
Csak ne hagyja fogyni el bizodalmomat,
Mikor bosszontással gyűjtják nyavalyámot,
Mint olajjal lángot,

14.
Mondok: Csak ne kérdjék, hogy hol én Istenem,
Mert mérgemben akkor nem tudok mit tennem,
Hogy azzal terjesztik keservemet bennem,
Kész volnék holt lennem.

Béza argumentuma

Praebet nobis hic psalmus singulare fidei exemplum cum eximio pietatis studio coniunctae. Testatur enim David exul et non modo dignitatis bonisque omnibus spoliatus, sed etiam undiquaque ab hostibus crudelissimis ad necem quaesitus, sese tamen animum minime despondere. Deinde nihil se facere dixit caeterarum rerum tantam iacturam, prae hoc uno quod cum antea caeteris in tabernaculum de more proficiscentibus praeire consuevisset, cogeretur adminiculis illis fidei a Deo praescriptis carere. Intelligebat enim vir sanctissimus, quantumvis quocumque pervenisset, Deum praesentem haberet, et tantum in cognitione Dei et sui officii profecisset, quantum alius nemo, maximum tamen esse publicorum sacrorum coetuum usum, et neminem esse, qui auditione verbi et sacramentis non egeat. Hoc igitur animadvertant imprimis qui, quoniam sibi sapientes videntur, conciones sacras et sacramenta ultro negligunt, ac multo etiam magis qui caducorum bonorum usum redimunt sacri ministerii iactura, qui denique malunt in idolatriae sordibus iacere, quam ecclesiae accenseri.

A kegyesség kivételes gyakorlásával összekapcsolt hit páratlan példáját tárja elénk ez a zsoltár. Arról tanúskodik, hogy a száműzött és nem csupán méltóságától és minden vagyonától megfosztott, hanem a legkegyetlenebb ellenségei által halálra is keresett Dávid a legkevésebb sem vesztette el bátorságát. Kijelentette, hogy minden egyéb javainak elvesztése semmi ahhoz az egyhez képest, hogy bár korábban megszokta, hogy az előírások szerint bevonuló többiek

előtt menjen be a szentségházba, kénytelen a hit ezen Isten által előírt támogatását nélkülözni. Megértette ugyanis ez a legszentebb férfiú, hogy bárhol bármi is történik, Isten velem van, és bár olyan messzire jutott Isten és kötelességei megismerésében, mint senki más, a legfontosabb mégis a nyilvános szent gyülekezetek életében való részvétel, s hogy senki sem nélkülözheti az Isten igéjének hallgatását és a szentségeket. Ez első sorban azok számára figyelmeztetés, akik magukat nagyon bölcsnek tartván önként negligálják a szent beszédeket és a szentségeket, és még sokkal inkább azoknak, akik a múlandó javak előnyeit a szent minisztérium elutasítása révén szerzik meg, továbbá azok számára, akik inkább azt választják, hogy a bálványimádás szennyében fetrengjenek, mintsem hogy az egyházhoz csatlakozzanak.

Béza prózai parafrázisa

1.

Quemadmodum cervus a venatoribus diu multumque agitatus fontes avidissime glocitans requirit, ita miser ego, quem isti tot iam annis persequi non desinunt, toto pectore vociferor ad te Deus.

Ahogy a vadászok által hosszasan és sokáig űzött szarvas keresi mohón lihegve a forrásokat, úgy én szerencsétlen, akinek üldözésével ezek már annyi éve nem hagynak fel, teljes szívemből kiáltok hozzád, Istenem.

2.

Nec enim honores amissos, aut opes, aut conjugem, cognatos et amicos requiro, sed tui potius Deus, vivi et perennis fontis siti et desiderio totus contabesco. Eheu igitur quando tandem mihi miserrimo dabitur, ut te in aede tua conspiciam.

Nem az elveszett megbecsülést, a kincseket, a házastársat, a rokonokat, vagy a felebarátokat keresem, hanem inkább, Istenem, a te élő és örök forrásodnak a szomjúságától és vágyától sorvadok egészen. Jaj, tehát mikor adatik meg nekem szerencsétlenségem, hogy téged a te házában tekinthesselek meg.

3.

Lacrymis dies ac noctes meipsum pasco, audiens impios istos, mihi quasi abs te sim desertus insultantes et quotidie, ubi sit Deus meus rogitanter.

Könnyekkel táplálom magam éjjel és nappal, hallgatva az istentelenekeket, akik engem úgy gúnyolnak, mintha el lennék hagyatva tőled, s naponta kérdezzetik, ugyan hol van az én Istenem?

4.

O quam vero acerba est mihi superiorum temporum recordatio, cogitanti quam olim solerem ego numerosam turbam domum tuam usque deducere, campis ipsis laudes tuas canentium et tripudiantium sonitu personantibus.

Ó, mily keserű is nekem az elmúlt időkre való emlékezés, ha arra gondolok, hogy egykor nagy tömeget vezettem a te házához, miközben a mezők is a dicséretedet zengőktől és a táncolók hangjától voltak hangosak.

5.

Agedum tamen animula, cur es ita consternata, et tantopere tumultuaris? Expecta dum adveniat Deus ille liberator tuus. Nam ille sat scio, faciet ut rursum in eius sacrario apparens illi de mea liberatione gratiam agam.

Úgyan hát, lelkecske, mért vagy úgy elkeseredve, és miért nyugtalankodsz oly nagyon? Várd ki, amíg megérkezik Isten, ő a te szabadítód. Mert ő, jól tudom, elintézi, hogy szentélyében megjelenve szabadulásomért újra hálákat adjak neki,

6.

Sed ehe mi Deus, corporis et animi viribus prostratis jaceo de te tam procul absente cogitans, ad Jordanem usque fugatus, et in istis Hermonis et Mizarum montium jugis delitescens.

De jaj, én Istenem, testem és lelkem erőinek megsemmisülése közben csüggedezek, rólad, a távollétéről elmélkedve, egészen a Jordánig menekülve és elrejtőzve a Hermon és Mizar hegyeinek ormain.

7.

Gurges gurgitem excipit, et quasi ad me perendum compellat, tempestatibus tuis horribili cum sonitu quasi diruptis, nubium canalibus in meum caput provolutis, et fluctibus semel omnibus ad me obruendum effusis.

Örvényre örvény következik, és engem mintegy pusztulásra ítéltet, kerget, miközben rettenetes zengéssel szinte leszakadnak viharaid, a felhők csatornáiból fejemre zúdulnak, és egyszerre minden hullám elpusztításomra özönlik.

8.

Absit tamen, ut animum despondeam. Nam certe Jehova interdiu quidem mihi pro sua bonitate prospiciet, noctu vero praebibit mihi canendarum ipsius laudum argumentum. Deinde nunquam desinam Deum vitae utique meae unicum autorem ac conservatorem precari.

Mégis távol legyen tőlem, hogy elcsüggedjek. Mert Jehova jóságáért nappal biztosan mégis rám tekint, éjjel pedig okot szolgáltat nekem dicséretének éneklésére. Ezért sosem hagyom abba Istent, éltem egyetlen szerzőjét és őrizőjét kérelni.

9.

Dicam, inquam, Deo, cuius unius praesidio innitor, Te ne vero mei immemorem esse, et pati ut ab hoste oppressus in squalore et moerore perpetuo iaceam?

Így szólok majd – mondom – Istenhez, az egyetlenhez, akinek oltalmára támaszkodom: s valóban éppen te feledkeztél volna meg rólam és tűröd, hogy az ellenségtől elnyomatva mocsokban és örökös gyászban heverjek?

10.

Me ne nunquam respicies, non eorum quibus iniquissime sum spoliatus iactura commotum, sed impiis illis hostium meorum vocibus ad ossium usque medullas transfossum, quum illos subinde per ludibrium audio, ubi sit ille Deus meus, rogitantes.

Hát sohasem tekintesz rám, aki nem azoknak az elvesztése miatt vagyok fölündulva, amiktől a legméltánytalanabb módon vagyok megfosztva, hanem ellenségeim istentelen szavai által vagyok teljességgel keresztülverve, mikor hallom, hogy gúnyosan kérdezik ismételten, hol van az én Istenem.

11.

Agedum igitur animula, cur ita es consternata, et cur tantopere tumultuaris? Expecta potius dum adveniat Deus. Dabit enim ille rursum, ut liberatus ei gratiam agas. Sic ille me liberans vultum meum exhilarabit, ille, inquam, Deus meus est.

Nos hát lelkecském, mért vagy úgy elcsüggedve, és miért nyugtalankodsz oly nagyon? Várd meg inkább, amíg megérkezik az Isten. Megadja ő újra, hogy megszabadulván hálát adj nekik. Így ő engem megszabadítva tekintetem felvidítja, mondom, ő az én Istenem.

Míg az előző vers argumentumában az engedékenyebb Bézával találkoztunk, itt a tőle megszokott keménységgel fogalmazza meg a szervezett egyházhoz és annak intézményeihez tartozás követelményét. A prédikációk hallgatását és a szentségek vételének elmulasztását ugyan bizonyára a humanistákat célba véve kezeli arisztokratikus attitűdként, ám a befejezés arra a szóhasználatára emlékeztet, amellyel Kálvin és környezete azokat az Itáliában vagy Franciaországban élő protestánsokat ítélte el, akik a mártíromságról lemondva a nikodémista gyakorlat szerint éltek, így próbálták megőrizni hitüket.²¹ Ehhez társul az egyházszervezés gondjaira kihegyezett gyakorlatiasság, amellyel a lelkészek eltartásához anyagaikkal hozzájárulni nem akarókat marasztalja el.

A zsoltár meglehetősen kihegyezett értelmezése ez, ám másfelől kétségtelen, hogy szerzője óvakodik attól, hogy anakronizmusokkal dúsítsa az alapszöveget. A földi dolgokról való lemondás részletezése is csak a prózai parafrázisban történik meg, csak ott beszél az elveszett megbecsülésről, a kincsekről, a házastársról, a rokonokról és a felebarátokról. Nem tér ki ezekre Buchanan és Béza verses parafrázisa sem, amelyek legalábbis Waldapfel József szerint a negyedik versszakkal bezárólag vezették Balassi Bálint tollát.²² A lengyelül is tudó nagy irodalomtörténész bevonta a vizsgálatba Jan Kochanowskit is, s az első négy strófa esetében a három költő szövegeinek egymást erősítő jelenlétére hívta fel a figyelmet. Szerinte a szarvas hasonlat két strófára kiterjedő kibontása, továbbá a *fluente quaerens algida requirit* és a *keres kútfejeket, az omne per nemus resurgit* és a *hegyeken völgyeken, széllyel mint kergetett* továbbá a *clamore te magno* és a *szerte mind kiáltván* kifejezések megfellelhetőek egymásnak, de a figyelemre méltó párhuzamosság („Ételem mert nincsen fohászkozás nélkül, / Italom csak mérreg keserű könnyemtől”) is levezethető Bézából és főleg Kochanowskiból. Az utóbbival és Buchananal közös ugyanakkor a száműzöttség markáns jelenléte, hiszen a *számkivetetthez* illesztett egyik jelző (nyavalyás) is egy irányba mutat (*miser*, illetőleg *nedzik wygany*). Jóllehet Waldapfel csupán lehetőségekről beszél, azért idéztem fel ezeket a he-

21 A kérdéskörrel folyó 16. századi polémiának nagy modern szakirodalma is van. Erről magyar nyelvű összefoglalás: ALMÁSI Gábor, *Reneszánsz és hunanizmus* (Budapest: L'Harmattan, 2017), 200–251.

22 WALDAFEL, *Adalékok...*, 74–76.

lyeket, hogy lássuk a lengyel költő elemzési szempontomból különösen fontos három versszakának kontextusát. Idézzük fel először a mondott strófákat:

2.

Ciebie, żywego, wieczny Boże, zdroja,
Upracowana pragnie dusza moja,
Przyjdzie wždy ten czas, że ja swą osobą
Stanę przed Tobą?

Téged, forrást szomjaz meggyötört lelkem, vajon eljön-e az idő, amikor magam személyében állok majd előtted?

3.

Lzy moja karmia, potrawy placz wieczny
Kiedy mie coraz pyta lud wszeteczny:
„Gdzie teraz on twój, nedzniku wyniany
Bóg zawołany?”

*Könnyeim táplálnak, élelmem az örökös sírás, amikor a szemérmetlen nép azt kérdezi tőlem:
„Elűzött nyomorult, hol van most Istened, akit szólítasz?”*

4.

To człowiek szlyszęc umiera na poły,
Pomniąc na on krzyk ludzi swych wesoły,
Które prowadzić zwykł był aż do proga
Zywego Boga.²³

*Ezt hallva félig halott lesz az ember, emlékezvén azoknak az embereknek a vidám kiáltozásaira,
akiket küszbödíg szokott vezetni.*

Úgy gondolom, az idézetek – az alább még idézendő mozzanattal együtt – egyfelől megerősítik Waldapfelnek azt a gyanúját, hogy Balassinak Kochanowski is forrása lehetett, másfelől nyilvánvalóvá válik a két költő spirituális rokonsága is. Láthattuk, hogy Béza prózai parafrázisában a beszélő a házában akarja megtekinteni Istenét, a versesben pedig vidám orcával óhajt a szent oltárhoz járulni (*quando stanti ante vultus dabitur illas ad sacras vescier aras?*). Buchanan is azt a napot akarja megérni, amikor visszatérhet Isten templomába (*O niveum diem, qui templo reducem me statuet tuo*). A két kelet-közép-európai költő viszont egyáltalán nem beszél templomról vagy szent helyről, ők megelégszenek tehát azzal, hogy lélekben, illetőleg szabadító erejének örömeiben találkoznak Istennel.

További nagyon fontos egyezésre figyelhetünk fel, ha egymás mellé tesszük Balassi ötödik és hatodik, és a tömörebben fogalmazó lengyel költő negyedik versszakát, továbbá Béza megoldásait. Láthattuk, a prózai parafrázisban a genfi teológus keserűnek

²³ Jan KOCHANOWSKI, *Psalterz Davidow*, opr. Jerzy ZIOMEK, Biblioteka narodowa 174 (Wrocław–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1960), 89–91.

minősíti az azokra a régi időkre való *emlékezést*, amikor rendre nagy éneklő tömeget vezetett el Isten házához a dicséretet zengedező táncolók zajától hangos mezőkön át. Az interpretáció szerint az erre való emlékezés elgyengíti a lelkét (*effundo animam meam*): Kochanowskihoz áll tehát a magyar költő legközelebb, amikor azt írja, hogy *csaknem megöli* a szégyen, amikor összehasonlítja mostani és régi helyzetét, hiszen a lengyel költőnél is azt olvassuk, hogy *félíg halott lesz az ember*. A különbséget ugyanakkor jóval érzékletesebben jeleníti meg Balassi azáltal, hogy a hatodik strófában nem csupán vidám kiáltásokra emlékezik, mint a lengyel költő, hanem a megszépítő messzeségben nagy sereg ünnepélyes vonulását jeleníti meg harmóniát sugalló hanghatások kíséretében.

Kiemeltük tehát a fentiekben az emlékezés fontosságát. Ennek belátását elősegíti, ha Balassi által oly érzékletesen megjelenített vonulásról elolvassuk a Béza által kivonatolt Möller véleményét. Ő fentebb említett művében azt írja, hogy sokak szerint Dávid nem a múltban megtörtént dologról beszél, hanem a közeljövőben hamarosan bekövetkezőről, de szerinte a következő versszak nyilvánvalóvá teszi: a korábbi boldogság fájdalmas felidézéséről van szó.²⁴ A német teológus nem nevezi meg, kikre gondol, s a hatalmas nemzetközi anyagban nem lenne könnyű előkeresni a szerinte tévesen vélekedő szerzőket, azt viszont biztosan állíthatjuk, hogy a Balassi előtti és utáni magyarországi versanyagban kizárólag ezzel találkozunk, az RPHA által számon tartott 16. századi szövegek mindegyike eljövendőről beszél. Mivel *A Fohászkodom hozzád Uram, Istenem...* (RPHA 0421) kezdetű dicséret a cím ellenére csak nagyon kevéssé kötődik a zsolnárhoz, szempontunkból nem vizsgálható. Annál inkább az a Bornemisza énekeskönyvében ennek szomszédságában olvasható *Mint kívánkozik a szarvas a kútfejekhez...* (RPHA 0996) kezdetű, amelynek az ellenség szavai felhozása utáni strófáit érdekes idénünk is:

Lelkemet ezt megemlítvén vetem sírásba,
Mert én megyek csudálatos hajlékba,
Anyaszentegyházba, az Istennek házába.

Oly nagy szép vígságos szóban és dicséretben,
Isteni vallásban és tiszteletben,
Lakozom zengésben, angyali éneklésben.

A Jóllehet nagy sokat szóltunk Dávid királyról... (RPHA 0691) Debrecenben és Bornemisza által Detrekön kiadott két változata között Pap Balázs ugyan érdekes eltéréseket mutatott ki,²⁵ ám a testi épségét is elvesztő beszélő mindkét változatban ugyanazt mondja:

24 „Nonnulli existimant Davidem in hoc versu proponere sibi consolationem, et loqui non de praeterito tempore, sed futuro, quod paulo post reversus ab exilio cum frequentia sit aditurus templum et celebraturus beneficia Dei, sed sequens versus ostendit, ex dolore potius et recordatione prioris felicitatis quam spe futurae liberationis haec verba esse prolata.”

25 PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pannónia könyvek (Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 2014), 98–100.

Oly nagy szeretettel és nyájassággal,
Uram ájtozom lenni az jókkal,
A te szent házadban te népeiddel.

Mivel Debreceni Szőr Gáspár *Szomjúhozik lelkem, mint a szarvas a hideg kútfüre...* (RP-HA1341) kezdetű verse csak az első sorokkal kapcsolódik zsoltárunkhoz, nem maradt más, mint hogy emlékeztessünk arra, hogy közismerten ez történik Szenci Molnár Albert híres zsoltárában is. Az viszont talán kevésbé közismert, hogy a híres francia min-tában is egyértelműen az egykor megtörtéteket idézi fel a beszélő.

Visszatérve Balassihoz, ezt követően az elcsüggedt lélek biztatásában még együtt halad prózai és verses mintáival (7. versszak), ám az ezt követő öt strófában ez a párhuzamosság csupán nyomokban fedezhető fel. Ez igaz már Béza prózai parafrázisára is, de még markánsabb az eltérés a versestől, ahol a Jordán mentén és a hegyek szikláin elbágyadt beszélőnek az egy egész strófát is felemészítő vihar tombolásával is meg kell küzdenie, s csak az ezt követően, a fény felragyogása után jutunk el az üdvösség szerzőjének dicséretéhez:

Iipse tui memor, ecce Deus mi
Jam colliquesco ab Jordane atque montium
Rupibus exul.

Truditur ecce procella procellis
Et ignei rauca rutilo simul tonant
Aethere nimbi:

Ecce ruente tui impete fluctus
Rapidique rapido fluminis feror miser
Vortice nersus.

Buchananál még részletezőbb a Jordán partvidéke és Hermon sziklái közötti veszélyekkel teli bujdosás, s nála visszatérő elem a tomboló vihar hullámverése után fény, hiszen már a második strófában is fényességes aranyló ragyogásként (*O lucis iubar aureum*) szólította meg azt, akinek templomába kíváncszott.

Balassinál mindez elmarad, hiszen a lélek nyugalomra intését követően a régi szerencse visszatérése következik, tavasszal és szép kertekkel, ahol a hálaadás a fülemüle szép énekéhez hasonlatosan hangzik el, s a tomboló vihar is a tenger búsulásává szelődül („Mert ha a tenger búsul parancsolatjára”). Mindez az ugyancsak jelentősen tömörítő Kochanowskihoz áll legközelebb, akinél ugyanakkor egy versszak mégiscsak marad a vihar megjelenítésre, de ezt megelőzően a csüggedő lelket vigasztaló strófában a következőket olvassuk:

Niech się jako chce, trworzy dusza moja,
Wieczna jest, Panie, we mnie pamięć twoja,

Tego i Jordan, i hermonske skały
Będa słuchały.

Hánykódjon hát, ahogy akar, lelkem, örök a Te emléked, Uram, bennem, a Jordán és Hermon sziklái is hallgatni fogják ezt.

Hajlanék arra, hogy a csüggedés itteni visszafogottságát is rokonítsam a Balassinál olvashatóval („De te mindazáltal, szomorú lelkem, ne félj”), de ennél is lényegesebbnek tartom, hogy a lengyel költő a régi szerencse visszatérésének áldását ugyan nem részletezi, viszont Bézától és Buchanantól teljesen eltérően pozitív kontextusban említi a Jordánt és Hermon szikláit. Talán az sem mellékes, hogy a Balassihoz hasonlóan Mizar hegye nála is kimarad, de fontosabb természetesen az, hogy a magyar költőnél szintén egyértelműen pozitív előjellel szerepelnek, a lélek és a hit nagyon kívánt erősségét jelenítik meg.

A befejező részben aztán az eltérő terjedelem közös mozzanatként mindhárom parafázisban megmarad a dikciónak keretet adó szembesülés a *hol van a Te Istened*-kérdéssel, s a válasz is a lelket a bizalom és a hit visszanyerésére, illetve megőrzésére való biztatás. Balassi beszélője ugyanakkor kétszer is a könyörög azért, hogy hite fogyhatatlan legyen.

Psalmus 51.

Ad notam: Az Szentháromságnak, kinek imádkoznak, Krisztus, másod személye

1.

Végtelen irgalmú, ó, te nagy hatalmú

Isten, légy már kegyelmes!

Onts ki mindenestől jódot rám kebledből,

mert lá, mely veszedelmes

Bűnöm miatt lelkem, ki titkon rág engem,

mert nagy sebbel sérelmes.

2.

Mosd el rólam immár, kit lelkem alig vár,

mosd el bűnöm rútságát,

**S együtt a rút hírrel, mint rút búzt, enyészd el
förtelmem bűdös szagát;**

Esmérem vétkeket, kiért nap engemet

rettent, mutatván magát.

3.

Csak néked vétkeztem, bűnt ellened töttem,

ó, kegyelmes Istenem,

Kit semmi ravaszág nem csalhat, s álnokság
rejtve elötted nincsen,

Mert az nagy kék égből, mint királyi székéből
látod, mit mível minden.

4.

Ha érdemem szerint reám eresztesz kint,

veszek, s jaj, hová legyek?

Ha teljes éltemben bűnt tettem mindenben,

bizony **Pokolra megyek,**

Mert még létem előtt testem megfertőzött,

ó, Istenem, már medgyek?

5.

Engem mert vétkével anyám éltetett el,

méhében hogy hordozott,

Vétket te pengig bánsz, igazt szeretsz, kívánsz,

ki tiszta szívet hozott,

Hogy életre adál, **azonnal oktatál,**

mint érteném titkodot.

6.

ÉN rút, háládatlan azért, foghatatlan

Isten, hozzád kiáltok,

Tisztíts izsópoddal, irgalmassággal,

mert lá, ki nagy kint vallok,

Hogy undok vétkeimből megtisztulván belől
legyek szebb, hogysesem vagyok!

7.
Legyek fejérb hónál, s örömondással
tölts bé az én fülemet,
Élemíts elmémet küldvén örömedet,
ne szárasz ki velőmet
Csontomból bánattal, ne nézz rám haraggal,
mosd el inkább vétkeket!

8.
Teremts ismét bennem, Teremtő Istenem
tisza szívet kegyessen,
Füdd belém ismegént, hogy nagy szívem szerént
lelkeim igazt szeressen,
Engem, **romlott** szegént, rossz érdemem szerént
haragod el ne vessen!

9.
Ne fossz meg lelkedtől, sőt idvösségemről
mondj örömet már nékem,
Szentelő lelkeddel hadd épüljön meg fel,
mint azelőtt, bús lelkem,
Hogy sok tévelyedtek tehozzád térjenek,
követvén bízást engem.

Béza argumentuma

Psalmus iste tunc a Davidis scriptus sicut hebraea inscriptio declarat, quum a Nathane propheta gravissime esset increpatus de teterrimo illo adulterio simul et homicidio, sicut scribitur 2.Sam 12 Insignis est inter omnes Davidicos continens illustre resipiscentiae exemplum, quod praeat oportet peccatorum remissioni illustre, inquam sive personam ipsam Davidis, sive ipsius peccatum, sive denique rem ipsam spectes, id est resipiscentiae singulas partes. Primum enim hic proponitur nobis regis potentissimi et pophetae sanctissimi, et optime si quisquam alius de ecclesia meriti exemplum, nempe ut discamus non alium esse regum quam pauperum Deum, et quo magis aliquis inter homines eminent, eo eminentius esse ipsius peccatum, ac proinde tanto magis ei laborandum, ut caeteris praeat poenitentiae exemplo. Jam quod ad illud attinet, de quo hic agitur, nescio an habita ratione circumstantiarum personae Davidis, ullum tot tantorumque in uno facto scelearum monumentum extet, ex quo intelligimus quanta sit praestantissimorum etiam hominum imbecillitas, et quanta rursus clementia Deus Optimus. Maximus erga rescipientes utatur. Sed si, quod praecipuum est, accurate expendamus, haud scio an ullum unquam extiterit talis poenitentiae exemplar. Nam quod ad interiorem peccati agnitionem ac detestationem attinet, quam contritionem vocant, non video, quid in ista desiderari possit, quum sese David ab ipso conceptionis suae momento reum aeternae damnationis fatea-

10.
Az kövér áldozat jó kedvet nem hozhat,
jól tudom, Uram, néked,
Mert ha az kellene, örömet tisztelne
bús fejem azzal téged,
**Töredelmességgel, buzgó könyörgéssel
beszélem azért néked:**

11.
Ímé, kioldoztam, s teelődbe hoztam
fene ötte sebemet,
Kit csak te gyógyíthatsz, életre fordíthatsz,
szánd keserves fejemet,
**Bűneim kínjával, testem fájdalmával
ne gyötörd életemet!**

12.
Ha előbb nem hadtad, sőt hozzád fogadtad,
tahát mostan se hadd el
Jóvoltodból szegént, jó szokásod szerént
Sion falát támaszd fel,
Hogy, mint áldozatot, adjak úgy hálákot,
ki neked leginkább kell.

tur, et omnes circumstantias sui sceleris diligentissime persequatur, tantum abest, ut ulla quaerat subterfugia, vel ullam meritorum compensationem somniet. Quod si exteriorem peccati confessionem consideremus (quae est altera verae resipiscentiae pars, quam vulgo cum satisfactione confundunt), cuiusmodi tandem est tanti regis et tanti prophetae exemplum, qui suae regiae maiestatis, et omnis privatae existimationis omni humano respectu posthabito, non modo sui illius sceleris historiam possunt scriptis tradi, sed etiam sempiternum ipsemet scripsit eius agnitionis testimonium, quo toti ecclesiae satisfaceret. Noverat enim vir sanctissimus, pudere nos peccati non resipiscentiae oportere, neque eiusmodi publica quoque confessione labem iustam a peccato coram ecclesia augeri, sed potius deleri, tantum abest, ut delicatis illis nostri seculi hominibus similis esset David, qui quidvis potius quam huius disciplinae iugum tulerint, quod tamen Rex tantus ultro subiit. Denique verae resipiscentiae fructus hic quoque manifestissime elucet, Deo vere poenitentes suos minime deserente, sed contra ipsis etiam peccatis, tum ad suam gloriam, tum ad eorum resipiscentiam ac consolationem abutente. Admiserunt autem huic psalmo duo praeterea verae religionis capita: unum de originis peccato, alterum de sacrificiorum abusu, quasi in externa illa ceremonia pro peccato posita esset expiatio, quum contra non placerent sacrificia ab impuris profecta, ac proinde praeire remissionem peccatorum oporteret, quae postea sacrificii in fide factis in animis credentium obsignaretur.

Ezt a szoltárt a héber felirat szerint Dávid akkor írta, amikor Nathan próféta igen keményen felelősségre vonta az igen ocsmány házasságtörés és a gyilkosság rettenetes bűne miatt, amint erről Sámeul 2. könyve 12. fejezetében olvashatunk. Igen nevezetes ez Dávid művei között, mely a bűnbánat jeles példáját tartalmazza, melynek meg kell előznie a megbocsátást; mondom, nevezetes [példa ez], akár magának Dávidnak a személye, akár az elkövetett bűn, akár az eset miatt, tehát a bűnbánat egyes aspektusai miatt. Először is egy igen hatalmas király, egy igen szent próféta, egy az egyház vonatkozásában mindenkinél érdemesebb [férfit] példája adatik itt előnkbe, tudniillik, hogy megtanuljuk, hogy ugyanaz a királyok és a szegények Istene, s hogy minél kiemelkedőbb ember valaki, annál súlyosabb az ő vétke, továbbá hogy annál keményebben kell dolgoznia, hogy mások számára a bűnbánat példájául szolgáljon. Ami pedig azt a dolgot illeti, amiről itt beszélünk, nem tudom, hogy megfontolván Dávid személyének állapotát, létezik-e más példája az egyetlen tettben [elkövetett] ilyen nagy bűnnek, amiből azt is megérthetjük, hogy mennyire védtelenek még a nagy emberek is, továbbá azt is, hogy milyen nagy a Mindenható Hatalmas Isten kegyelme a bűneit megbánó iránt. De ha alaposan megvizsgáljuk, ami ebben rendkívüli, úgy vélem, aligha lelhettük fel másutt a bűnbánatnak ilyen [nagyszerű] példáját. Mert ami a bűn benső elismerését és megutálást illeti, amit töredelmességnek neveznek, nem látom, hogy mit is lehetne abban hiányolni, mivel Dávid megvallja, hogy fogantatásától fogva örök kárhozatra [méltó] bűnös, bűnének minden körülményét szorgalmasan elbeszéli, nem törekszik mentő körülmények keresésére, s nem álmódzik az érdemek általi jóvátételről sem. Ha a bűn megvallásának külső mozzanatait vizsgáljuk (ami az igaz bűnbánat másik része, melyet a közfelfogás összekever az elégtétellel), számunkra ennek a nagy királynak és nagy prófétának ugyanilyen [nagyszerű] a példája, aki királyi fenségére és az emberek előtti hírnevére való tekintet nélkül nem csupán feltárja és írásban rögzíti vétkének történetét, hanem írásában saját magát teszi a beismerés példájává, hogy ezzel az egész egyház számára elégtételt nyújtson. Azt is tudta ez a szent férfit, hogy nem kell szégyellni a bűn

megvallását, s hogy a vétkes bűneinek ilyen nyilvános megvallása az egyház színe előtt nem növeli a szégyenfoltot, hanem inkább eltörli, és bizony Dávid cseppet sem hasonlít a mostani idők kényeskedőihez, akik inkább bármilyen terhet elviselnek, mint az efféle gyakorlat terhét, amit ez a nagy király önként magára vett. Az igaz bűnbánat gyümölcse a legnyilvánvalóbban abban mutatkozik meg, hogy a bűneit igazán megvallót Isten nem hagyja magára, hanem épp ellenkezőleg ezeket a bűnöket részben saját dicsőségére, részben az ő megjavításukra és vizsgálásukra fordítja. Ehhez járul még a zsoltár két további tétele az igaz vallást illetően: az egyik az eredendő bűnről szól, a másik pedig a szentségekkel való visszaélésről, mintha ebben a külsődleges ceremóniában benne lenne a bűnért való elégtétel, ezzel szemben valójában nem helyes, hogy a szentségekkel tisztátalanok éljenek, ezért illene, hogy a bűnök elvetése megelőzze azt, amit később a hittel vett szentségek tanúsítanak a hívők lelkében.

Béza verses parafrázisa

1.

Ah Deus immensum clemens miserere peccantis
Et quaecunque bonitas in tuo pectore regnat,
Servando huic misero se protinus exerat omnis.

Ó, mérhetetlenül kegyes Isten, könyörülj a bűnösön, s mindaz a jóság, ami benned lakozik, tisztént mutakozzon meg teljesen ennek a megmentendő szerencsétlennek.

2.

Elue me sceleris pollutum crimine tanti,
Elue, peccatique jube evanescere sordes.

Tisztíts meg engem, aki nagy bűntől vagyok mocskos, tisztíts meg, és parancsold meg, hogy enyészsen el a bűn szennyje.

3.

En scelera agnosco, scelerum noctesque diesque
Ante dies versans me lurida terret imago.

Íme elismerem bűneimet, bűneim sápasztó képe éjjel-nappal a szemem előtt forog és megrémít.

4.

Res etenim tecum proprie mihi: te, Deus, unum
Offendi infelix, quem non fraus ulla fefellit,
Sublimi e solio meque et mea facta tuentem,
Ut si pro meritis iudex mihi sederis, eheu,
Damnatus justas subeam te iudice poenas.

Ugyanis személy szerint veled van ügyem, szerencsétlen módon egyedül téged támadtalak meg, akit soha semmiféle hazugság nem csapott be, aki a magas trónusodról szemlélsz engem és tetteimet, s hogyha érdemeimnek megfelelő bíróként hozol ítéletet, jaj, vétkesként jogos büntetéssel sújtasz bosszulón.

5.

Me genetrix etenim grvida quum ferret in alvo,
Jam pollutus eram: siquidem me tempore mater
Et sordes pariter conceptas fovit eodem.

Bűnös voltam ugyanis már akkor is, amikor szülőanyám terhesen hasában hordozott, s egyszerre táplált anyám engem és a megfogant mocskot.

6.

At contra integritas sinceri pectoris una
Grata tibi: nec eras alios mihi doctor in usus,
Ingratum quondam tua quum me arcana doceres.

Ezzel szemben Neked egyedül az igaz szív tisztasága kedves, s nem tanítottál másra, amikor engem háládatlant titkaidra oktattál.

7.

Ah Deus, hyssopum hic adhibe, et quaecunque tenaces,
Abstergunt maculas: ut crimine purus ab omni
Emergam, penitusque ablutis sordibus, ipsas

Ó Istenem, nyújtsd izsópodat, és kidörzsölnék a makacs foltok is, hogy minden vétkektől megtisztulva mutakozzam, miután minden mocskok kitisztítatik.

8.

Exuperem candore nives, fac nuncius aures
Impleat ut melior recreant fac gaudia mentem,
Ne semel absorptis peream moerore medullis

Fehérséggel felülmúljam a hó [fehérségét], add, hogy jobb hír töltse be fületem, s hogy az örömhír újítsa meg lelkemet, ne pusztuljak el a szomorúságtól, miután bensőm kiszáradt.

9.

Iratos averté oculos, potiusque benignus
Multiplici dele contractas crimine labes.

Fordítsd el haragos tekinteted, s inkább töröld el kegyesen a sokféle bűnnel előidézett gyalázatot.

10.

Tu mihi summe opifex rerum, cor fingito purum,
Et recti inspira renovatum in pectus amorem.

Mindenek teremtője, készíts nekem tiszta szívet, és leheld megújult keblembé az igazság szeretetét.

11.

Ne me, ne miserum, Deus, abiice, neve repulsum

Ne vess el engem szerencsétlent, Istenem, és elűzőtként

12.

Afflatu sancto spolia, quin certa salutis
Gaudia restituas, ut qui me heroicus olim
Secrevit reliquis, porro quoque spiritus ornet.

Szent fuvallatodtól ne fossz meg, állítsd vissza inkább az üdvösség biztos örömeit, hogy ami engem egykor hősiesen mekülönböztetett a többiektől, lelkem továbbra is ékességem legyen.

13.

Quo duce fretus ego errantes per devia multos
Voce regam, mutatosque in contraria flectam.

A sok járatlan [úton] tévelygőt az ő vezetésére támaszkodva kormányozzam, és tereljem ellenkező irányba a megromlottakat.

14.

Alme Deus, Deus, in quem tota mente recumbo,
Ne meritas a me poenas pro immanibus ausis,
Et, tanta, heu miserum, patrata caede reposce.
Da potius, lingua ut valeam fidibusque canoris
Te canere, in veniam promptum, fideique tenacem.

Éltető Isten, akire teljes lelkemmel ráhagyatkozom, ne ródd ki rám a megérdemelt büntetést mérhetetlen vakmerőségemért, és az elkövetett – jaj nekem, szerencsétlenségem – rettenetes gyilkosságért. Add meg nekem inkább, hogy nyelvemmel és lantomat verve éneket zenghessek neked, alkalmasat a kegyelem [elnyerésére] és a[z igaz] hithez ragaszkodót.

15.

Os mihi tute aperi, tu dirige labra loquentis.
Ut tibi pro merita persolvant laudis honores.

Nyisd fel hát egészen a számat, és irányítsd a beszélő ajkait, hogy megérdemelt dicséretednek az áldozatot leróhassák.

16.

Ecce tibi non ara placet, non victima flammis
In fumos abiens, alioqui haec larga dedissem,
Et pridem crebris onerassem altaria donis.

Lám, neked nem az oltárok tetszenek, nem a füstté váló áldozat, hiszen akkor ezt bőséggel adtam volna Neked, és már régen zsíros adományokkal terheltem volna oltárodát.

17.

Sacra igitur meliora fero, quae spernere nunquam
O bone consuesti: deiectos nempe dolore
Attritosque animos, peccati et saucia sensu
Pectora, triste unique tibi medicabile vulnus.

Nemesebb áldozatokat hozok tehát Neked, olyat, amelyet, Ó Jóságos, sohasem szoktál megvetni, tudniillik a bűnös fájdalomtól elcsüggedt és sebesült lelkeket és sebesült lelkületű szíveket, egyedül általad gyógyítható szomorú sebemet.

18. At tu consueta pergas bonitate, Sionem
Complecti, selecta tibi dum moenia surgant.

Te pedig a szokott jósággal felkarolva ápdol tovább Siont, amíg a Számodra választott falak felépülnek

19.

Tum nos rite, pater, solemnina sacra feremus,
Liba, merumque simul, consecratumque cruorem,
Fumabitque tuum solidis altare juuencis.

Akkor mi ünnepélyesen, ó atya, ünnepi áldozatot hozunk Neked, áldozati kalácsot, színbort és megszentelt vért, és füstölögni fog akkor oltárod tökéletes üszökkel.

Béza argumentuma az 1581-es kiadvány terjedelmes darabjai közé tartozik, ennél hosszabbat csak azok a zsoltárok kapnak (16, 26, 52, 72, 101), amelyek alkalmat adtak a reformátornak arra, hogy nyilvánvalóan főleg a francia viszonyokra célozva az uralkodók és előljárók elé mintegy királytüköröt tartva fejtsék ki, hogy miért és miképpen kellene lehetővé tenniük az evangéliumi tanok szabad terjesztését. Dávid azonban itt nem csupán az uralkodók, hanem a régiségben használatos értelemben a fejedelmek, a nagy emberek magatartásának és spiritualitásának példaképe lesz. Természetesen nem gondolom, hogy ez a Béza-argumentum lehetne az önmagát Dáviddal közismerten szívesen rokonító s Rimay által az epicediumban továbbépített elképzelés egyetlen forrása, de az itt felsorakoztatottak töménysége mindenképpen figyelemreméltó. Az argumentum befejező részében persze erős hangsúlyt kapnak az egyház és dogmatikájának szempontjai, amelyek közül egyértelmű helyesléssel a magyar költő csak az eredendő bűn nagyon hangsúlyossá tételével reagált. Fontos látnunk, hogy a Béza által az argumentumban felsoroltak közül csak az eredendő bűn (*peccatum originis*) szerepel hozzá hasonlítható markáns megfogalmazásában. Ez Balassi szerint is olyan mély romlásba taszította az embert, hogy nem elegendő enyhítése, hanem a teljes kiiktatása lenne szükséges. Hargittay Emiltől tudjuk:²⁶ Vadai István figyelt fel először arra, hogy Pázmány későbbi szövegközlésében a második strófában *enyészd el* alak helyett *enyhítsd el* szerepel. A bűn által okozott rombolás enyhítésével megelégedő változat aztán azzal teljeseedik ki, hogy Pázmány imádságos könyvében a 4. strófában nem a *test*, hanem a *lélek* megfertőzése szerepel. Ezek teológia háttéréről lásd Palásthy Krisztina²⁷ és Bene

26 HARGITTAY Emil, „nem sajnálom által írni, minthogy annál jobbat én sem tudok írni»: Interkonfesszionális műfaji metszetben a 16–18. századi magyar irodalomban”, in *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde és TASI Réka, Reciti konferenciakötetek 8, 51–62 (Budapest: Reciti, 2020), 54–55.

27 PALÁSTHY Krisztina, „Végtelenül irgalmatlanul: Az LI. zsoltár világi és vallásos hordozókban való megjelenése.” in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközösség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalom-*

Sándor²⁸ megfontolásait. Utóbbi a 16. század második felében kibontakozó kegyelemtani viták széles európai és magyarországi panorámáját adva mutatja be, hogy a katolikus felfogás a bűn spirituális, lelki aspektusára helyezte a hangsúlyt.

Az első hét versszak Béza verses parafrázisának gondolatmenetét követi. A szerkezet kisebb módosulása akkor következik be, amikor a forrás 4. strófájában leírtakat Ballasi kettébontja, s a *Csak néked vétkeztem [...] rejtve előtted nincsen* szövegegységet a bűneit legerősebben lefestő második strófa utánra helyezi. A megváltozott szerkezetben egy újabb mondatban aztán kétszer is helyet kap az eredendő bűn kinyilvánítása a 4. versszak végén és az 5. elején.

Ugyanakkor az ötödik strófa utolsó két sora egy teológiai kérdés lazább kezelésével jellemezhető. Nagyon úgy látszik, hogy a szerző nem merült el a *Vulgatában*: az *Ecce enim veritatem dilexisti, incerta et occulta sapientiae tuae manifestasti mihi*-félmondat értelmezésében, amely Béza interpretációjában *Ecce veritatem dilexisti, et in occulto sapientiam patefecisti mihi* formában szerepel. A prózai parafrázisban Béza aztán kifejti, hogy szerinte itt a zsoltáros a következőket mondja:

Tu etenim eam demum iustitiam probas, quae cordis penetralibus insidet, quam tamen mihi defuisse res ipsa demonstrat, et tu me tamen fateor, non ut quemvis alium, sed ut unum ex domesticis tuis privatim, eheu, quam familiariter, sapientiam illam tuam docuisti.

Te [uram] kizárólag azt az igazságot szereted, ami a szív mélyén lakozik, az pedig világos dolog, hogy én ennek híján vagyok, megvallom viszont, hogy te nem úgy tanítottad meg nekem bölcsességedet, mint bárki másnak, hanem meghitt módon, barátságosan, mint egynek a tieid közül.

A genfi teológus ezt az értelmezést is a tanulmányunk elején említett Möllertől veszi, aki hosszan értekezik arról, hogy itt nem világi, az *artes* által megközelíthető felismerésről és igazságról van szó, hanem a Szent Lélek által sugalltról, amely ugyanakkor a törvényben csak árnyékként van jelen. Valójában tehát a zsoltár szövegében annak az ismeretnek az előképe jelenik meg, amelynek letéteményese az egyház, ez a bölcsesség tehát nem más, mint az egyház tanítása. Világos tehát, hogy versünk azzal, hogy az ötödik versszak végére a tanítás *idejére* („azonnal oktatal”) koncentráció megoldást helyez, kikerüli ezt a bonyolult és az egyház tekintélyét aláátmasztani igyekvő javaslatot.

Egyedivé azonban nem csupán a teológiai önállósodás teszi a vers első részét, hanem még inkább az Istent megszólító, Szilasi László által kulcsfontosságúnak ítélt aposztrofék folyamatos jelenléte,²⁹ s ez ráadásul az önmagát kívülről nézni képtelen személyességgel párosul. A sürgető megszólítástól (légy *már*) elindulva az Istenhez fordulás ere-

ban, Fiatalkonferenciája 2015, szerk. GESZTENYI Hermina, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, 75–95 (Budapest: Reciti, 2016), 84–89.

28 BENE Sándor, *A harmadik szíren: Zrínyi Miklós költészete*, Osiris irodalomtörténeti monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó–Gondolat Kiadó 2021), 511–591. A szövegváltozatok szembesítése: 569.

29 SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század utolsó harmadában*, Humanizmus és reformáció 30 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 180–185.

detiben is szereplő fordulatait jelzőkkel és önmagát biztató betétekkel is dúsítva jutunk el a hatodik versszakot nyitó szentenciáig, amely egyszerre ténymegállapítás és a könyörgés csúcspontja: „Én rút háládatlan, azért foghatatlan Isten hozzád kiáltok”.

Az aposztrofékon kívül már az első strófában is egyediséget biztosít Balassi átdolgozásának a bűnösség nagy intenzitású részletezése is, de a legerősebben sokat méltatottan a másodikban jelenik meg, de ott egyébként nem csupán a *förtelem büdös szaga* érdekes, hanem a kevésbé tárgyalt *rút hír* is. A szag iránti felfokozott érzékenység ellenpontja lehet, hogy a bűn éjjel nappal kínzó sápadt képe költőnkél csupán nappal rettent, de nem idegenkedik ő a képi megjelenítéstől sem, hiszen nála a nagy isten nem akárhonnan, hanem a „nagy kék égből” tekint alá a magyar változatban is.

A nyolcadik strófától önállósul a magyar költemény felépítése. Sok mozzanat (a könyörgés a tiszta szívért és a harag megenyhüléséért, s azért, hogy példa lehessen a tévelygők számára) megőrződik, roppant érdekes viszont, hogy e megújulásért könyörgő versszakok nyelvezete a dogmatikai értekezések szóhasználatától távolabbra kerül. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ez az oldottabb szóhasználat kimutatható már a Béza-versben is. Míg az interpretációban (11) és a prózai parafrázisban (8, 11) a Szent Lélekről beszél, addig a versben az *afflatus sanctus* adományairól van szó, s ez a fuvallat jelenik meg igei alakban a magyar vers nyolcadik versszakában is, míg a kilencedikben *szentelő* lelket olvashatunk. Még inkább említésre méltó Bézánál a 12. versszak megoldása, ahol a Szent Lélek *hősi lélek* (*heroicus spiritus*) gyanánt szerepel, ám a prózai parafrázisban még *sanctus spiritus tuus verus ille consolator* olvasható. Ebben az értelemben a Bézánál megfigyelt törekvés elmélyítése történik meg Balassinál.

A gondolatmenet átrendeződése persze összefügg azzal is, hogy immár Bézától és Buchanantól is eltérően nem szerepel költőnkél a mérhetetlen nagy bűnért, a gyilkosság megbocsátásáért esdeklő versszak. Ez így történik a Balassit megelőző évtizedekből ismert négy parafrázis többségében is (RPHA 0834, 0979, 1436), egyedül a Csomasz Tóth Kálmán és Vásárhelyi Judit által is méltatott Hartyáni Imre (RPHA 0470) nyelvi- leg is erős részleteket tartalmazó versében olvashatunk egy ezt is megemlítő strófát is:

Templomdot én meg szeplősítém és megfertőztetém,
Paráznaságba és gyilkosságba én magamot ejtém,
Szemeid elől soha Űr Isten el nem rejteszhetem.

Ez a vers azért is figyelemreméltó, mert a betű szerinti értelem tiszteletben tartását és a forrásközelséget (a zoltár bevezetője és a kolofon is jelzi, hogy Dávid szövegét olvasuk) a kolofon előtti két strófában összekapcsolja az egyház és az ország dolgait illető közösségi célú aktualizálással.

A további feldolgozásokban mindig többes szám első személyben szólalnak meg a beszélők, s szinte kikerülhetetlenné válik a Béza argumentumában oly erőteljesen megkövetelt aktualizálás, amely ismert módon az egyházért a való könyörgésben nyilvánul meg, a *Mindenható Űr Isten...* (RPHA 0979) kezdetűben pedig odáig is eljutunk, hogy Krisztus vére mosogatja ki a vétkest bűneiből.

Balassinál a példázatoság finomabb megoldásaival találkozunk. Elmozdul ugyan a betű szerinti értelemről, ám azt nyilvánvaló anakronizmusokkal semmiképpen sem karcolja fel. Láttuk Béza argumentumában, hogy számára a külső áldozatokat leszóló szövegrész is az igaz vallás, azaz a református egyház tételét erősíti meg. Arról a teológiai értekezéseiben terjedelmesen elmarasztalt és szerinte főleg a katolikusoknál divó visszaélésről szól, amely a belső megtisztulást nem teszi a külső szertartások elvégzésének feltételévé, sőt éppen ellenkezőleg a szertartásoknak a belsőben lezajló történéseket *kiváltó* erőt biztosít. A magyar költő egyáltalán nem veszi ezt az üzenetet, hanem helyette nála – úgy tűnik nagyon egyéni módon – a lélekben lezajló töredelem külső jele az elmondott töredelmes könyörgés, azaz maga a vers, illetőleg annak folytatása lesz. Ez nyilvánvalóvá válik, ha felidézünk, hogy Bézánál a füstté váló áldozatot elmarasztaló 16. strófát követően a nemesebbet ígérő 17. strófa direkt módon megtört, elhagyott lélekről és csak az Isten által gyógyítható sebről beszél, mert tudja, hogy Isten ezeket nem veti meg. Ezzel szemben a magyarban mindez a versben felidézett könyörgés része lesz, hiszen a 10. versszak végén az áll, hogy ez elkövetkezőkben buzgó könyörgéssel beszél el valamit. Azt egyébként, hogy belső idézetről van szó, a legtöbb kiadás kétősponttal is jelzi.

Nagyon fontos tehát leszögeznünk, hogy ez az áttételesség nem hogy nem indokolja, hanem ki is zárja a következő strófa vissza-visszatérő életrajzi értelmezését.³⁰ Az ezt kikerülhetetlennek tartók elfeledkeznek arról, hogy Balassi nem veszi át Bézától a rettenetes gyilkosság nagyon intenzíven megformált, még egy önmegszólitással is nyomatékositott megjelenítését. A nagy teológusnak az elcsüggedt, sebesült lelkekről és szívekről beszélő 17. strófája mellett Balassi versében kétségtelenül erősebben van jelen a bűnök kínja mellett a testi fájdalom, de mivel a kettő együtteséről van szó, egyáltalán nem jelenik meg kényszerítő erővel az, hogy az Esztergomnál szerzett sebesülésre gondoljunk.

Mivel összetartozásuk kétségtelen, a belső idézet végének kell tekintenünk az utolsó versszakot is. Ezt összefüggésbe lehet hozni az utolsó strófa Bézától eltérő megoldásával is. A nagy teológusnál jóval több őrződik meg az eredeti ótestamentumi mozanataiból, nála Sion, vagyis Jeruzsálem falai mellett a megszentelt vér és az oltárokon füstölgő tinók is szerepelnek, nyilvánvalóan ezek allegorikus értelmezését sugallva. A magyar versben ebből csak a hagyományban jóval ismertebb Sion falai maradnak, hiszen ezeknek a hívek vagy az egyes tagok belső újjászületéseként való értelmezése megszokott volt. A *Végtelen irgalmú...* befejezésében tehát a könyörgés az ótestamentumi színezetet kifakítva egyetemesebb érvényűvé válik, s mint látni fogjuk, hasonló módon történik meg ugyanez a 148. zsoltár zárlatában is.

A kikerülhetetlen feladatot, a *Végtelen irgalmú...* szövegének szembesítését az 51. zsoltár Rimay János által írott parafrázisával jelentősen megkönnyíti Szilasi László elemzése, amely invenciózusan és a korabeli retorikai-poétikai elképzelések figyelembevételével mutatja ki, hogy mennyire eltérő eszmények működnek az istenes éne-

30 Legutóbbi, a seb keletkezésére nagyon szellemes megoldást javasoló példa: GÖMÖRI György, „Glosszák Balassi életrajzához”, *Tiszatáj* 75, 1. sz. (2021): 68–74, 73–74.

kek nyitó darabjaként ránk maradt szerző műhelyében. Így megtehetjük, hogy csak az alapvető filológiai és teológiai mozzanatokra koncentrálunk. Először is helyesbíteniünk kell azt a sok helyütt olvasható vélekedést, hogy Rimay versének forrása Buchanan parafrázisa lenne. A szövegek egymás mellé tétele nyilvánvalóvá tette, hogy ez nem igaz sem Rimay bevezető elmékedésére, sem magára a költeményre. A bevezető az Isten ígéjének és az emberi szerzemények szembeállításával az egyetemes protestantizmus eszköztárából merít, ám olyan egyedi megfogalmazásokkal él, amelyek forrása nyilvánvalóan nem lehet Buchanan.³¹ Hasonlót állapíthatunk meg a kritikai kiadás szerint Vergilius és Horatius reminiscenciákkal³² is élő skót költő és a Rimay rafinált asszociációkban tobzódó költeményének viszonyáról.

Nem kevésbé fontos azt vizsgálnunk, hogy azok az egyedi teológiai megoldások, amelyeket a *Végtelen irgalmú...*-ban kimutathatónak véltünk, felbukkannak-e akár csak enyhén módosított formában is Rimay költeményében. Megítélésem szerint erről egyáltalán nem beszélhetünk. Az eredendő bűn még természetes módon megegyező taglalása után Rimaynál a „Te bölcsesség utain viseltél, / És titkaid között oktattál s neveltél” két sor következik. Ez nyilvánvalóan eltér attól, amit a *Végtelen irgalmú...* ötödik versszaka végén olvashatunk, s Rimay a *Vulgatában* olvashatóhoz közelít, vagy a magyar fordítások közül Benczédi Székely Istvánéhoz: „Ime igazságot kívánsz ez én belső részeitől, s tanítasz engem bölcsességre.” A későbbiekben a Szent Lélekről beszél és nem *Szentelőről*, s talán a legfontosabbként nem mellőzi a gyilkosság vétkét („Vérontás terhétől mentsed meg fejemet, / S azzal szép áldásra oldd meg is nyelvemet”), de nem történik meg az ótestamentumi áldozattétel konkrétumainak az az elhalványítása sem, amint a *Végtelen irgalmú...*-ban. Ellenkezőleg, amikor Jeruzsálemről szólva azért könyörög, hogy „Az benne valók is békével éljenek, / Borjúkkal oltárid, hogy megbévüljenek”, majd a verset úgy zárja, hogy „S teelötted bálvány nem álljon meg helyen”, akkor azt kell megállapítanunk, hogy egyszerre van jelen az allegorikus értelmezés igénye s erről elfeledkezve a bálványozás elmarasztalása is.

Nem tagadható természetesen, hogy ezzel az érveléssel nem lehet eljutni a szerzőség kérdésének megoldásáig, hiszen könnyen elképzelhető, hogy egy költő eltérő időpontokban és körülmények között másképpen fogalmazzon. Amikor egy szegedi régi magyaros kedd estén erről beszéltem, el is hangozott, hogy más az epicédium és más a *periphrastica explanatio* vershelyzete. Szerényebb célként viszont kitűzhető a reflexiók valamelyest tárgyyszerűbbé tétele. Úgy látom ugyanis, hogy Kőszeghy Péternek a Balassi mitizálásának kezdeti szakaszát bemutató írása³³ után nagyon sok izgalmas megfontolás látott napvilágot, s a mindig körültekintően fogalmazó Ötvös Péter szavaiból – „A modern Balassi filológiát zavarba hozta a haldokló által írott, vagy éppen a haldokló

31 RIMAY János, *Írásai*, 75–78.

32 BUCHANAN, *Poetic paraphrase...*, 561–562.

33 KŐSZEGHY Péter, „Balassi mitológiája, avagy az első költő”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98, 5–6. sz. (1994): 695–705. A katolikus oldalon zajlott új szöveghehelyek értelmezésével jelentősen gazdagítja: IMRE Mihály, „A Balassi-kánon első változata: Az 1595-ös bártfai antológia”, in IMRE Mihály, *Az isteni szó és az emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, 99–108 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2012).

szájába adott mélyen megrendült bűnvallás szerzősége. Rimay többarcúságát és szerepjátékait látva nem is indokolatlanul³⁴ – arra kell következnem, hogy ma már nem csupán a leghatározottabban fogalmazó Palásthy Krisztina, hanem a két költő életművével nálam jóval intenzívebben foglalkozók többsége sem tartja a *Végtelen irgalmú...*-t Balassi versének.³⁵

Mi tagadás, én nehezem adnám át Rimaynak. Eddig csak abba kapaszkodtam, hogy mégsem olyan erős az a bizonyos bűz a második versszakban, mint Rimay verseiben, meg hogy túlzás a haldokló szájába adott versről beszélni, hiszen Rimay azt mondja, hogy „csak halála előtt való betegségében” írta. Most már szeretném, ha a fenti megállapításaim legalább elbizonytalanítanák a verset Balassitól elvitatókat. Reménykedem ebben annak ellenére is, amit tanulmányom írásával szinte egy időben vetett papírra Bene Sándor nagy jelentőségű Zrínyi-monográfiájában. Mint már említettem, a könyvnek ez a fejezete is nagy erudícióval vázolja fel a teológiai értekezéseken kívül a versekig is eljutó fontos európai és magyarországi kegyelemtani megnyilatkozásokat, amelyek ismerete nélkül nem nyílnak meg számunkra sem Balassi, sem Rimay szövegei. Finom megfigyelések sorával igazolja azt is, hogy a két nagy költőelőd versei ott vannak Zrínyi kötetének háttérében. Még abban is egyet értünk, hogy erősebb itt Rimay jelenléte, s ez talán még akkor is igaz, ha nem soroljuk Rimay szövegei közé a szóban forgó zsoldár Balassi-epicéidumba beillesztett parafrázisát. Kifejezetten újszerűnek tartom, ahogyan Bene Sándor Szilasi elemzésének alaptézisét a retorika nyelvére átvéve azt állapítja meg, hogy Rimay a Balassi istenes verseiben uralkodóvá tett aposztrofákat (az Isten alanyi hangon való megszólításait) a hosszú prózai argumentumok használatával proszopopeiává alakítja át. Ez alól aztán az *Epicéidum* lesz az egyetlen kivétel, ám itt nem hosszú prózai argumentumok teszik lehetővé Balassi megszólaltatását, hanem egy igényesen megformált művészi kompozíció. A nagy különbség Rimay egyéb istenes verseitől tehát a retorikai eszköztár használatában is érzékelhető, ami ugyancsak érv lehet amellet, hogy ebben az esetben nem a saját szövegével gazdálkodott.

Ex 54. Psalmo Deus per nomen tuum serva me etc.

1.
Az te nagy nevedért tarts meg, én Istenem,
Győzhetetlen erőddel állj bosszút értem,
Hallgasd meg már sok imádságimot, Uram, énnékem,
Ne feledkezzél teljességgel így el énfelőlem,
Bizonyos reménségem,
Segélj, most ideje, légy jelen nékem!

34 Ötvös Péter, *Rimay János költészete...*

35 PAP Balázs, „Az istenes énekek margóira”, in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, 335–342 (Budapest: Reciti, 2010), 339–341.

2.

Énreám mert nagy sokan most feltámadtak,
Olyanok, kik veled semmit nem gondolnak,
Sürgetik lelkemet, mert szörnyű halálomra járnak,
Én pedig segítségül csak téged egyedül várlak,
Ím, majdan elfogyatnak,
Ha elhadsz, és torkokba vetsz azoknak.

3.

Én életemet, Uram, te támogatod,
Búval borult lelkemet megvigasztalod,
Ellenségimnek az kölcsönt te bővön még megadod;
Igazságoddal az álnok szíveket is megrontod,
S nyilván megbizonyítod,
Hogy segélli az hív embert jobb karod.

4.

Tenéked akkor hálát adok örömmel,
Áldozom szívem szerint szép dicsérettel,
Az te felséges nagy nevedet áldván tisztelettel,
Mint teremtetted ember ha járhatok bátor szívvel,
Dicsérlek énekekkel,
Hogy veszteket láthattam két szememmel.

Béza argumentuma

Scripsit hunc psalmum David, cum a Ziphæis proditæ essent Sauli ipsius latebræ, quod discrimen præter ipsam proditiõnis circumstantiam quantum fuerit, intelligitur ex 1. Sam. 2. 19. Quum enim bis proditus fuerit a Ziphæis, malo hunc psalmum ad priorem proditiõnem referre. Prodest autem magnopere intelligere non modo sanctos et Deo charissimos homines in hæc ultima pericula incidere, ab ipsis quoque intentata, a quibus minime oportuit, sed etiam quam admirabiliter fuerint conservati, et quæ vicissim eorum fides ac constantia fuerit, ut sciamus de cruce non esse disputandum otiose et velut in umbra, sed fidis pastoribus eadem expectanda ab ipsis quoque domesticis certamina, sicut presente hoc seculo experimur, et tamen neque temere hæc evenire, neque a Deo deseri quos videtur hostium libidini exponere.

Ezt a zsolttárt Dávid akkor írta, amikor a zifeusok elárulták rejtékhelyét Saulnak, azt pedig, hogy az árulás körülményei mellett mekkora is volt ez a veszedelem, meg lehet tudni Sámuel 1. könyve 2. fejeztének 19. verséből. Minthogy a zifeusok kétszer is elárulták őt, ezt a zsolttár szerintem helyesebb a korábbi [árulással] kapcsolatba hozni. Nem csupán azt nagyon fontos megérteni, hogy a szent és Istennek kedves emberek beleestek ebbe a végső veszedelembe, mely azok részéről fenyegetett, akik részéről a legkevésbé sem kellett [így lennie], hanem azt is, hogy Isten milyen csodálatos módon őrizte meg őket, s hogy mekkora volt hitük és kitartásuk, hogy

megtanuljuk: a keresztről nem lanyhán, mintegy árnyékban kell disputálni, hanem ugyanilyen viadatok elvárhatók a hithű lelkészeketől, még a hazaiaktól is, ahogy ezt jelen században is tapasztaljuk, továbbá azt, hogy az ilyenek nem véltelenül történnek meg, s Isten nem hagyja el azokat, akikről úgy látszik, mintha kiszolgáltatta volna őket ellenségei kénye-kedvének.

Béza interpretációja

1.

Deus per nomen tuum serva me, et robore tuo vindica me.

Isten, a te neveddel tarts meg engem és a te erőddel állj bosszút érettem.

2.

Deus audi precationem meam, attende ad verba oris mei.

Isten, halld meg könyörgésemet, figyelj az én szám szavaira.

3.

Nam alieni insurrexerunt adversus me, et formidabiles homines quaerunt animam meam, qui non posuerunt Deum, in conspectu suo.

Mert idegenek támadtak ellenem, és rettenetes emberek igyekeznek megszerezni az én lelkem, akik nem tartják Istent sem orcájuk előtt.

4.

Ecce Deus auxiliator est mihi, Dominus est inter fulcra mea.

Íme Isten az én segítőm, az Úr az én lelkemet gyámolítóim között van.

5.

Rependet malum insidiatoribus meis: veritate tua succide illos.

Megfizet a rosszért az ellenem cselekedőket, igazságoddal öld meg őket.

6.

Voluntarie sacrificabo tibi, sacrificabo nomen tuum Jehova, quoniam bonum est.

Önként áldozom majd Neked, tisztelni fogom a Te nevedet, Jehova, mivel jó vagy.

7.

Nam ex omni angustia Deus eruit me, in hostibus meis vidit quod justum est, oculus meus.

Mert Isten minden szorongatásomból kiragad engem: szemeim az ellenségeimen látják, hogy igazságos.

Bár az argumentum befejező része kifejezetten a lelkipásztorokra alkalmazza a vers mondandóját, a költőnk által megválasztott alapszöveg már tágabb értelmezési lehetőségnek sem áll útjába. Sőt ezt kifejezetten elősegítette azáltal, hogy Béza forrásából, Möller értekezéséből csak az összegző mondatokat vette át, sőt a leegyszerűsítés jegyére

ben az egyiket át is alakította. Az első mondat ugyanis Möllernél egyébként a *Vulgatá*-nak is megfelelően így hangzik: *Deus per nomen tuum serva me et virtute tuo iudica me* (Isten a te nevedért tarts meg engem, és erőd jegyében intézkedj felőlem). Ezt az értelmezést Möller egy kis értekezésben fejti ki. A német teológus ugyanis azt boncolgatja, hogy sok jelentése lehet az *iudica me* kifejezésnek. Legtágabb értelemeben jelentheti azt, hogy Isten betartja ígérését, és nem feledkezik el az övéiről, másfelől szó lehet pártfogásba vételről. Ez felöllelheti adott esetben a bosszúállást is, ám nem csupán azt, mert Isten nem zsarnok, s ha el is szánja magát erre, az az igazság jegyében történik. Azokban az egységekben, amelyekből Bézánál az ötödik, illetőleg a hetedik tételmondat lesz Möller felfogásának részletesebb kifejtését is megkapjuk. A bosszúról és az ellenfélre szórt átkokról egyesek úgy vélekednek, mondja, hogy ellentmondanak mindannak, amit Krisztus az ellenségeink szeretetéről és a türelemről az evangéliumokban hangoztatott. Válszéként kifejti, hogy a mérlegelésben különbséget kell tenni a személyek és dolgok között. A személyeket illetően vannak olyanok, akik úgy követnek el vétkeket, hogy nincsenek ennek tudatában. Az ilyeneken nem szabad bosszút állni. A tudatosan vétkező istentelenek ellenében viszont nagyon is jogos. A második szempontból mérlegelve vannak, azt lehet mondani, hogy úgy általában magánügyekben nem helyes bosszút követelni és örvendezni az ellenfeleink bukásán, az istentelenek büntetésének azonban szabad örvendezni, és megbosszúlásokat is követelni kell, hiszen ebben az esetben Isten dicsőségéről van szó. Erre Pál apostol is kötelez bennünket, hiszen az 1Kor 16,22-ben azt mondja, hogy átkozott legyen az, aki nem szereti Krisztust.

Béza szentenciózus mondatai tehát megkímélték költönket attól, hogy találkozni kelljen Möller persze egyáltalán nem egyedi, hanem a korban nagyon is szokványos, de valamelyest mégiscsak árnyalató felfogásával, s a Balassi-vers beszélője szilaj indulattal él is ezzel. Isten erejét a *győzhetetlen* jelzővel is illetve veszi át a vers felütésében az első két tételmondatot. Nem csökken ennek intenzitása a második strófával kezdődő argumentáció során sem, amelyben Béza prózai parafrázisához nyúlva jellemzi olyanokként, akik *veled semmit sem gondolnak (nulla re minus quam de tuo Numine cogitantes)*. Sőt ugyancsak a parafrázishoz nyúlva a lélek feldúlásának szándéka a fizikai megsemmisülésével is párosul (*Sürgetik lelkemet, mert szörnyű halálomra járnak*; Bézánál: *inde vero me ad necem quaerunt homines prosus immanes*), s a fizikai megsemmisítés felbukkan még Buchanan verses parafrázisában, s talán tőle nem függetlenül Kochanowskinál is.

Érdekes eltérés már Béza interpretációjától is, de különösen prózai parafrázisától Balassinál a beszélő hangsúlyozott magányossága. Míg amott az interpretációban azt olvassuk, hogy Isten ott van a gyámolítók között, a parafrázisban pedig azt, hogy Isten azokban is jelen van, akiket támogatására buzdította fel (*et illis adest, quos innocentiae meae fautores mihi excitavit*), addig Balassi azt találjuk, hogy *én pedig segítségül csak téged egyedül várlak*. Láthattuk a fentiekben tehát, hogy ebben az esetben a több zsoltárváltozat használata is kimutatható, s ez megtoldhatjuk azzal, hogy a harmadik versszak végén megsegítő *jobb kart* ott találjuk Béza és Buchanan verses parafrázisában is. Mindezekkel együtt alighanem igaz volt Waldapfel Józsefnek, amikor ezt nem sorolta kiemelkedő Balassi versek közé. Ennek oka talán az, hogy a versszakok második felét jelentő önálló részek nyelvileg nem igazán erősek.

*Egy lengyel ének ígéről ígére és ugyanazon nótára:*³⁶
Blogoslaw nas nasz Panie

1.

Áldj meg minket, Űristen, az te jóvoltodból,
Világosít meg minket irgalmasságodból
Orcád világosságával, lelked ajándékával,
Hogy éltünkben ez földön járjunk igazsággal!

2.

Eggedd meg ezt minekünk, kegyelmes Istenünk,
Hogy mindnyájan tégedet igazán esmérjünk,
Hadd az **kicsiny hitűkkel** együtt örvendezzünk,
Mikor megítélsz, Uram, kegyelmezz meg nekünk!

3.

Ne tántorodjunk mi el soha, Uram, tőled,
Ne kételkedhessünk is többé már felőled,
Nyughassék meg mi lelkünk igaz hittel benned,
Vallhassunk mindenekben urunknak csak téged.

4.

No, azért dicsérjük most felszóval az Urot,
Mert lám, csak ő viseli mindenütt gondunkot,
Uram, az te nevedben áldd meg szolgálóidat,
Kiért viszontag mi is dicsérjük fiadot.

Lubelczyk argumentuma

Modlitwa nadobna aby nas Pan Bóg owiecić raczył prawdą świętych słów Ewangeliej, w której się nam istotnie oblicze boże okazuje, to jest Kristus Pan i ono święte a boskie miłosierdzie jego. A ma też w sobie jasne a jawne poroctwo, iż pogani mieli byc wybranym ludem bożym i prawym dziedzictwem pana Kristusowym, bo ich tu nie przyzywa ku obrażaniu, ni do zakonnych spraw, ale zgoła do mocnej wiary a ku czynieniu wdzięcznych dzieł panu swemu.

Szép könyörgés azért, hogy Isten világosítson meg minket evangéliuma szent szavainak igazságával, amelyben isteni ábrázata valóban megmutatkozik, vagyis Krisztus Urunk és az ő isteni könyörülete. Világos és nyilvánvaló próféciát is tartalmaz arról, hogy a pogányok lesznek isten kiválasztott népe, Krisztus Urunk jogos örököse, hiszen ezeket itt nem a körülmetélkedésre és a törvények betartására szólítja fel, hanem erős hitre és Uruknek szóló hálás cselekedetekre.

36 Tanulmányunknak ez a részlete egy korábbi publikáció egy részletének módosított változata. BALÁZS Mihály, „Jan Kochanowski és Balassi Bálint”, *Tiszatáj* 66, 5. sz. (2012): Diákmelléklet, 12–16.

Lubelczyk verses parafrázisa

1.

Błogosław nas nasz Panie, z miłosierdzia twego
Oświeciwszy światłością oblicza swojego
Abychmy tu na ziemi znali drogie twoje
Okaż nam to przed ludźmi miłosierdzie swoje.

Áldj meg minket Urunk a te irgalmasságodból, megvilágosítván orcád világosságával, hogy itt a földön ismerjük a te utaidat, mutasd meg az emberek előtt irgalmasságodat.

2.

Niechaj je wyznawają wszyscy narodowie,
A stąd się rozradują i niewiernikowie,
Kiedy Ty swoje wierne w łasce będziesz rządził,
Strzegąc, aby na stronę żaden nie zablądził.

Ismerje el minden nép, és örvendjenek azon a hitetlenek is, midőn te hiveidet kegyelemben fogod kormányozni, vigyázva, hogy egy se barangoljon el (Waldapfelnél: tántorodjék el).

3.

Wysławiajcież już Pana, wysławiajcie, ludzie,
Bo widzicie, jak z ziemi wam pożytek pojdzie.

Ty nas błogosław, Panie, a Twe święte imię

Niech po wszystkich narodach wielkim strachem słynie

Dicsérjétek már az Urat, emberek, mert látjátok, hogy a földből hasznatok származik. Te áldj meg minket Uram, a te szent neved pedig minden nép közt félve és ismert legyen.

Jóllehet Balassi a kódex tanúsága szerint éneknek nevezte, nem látszik önkényesnek a zoltárparafrázisok közé sorolása. Waldapfel József állapította meg, hogy forrása Jakób Lubelczyk 67. zoltárának parafrázisa, amelyre ő egy protestáns énekeskönyvben talált rá. Lehetséges, hogy Balassi is ilyen forrásból ismerte, de nem tarthatjuk kizártnak azt sem, hogy ismerte Lubelczyk 1558-ban Krakkóban megjelent zoltárkönyvét is (*Psalterz Davida onego świętego a wiecznej pamięci godnego króla i proroka [...]*). Ezt nagyon valószínűvé teszik az újabb lengyelországi kutatási eredmények. Míg Jan Ślaski publikációi³⁷ még nem tudtak arról, hogy Lubelczyk ugyananebben az esztendőben megjelentette *Wirydarz Krześcijanski (Keresztény virágos kertecske)* című munkáját, később megállapítást nyert, hogy ez az újabban modern kiadásban is közzé tett szöveg³⁸ ugyan csak 1558-ban jelent meg Krakkóban, s lényegében az evangélikus Michel Bock Balas-

37 Jan ŚLASKI, „Balassi és a korabeli lengyel irodalom”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80, 5–6. sz. (1976): 702–705; Jan ŚLASKI, „Balassi Bálint és a lengyelek”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103, 5–6. sz. (1999): 655–660.

38 Jakub LUBELCZYK, *Wirydarz krześcijański pięknie przyprawiony...: Apoteka Ducha świętego*, wprowadzenie i opracowanie Katarzyna MELLER, Lubelska Biblioteka Staropolska 7 (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009).

si által is magyarított *Würzgärtlein für die kranken Seelenje* feldolgozásának tekinthető. A lengyel szakirodalomban már felmerült, hogy a magyar költő Lubelczyk által is ösztönzést kaphatott a szülei vigasztalására született mű elkészítésére,³⁹ jóllehet az allegorikus szereplőket is felvonultató lengyel erősebben egyéni feldolgozás, s a magyar direkt forrása semmiképpen sem lehetett. Ismerhette tehát a protestáns lengyel szerző munkáját, aki a protestáns eszmékkel különféle mértékben szimpatizáló kislengyelországi irodalmi közösség (egyesek Andrzej Trzeciecki körének is nevezik) roppant szorgalmas, de tehetségben a nagyok (Mikołaj Rej, Jan Kochanowski) színvonalát el nem érő tagja volt.⁴⁰ Logikusnak látszott az is, hogy az ő argumentumát, és ne a tartalmában persze rokon Bézáét idézzük fel, amely a kötet címével és Lukasz Górskihoz, valamint az egyszerű olvasóhoz intézett ajánlásával együtt sokat elárul Lubelczyk értelmezői pozíciójáról is. A protestáns szerző szerint a nagy király és nagy próféta egyfelől a nagy emberek számára lehet igazán a magatartás tükre, másrészt nála a zsoltárok allegorikus értelmezésére dominál, a szövegeket valójában a Krisztus testben történő eljövételére vonatkozó próféciáknak tekinti.

Így persze különösen érdekes a magyar költő eljárása. Az átdolgozás során a költemény ugyan egy strófával hosszabb lett, de még így sem tartozik a terjengős darabok közé. Eckhardt véleményétől eltérően a verselést sem tartjuk kezdetlegesnek, de nem ebben tévedett a nagy filológus, hanem abban, hogy nem vett észre egy nagy különbséget: míg lengyel költemény a keresztény hit elterjedését megjósoló missziós versnek tekinthető, addig magyar a spiritualitás belső tartományaira összpontosít.⁴¹ A minden nép üdvössége feletti aggodalom a vers ötödik és utolsó sorában egyértelművé teszi ezt a kifelé fordulást, s ebben az összefüggésben az is természetes, hogy a lengyelben a megtért hitetlenekkel való együttes örvendezés kerüljön a középpontba. Eckhardt azonban tévedett, amikor a lengyel vers hitetlenjeit azonosította a magyarban szereplő kicsiny hitűkkel, hiszen ez utóbbiaknak magukkal kell megküzdeniük. Ez is áll a magyar vers középpontjában, s ehhez a belső küzdelemhez, a kételkedés legyőzéséhez vár segítséget. Így míg a lengyel vers nyolcadik sora a *zabłqdzic* ige használatával a nyájtól való elbarangolásra látszik utalni (Waldapfel fordítása ezen az egy helyen nem pontos), a magyar szöveg eltántorodásról beszél, vagyis olyasmiről, amiről később is szól költőnk, amikor arra panaszkodik, hogy megfoghatatlanná, megragadhatatlanná vált számára az isteni gondviselés.⁴² Úgy látjuk tehát, hogy bár többes szám első személyben szól a beszélő, tehát egy közösség tagjaként szólal meg, olyan belső problémákról szól, amellyel kinek-kinek magának kell megküzdenie, s ebben az értelemben a fenthez hasonlóan ez sem felekezetiépítő költemény. (Meghaladja kompetenciánkat annak vizsgálta, hogy milyen funkciót kap a szöveg akkor, amikor a *Maga kezével írott könyv* harminckettedik darabja lesz).

39 Katarzyna MELLER, „Zapomniane dzieło Jakuba Lubelczyka”, *Ruch Literacki* 21, 2 (1980): 135–140.

40 Erről részletesebben: BALÁZS Mihály, „Új javaslat a késői Balassi krakkói olvasmányaira”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125, 6. sz. (2021): 774–788.

41 BALASSI Bálint, *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, 2. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1955), 1:162–163.

42 WALDAPFEL József, „Balassi lengyel kapcsolataihoz”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 65 (1941): 311–313.

Psalmus 148.

A Már szintén az idő nótájára

1. Mennyei seregek, boldog, tiszta lelkek
Emberi nemzetre kik az Égből néztek,
Az Urat örökké ti mind dicséritek!
2. Angyalok, az Úrnak követi kik vadatok,
Szentek, kik ő székét mind körülálljátok,
Örökké az Urat felmagasztaljátok!
3. Fényes Nap világa, ez világ fáklýája,
Szép Hold, éj lámpása, Égnek sok csillaga,
Az Úrnak szent nevét mindörökké áldja!
4. Tüzes hatalommal forgó ti nagy Egek,
Avagy tengerekkel együtt minden vizek,
Örök dicsérettel őtet tiszteljétek!
5. Mert csak ő egyedül minden teremtője,
S mindent bír, valamint magában rendelte,
Megmarad mindenek ellen ő szerzése.
6. Földnek kerekése minden állatokkal,
Vízben úszó halak tengeri csudákkal,
Az Urat örökké áldjátok szátokkal!
7. Tenger mély örvénye, mennydörgés, villamás,
Köeső, hó, szélvész, háború, csattagás,
Télben is, nyárban is mind felhős sok havas,
8. Szép halmok, zöld ággal ékesült kis dombok,
Fák, kik különb-különb szép gyümölcsöt hoztok,
S füvek, kik gyönyörű szaggal illatoztok,
9. Sok színben öltöző, tündöklő virágok,
Berkekben, cserékben vadak, kik lakoztok,
Örökké az Úrnak nevét kiáltjátok!
10. Gyíkok, kígyók, földön lakó sok állattal,
Sőt az madarak is különb-különb szókkal,
Örökké az Urat áldják hangossággal!
11. Világ fejedelmi, urak és fő népek,
Kik községgel bírtok, s neki törvént tésztok,
Örökké dicsérvén az Urat féljétek!
12. Együgyű gyermekek, kegyesek, szép szüzek,
Felserdült ifjakkal böcsülletes vénok,
Dicséret töletek legyen ő nevének!
13. Mert ő az, akinek hatalmában az Ég
Neki enged tenger, Menny s földi kerekesség,
Segéli övéit, mint mennyei felség;
14. Ezt azért, ti hívek, Úrnak szent serege,
Kik leginkább vadatok az ő szerelmébe,
Örökké szent nevét dicséritek mennybe!

Béza argumentuma

Huius magnificentissimi at coelesti plane ardore scripti Psalmi scopus ac finis est, quum tot extent locupletissimi testes divinae sapientiae, potentiae atque bonitatis, quot sunt res conditae, omnes illas summas, medias ac infimas ad Dei laudes communi consensu

celebrandas compellare. Quamvis enim illarum pleraque non intelligentiae modo, sed etiam sensus sint expertes, omnes tamen suo quaeque modo dicuntur Dei gloriam, etiam tacentes personare, quamvis homines rationis compotes, et quorum causa sunt conditae proprie, oporteat tum suo, tum illorum etiam nomine illo munere defungi, et quidem pios imprimis beneficium illud incomparabile assidue predicare, quo sunt in filii Dei societatem adsciti.

Ennek a legmagasztosabb és szinte mennyei hevülettel megírt zsoltárnak az a célja, hogy noha oly sok csalhatatlan tanúbizonyossága van az isteni bölcsességnek, hatalomnak és jószágnek, amennyi teremtmény csak van, ezeket mind, a nagyokat, közepeseket és kicsiket is felszólítsa Isten dicséretének közös énekléssel való megünneplésére. Mert bár ezek nagy része nem csupán az értelem, de az érzékelés képességével sem rendelkezik, a maga módján mindegyikük Isten dicsőségét hirdeti, még ha nem is képesek beszélni, és bár az emberek értelemmel rendelkeznek, és minden egyéb miattuk lett teremtvé, illő, hogy egyrészt a saját, másrészt azok nevében is ezt tegyék, és a kegyesek feladata azt a hasonlíthatatlan jótéteményt állandóan hirdetni, hogy Isten fiának közösségéhez tartoznak.

Béza verses parafrázisa

1.

Felix sydera turba sedens domo
Aeternis Dominum carminibus canet.
Vos, inquam aetheri luminis incolae
Aeternis Dominum tollite laudibus.

Csillagok boldog csapata, otthon ülve énekelj örök éneket az Úrnak. Ti, mondom, az égi világosság lakói, magasztaljátok örök dicsérettel az Urat.

2.

Felix turba Patris iussa renuntians
Aeternis Dominum carminibus cane,
Et quotcunque Deum cingitis agmina
Aeternis Dominum tollite laudibus.

Az Atya parancsait hirdető boldog sereg, énekelj örök éneket az Úrnak. És valahány csapatok csak körülveszi az Urat, magasztaljátok örök dicsérettel az Urat.

3.

Solis fulgida fax, aetheris o decus,
Mundi luna decus totius alterum,
et quaecunque polo sydera curritis,
Aeternis Dominum tollite laudibus.

Nap fénylő fáklyája, ó, ég dísze, hold, egész világ ékessége, csillagok, kik mindnyájan futtok a sarkon, magasztaljátok örök dicsérettel az Urat.

4.

Coelorum ignea vis perpetuo rotans,
Aeternis Dominum carminibus cane,
suspensum aeriis fornicibus mare,
Aeternis Dominum tollito laudibus.

Az egeknek örökké forgó tüzes ereje, énekelj örök éneket az Úrnak. Az égi boltozattól megtámasztott tenger, magasztald az Urat örök dicsérettel.

5.

Namque hic est Opifex unius omnium
Nutu cuncta creans, cuncta regens suo.

Hisz mindeneknek ő az egyedüli alkotója, bölintésével teremtett és irányít mindent.

6.

Et quodcunque semel constituit, potens
Fixum perpetuo limite continet.

És mindazt, amit egyszer elrendelt, hatalmason örök határok között tarja változatlanul.

7.

Tellus hunc pariter quamlibet infima,
Et quae traicitis caerula belluae
Ipsique Oceani vos quoque gurgites,
Aeternis Dominum tollite laudibus.

Őt hasonló módon, akárha legalul lévőként is, föld, és a kékséget átszelő állatok és ti magatok is, óceán örvényei, magasztaljátok az Urat örök dicsérettel.

8.

Grando fulguribus, fulgura grandine
Permista et gelida cum glacie nives,
Tempestasque Dei vocibus excita,
Aeternis Dominum tollite laudibus.

Csillogással és nagy jégesőkkel kevert villámok, fagyos jéggel vegyes hó és az Isten szavaira feltámadt viharok, magasztaljátok az Urat örök dicsérettel.

9.

Montes aeriis nubibus aemuli,
Colles pampineis frondibus obsiti,
Incuruae omnigeris fructibus arbores,
Cedri nubifero vertica nobiles,

Az ég felhőivel vetélkedő hegyek, szőlődombokkal betelepített dombok, sokféle gyümölcstől roskadozó fák, felleghordó csúccsal nemes cédrusok,

10.

Errantes pecudum cornigeri greges,
Dispersae nemorum per latebras ferae,
Terrarum colubri sepositi cavis
et quotquot volucres aera scinditis,

Barangoló barmok szarvat viselő nyájai, a berkek rejtekein szétszéledt vadak, a földek üregeibe fenntartott kígyók és ahányan csak az eget hasítjátok, madarak,

11.

Terrarum domini denique principes,
Et plebs imperiis subdita principum,
Cuncti, inquam, proceres, iura quibus datum
Sublimi e solio reddere gentibus.

És végül a föld urai és fejedelmei, és a fejedelmek hatalma alá rendelt nép, és az összes, mondom, előkelők, akiknek megadatott, hogy a magas trónusról jogot szolgáltassanak a népeknek,

12.

Et vos pueri, vos quoque virgines,
Et lanugo quibus prima notat genas,
Vitae et qui spatium curritis ultimum,
Aeternis Dominum tollite laudibus.

És ti, ó fiúk, és ti is, szüzek, akiknek az első pihék jelölik arcukat, és ti, akik életetek utolsó szakaszát futjátok be, magasztaljátok az Urat örök dicsérettel.

13.

Hic est cuncta procul qui supereminens
coelum quaque patet, quaque patet solum,
Complet cuncta sui nomine numinis
Et firmo Isacidis robore roborat.

Ő az, ki mindentől messze kiemelkedve, amerre kiterjed az ég, amerre kiterjed a föld, betölt mindent saját istenségének nevével, és biztos erővel erősíti meg Izsák fiait.

14.

Hunc ergo Isacidae, sacrum hominum genus
Et chari superum prae reliquis Patri
Aeternis hilares dicite cantibus,
Aeternis Dominum tollite laudibus.

Őt tehát, Izsák fiai, szent emberek nemzetsége, mely a többiek előtt kedves az Atyának, örök énekkel örvendeztetek, magasztaljátok az Urat örök dicsérettel.

Mivel az interpretáció tézisszerű rövidséggel adja vissza a zsoldár egy-egy versének velejét, s a prózai parafrázis mondatai is csak elszórtan részletezőek, Balassi legfőbb forrása Béza verses parafrázisa lett, s csak kivételesen nyúlt az interpretációhoz, vagy

a prózai parafrázishoz. Ezt is jelentékeny módon átfogalmazza, s ezért ezúttal nem tartottuk célszerűnek, hogy egyes részletek átalakulását a szövegrészek vastagításával is jelezzük. Így vált lehetségessé, hogy az *omnes exercitus* kis átalakítás után *mennyei seregek*ként szerepel, míg a prózai parafrázisból a *beati spiritus* megfelelőiként *boldog tiszta lelkek*kel találkozunk Balassinál. A két prózából egyaránt merítő utolsó strófára még visszatérünk, előtte azonban szögezzük le, hogy a retorikai helyzet monotonitását a magyar költő úgy képes ellensúlyozni az elokució változatosságával, hogy a szolgai fordítást elkerülve egyéni módon invenciózus átfogalmazásokkal válogat az isten dicsőségét létükkel dicséző jelenségekből. Forrásaitól függetlenül nem habozik szenteknek nevezni az interpretációban az Istent körül övezőknek nevezett lényeket, akiket a *Vulgata* egyébként *virtus* névvel illet. A magyar költő nem beszél ugyanakkor az égből fölé függesztett felső vizekről, s folytathatnánk a sort. Ebben a nemben csak azt említjük meg, hogy egyéni leleményként jellenek meg a 8. sor utolsó sorában *illatozó füvek*, valamint a kilencedikben a virágok, a berkek és a cserjék. Ilyen egyénítéssel a költőnk által biztosan, vagy feltételezhetően ismert szövegekben csupán Kochanowskinál találkozunk, aki a magyar változat 11-dikének megfelelő strófában olyan megoldással él, amilyenre térségünkben csak egy lengyel nemes vállalkozhatott:

Na są ludzki wysadzeni,
Wolne rzeczypospolite
I książeta znamienite.⁴³

Királyok és előljárók, kiket emberek birájává tettek, szabad köztársaságok és jeles hercegek.

Rokonítja a két költőt az is, hogy azonos módon formázzák meg a teremtő Isten magasztalására irányuló felszólítást. Az itt közölt szövegből is jól látszik az a prózai fordításban is megőrizni próbált eljárás, hogy Béza az *Aeternis Dominum tollite laudibus* formula folyamatos ismétlésével nyomatékosítja ezt a parancsot. Ezzel szemben a lengyel költőnél és Balassinál is kimunkált változatossággal szembesülünk, hiszen – hogy az egyszerűség kedvéért csak a magyar költőnél maradjunk – az *örök* jelző és az *Úr* szó megmarad ugyan, de *dicséret*, *felmagasztalás*, *mindörökké áldás*, *tisztelet*, *kiáltozás*, *félés* szavainak használata után térünk vissza a vers végére a *dicsérvétek*-felszólítás mintegy keretet adó megismétléséhez.

A varietas elvének érvényesülésével is magyarázható tehát az, hogy a 11. versszakban az Isten félelmére serkenti az urakat és a fő népeket, másfelől pedig a világi fejedelmek ilyen kiemelése a mindenféle hatalmat elutasító radikálisokon kívül közismerten jelen van minden felekezet gondolatvilágában, s mint az 51 zsoltárhoz argumentumában is láthattuk, Béza a kegyességi gyakorlat részletezéséig elmenően szolt erről. Egyáltalán nem bizonyos tehát, hogy a versszakot Machiavelli ismeretére kell visszavezetnünk.⁴⁴

43 KOCHANOWSKI, *Psalterz Davidow*, 265.

44 SZÖNYI György Endre, „Machiavelli-hatás Balassi költészetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86, 5–6. sz. (1976): 694–696. A Balassi–Machiavelli találkozással egy külön tanulmányban foglalkoztunk:

Visszatérve Balassi és Kochanowski költeményeihez, azt találjuk, hogy a tömörítő s a Béza parafrázisaiból a 13. versszak megfelelőjét mellőző lengyel költő talál rá a nagyon személyes, s ugyanakkor egyszerűségében is kifinomult befejezésre. Nála ugyanis az utolsó két sorban megváltozik a megszólított: a vers önmagához és a közösségéhez fordul, s ugyanakkor a zsoldár kifejezés használatával a parafrázis készítőjének jelenére is aktualizálja az addig elmondottakat:

A my, Jego lud wybrany

Spiewajmy psalm podany.

Mi pedig, az ő kiválasztott népe, énekeljük hát a mondott zsoldárt.

Balassinál a zárlat kevésbé személyes, a beszélő maga lép be a dicséretet zengő hívek seregébe, az aktualizálás nála is egyszerűen, teológiai okoskodás nélkül válik lehetővé, míg Béza a verses parafrázisban Izsák fiaiként beszél a szent emberek közösségéről, tehát megmarad az *Ótestamentum* világában. Eltávolodik ettől az interpretáció és a prózai parafrázis, s különösen az az utóbbi fejtegeti hosszasan, hogy Isten Izrael nemzetségét tekinti saját népének, amelyet kimondhatatlan kegyben részesít, amelyet szeretete a legnagyobb méltóságra emel, s amelynek ily módon nagyon is illő hálaadó dicséretet énekelnie. Ez a szóhasználat már kinyit a zsidóságon kívüli világra is, hiszen széles körben bevett dolog volt a kereszténységet lelki Izraelnek tekinteni. Ám jóval egyszerűbben történik meg ez Balassinál, aki azokat tekinti az Úr szent seregének, akik leginkább benne vannak „az ő szerelmébe”.

BALÁZS Mihály, „Új javaslat a késői Balassi krakkói olvasmányaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125, 6. sz. (2021): 774–788.

Társalogni az Úrral

Poétikai technikák Balassi Bálint istenes verseiben

HAJDU Ildikó

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Irodalom- és kultúratudomány MA, középkori és kora újkor irodalom specializáció

ORCID 0000-0002-0066-2034

Conversing with the Lord. The poetic formalization of Balassi's paraphrases of psalms and religious poems

Abstract | This paper analyses the religious poems of BALASSI Bálint (1554–1594) as consciously elaborated poetic compositions. The lyrical subject of these texts presents himself in a communicative position which enables him to engage in a direct dialogue with God. This dialogue is made possible by displaying a fictive situation of prayer which not only serves to assist the spiritual development of the poetic self, but it also resembles a rhetorical speech aiming to convince God to show mercy on him. Through close analysis of the poetical and rhetorical techniques and structures of the poems, it is possible to discern those methods and strategies of the lyrical subject which create a unique rhetorical voice addressing and successfully convincing God, representing him in an almost anthropomorphic shape. The paper interprets the inventive methods of BALASSI'S translations from the *Book of Psalms* by comparing them to their Latin model texts, and the 'original poems' (*magától szerzett énekek*) of Balassi are also analysed in the light of the tradition of the *Book of Psalms*. However, this paper chiefly focuses on those techniques of individualisation and those digressions from the psalmodic tradition, which enable the reader to interpret these poems within the narrative of the Balassa Codex. Furthermore, this paper also seeks to study the relation between the poetic strategies of the different thematic groups of the Balassi *oeuvre*, the resemblances of the rhetorical construction and lyric voice of the religious verses and the love-lyrics.

Keywords | Bálint BALASSI, religious poetry, Protestant Reform, Renaissance, rhetoric, Psalm paraphrases

Balassi úgynevezett istenes versei¹ két alapvető kategóriába sorolhatók, amelyek már a *Balassa-kódex* prózai megjegyzésében is egyértelműen kijelölődnek: „Még vannak egynéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett.”² A kettő közötti különbséget a szövegek eredetiségének kérdésében ragadja meg az irodalomtörténeti hagyomány és a másoló is.³ Ez a differencia tagadhatatlan, hiszen a fennmaradt források (az istenes énekek nyomtatott kiadásai és a *Balassa-kódex*) explicit módon, a szövegek címeiben megjelölik a parafrazeált zoltárokat.⁴ Balassi istenes szövegeit azonban több köti össze, mint ami elválasztja: a poétikai megoldásokat, a szövegek témáját, struktúráját vizsgálva nem beszélhetünk a zoltárparafrázisok és a *magától szerzett* énekek közötti éles határvonalakról – az alkalmazott technikák, a megjelenített beszédhelyzetek tekintetében nem különbözödnék el egymástól.

A dolgozatban azokat a poétikai, retorikai technikákat vizsgálom Balassi istenes verseiben, amelyek által a szövegek lírai alanya egy olyan beszédhelyzet létrehozására tesz kísérletet, melyben megteremtődhet az Istennel való kommunikáció lehetősége. Emellett a dolgozat kitér Balassi istenes verseinek és az életmű más tematikájú darabjainak összefüggéseire is, a párhuzamokra, amelyek a *kedvest* és az Urat aposztrofáló lírai megnyilatkozások megalkotottsága között húzódnak, azt a hipotézist fogalmazva meg, hogy poétikai tekintetben a szerelmes és istenes énekek sem választhatóak el éle-

- 1 Balassi életművét – a szövegek témája alapján – hagyományosan három kategóriára (szerelmes, vitézi, istenes) szokás osztani, azonban köztük húzódo határok nem élesek, az egyes szövegek nem feltétlenül illeszkednek szigorúan egyik vagy másik kategóriába, a szakirodalom 20 istenes verset tart számon konszenzusosan. Lásd KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphión* (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 335.
- 2 A *Balassa-kódex* másolójának negyedik prózai megjegyzése. BALASSI Bálint, *Összes verse: Hálózati kritikai kiadás*, szerk. HORVÁTH Iván és TÓTH Tünde (Budapest: Gépekönyv, 1998), hozzáférés: 2020.11.30, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepek/bbom/itart.htm>.
- 3 Vö. például KÖSZEGHY Péter, „Balassi és a legfőbb hatalom, avagy Balassi teológiája”, *Hungarologische Beiträge* 15 (2004): 29–60, 31; PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Humanizmus és reformáció 24 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 80; KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere*, Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 78.
- 4 Balassi öt szöveget (26/27., 41/42., 50/51., 53/54. és 148. zoltárt) fordított le bizonyosan a *Zoltárok könyvéből*: BALASSI, *Összes verse*, az *Az én jó Istenem...*, *A Te nagy nevedért...*, *Mint a szomjú szarvas...*, *Mennyei seregek...*, *Végtelen irgalmú...* incipitű versek. A 6. zoltár *Ó, magas egeknek...* kezdetű parafrázisát a Kőszeghy–Szentmártoni Szabó-féle kiadás [GYARMATI BALASSI Bálint, *Énekei*, kiad., jegyz. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 235.] a kétes hitelű szövegek közé sorolja, P. Vásárhelyi Judit azonban valószínűsíti ennek kapcsán is Balassi szerzőségét (a bézai forrásszövegre és a kifejezőmód hasonlóságára hivatkozva), ezáltal hatra bővülne a Balassi-fordítások száma. Lásd P. VÁSÁRHELYI Judit, „Balassi Bálint zoltárfordításának forrásai”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998*, szerk. Kovács Ilona, 413–423 (Budapest: OSZK, 2000), 420. Emellett meg kell említeni, hogy a (protestáns számozás szerinti) 50/51. zoltár (*Végtelen irgalmú...*) szerzőségének kérdése is vita tárgyát képezi: Nyéki Vörös Mátyás és Rimay János neve is felmerült mint potenciális fordítók. Lásd PALÁSTHY Krisztina, „Az LI. zoltár világi és vallásos szövegfordozókban való megjelenése”, in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvassmányok a régi magyar irodalomban: Fialatok Konferenciája 2015*, szerk. GESZTELYI Hermína et al., 75–95 (Budapest: reciti, 2016).

sen egymástól: a megszólalásmódok, a versalkotási stratégiák vonatkozásában kölcsönös átjárhatóság tételezhető közöttük.⁵

Balassi istenes énekei és a zsoltárhagyomány

Balassi istenes versei – a zsoltárparafrázisok természetesen fokozott mértékben – szorosan kapcsolódnak az Isten felé fordulás nyelvi megvalósulásainak konvencionális keresztény formáihoz, különösen a *Zsoltárok könyvéhez*, illetve annak fordításaihoz. Ebből fakadóan a szövegek aposztrophikus jellegűek, a versbeszélő a megszólalótól elfordulva Istent szólítja meg, vele kezdeményez dialógust. A megszólalás azonban csak a lírai alany szólamát tartalmazza (igazodva az ima műfaji kritériumaihoz); Isten csak implicit módon, a lírai alany interpretációján keresztül manifesztálódik.⁶ Az aposztrophikus megszólalásban rejlő poétikai lehetőségeket, mint később elemzem, Balassi szövegei jobban kihasználják, mint forrásaik.

Balassi istenes szövegeiben sajátos feszültséget figyelhetünk meg: bár a zsoltárparafrázisok paratextuálisan zsoltárként azonosítják magukat, és a magától szerzett énekek megszólalásmódja, alaphelyzete, motivikája is a biblikus tradíciót követi, mégis érzékelhető az ettől való elszakadásra való törekvés is. A zsoltárfordítások nem mozgósítják a *psalmusok* hagyományos értelmezési kereteit, a dávidi történet eseményeit, a versbeszélő nem azonosítja magát Dáviddal. Ezáltal a szövegek valamelyest elrugaszkodnak a biblikus tradíciótól, a kanonikus értelmezéstől: vallomásossá válnak. A meghatározatlan identitású megszólaló így egyszerre válhat általános tapasztalatot közvetítő és szubjektív, az imaszituációt, az Istennel való intim kommunikációt megjelenítő hanggá.⁷ Ez egy személyesebb vallásosság felé történő elmozdulást jelent: Balassi a zsoltárokat nem zárt, hanem módosítható struktúraként értelmezi.⁸

A Balassi-parafrázisok szoros összefüggést mutatnak a protestantizmus zsoltárfordítási, illetve -írási tendenciáival is.⁹ A zsoltárfordítás első nagy hulláma – bár rendel-

5 A két szövegcsoport tematikai összefüggését már Klaniczay Tibor és Gerézdi Rabán is megfogalmazták az akadémiai irodalomtörténet Balassi-fejezetében: GERÉZDI Rabán és KLANICZAY Tibor, „Balassi Bálint. Istenes énekei”, in *A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, 462–465 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 462. A dolgozat az istenes és szerelmi költészet retorikai-poétikai technikáinak analóg vonásait vizsgálja.

6 Vö. Jonathan CULLER, „Aposztrophé”, *Helikon* 46, 3. sz. (2000): 370–389, 372.

7 Ez a kettősség, intimitás és univerzalitás együttes érvényesítése, valamint a „nyilvánosság” terébe illeszkedő vallomásosság beszédmód is összekapcsolja a szerelmi és az istenes tematikájú szövegeket.

8 Ha Balassi perspektívájából tekintünk a zsoltárszövegekre, akkor azok – Roland Barthes terminusával élve – nyitott, írható struktúraként értelmeződnek. Balassi számára a zsoltár mint műfaj nem lezárt, hanem (bizonyos kötöttségek mellett) szabadon alakítható hagyomány. Ez a koncepció nyilvánulhat meg a zsoltárfordítások „pontatlanságában”, illetve az önállóan szerzett, a zsoltártradíciót felidéző énekekben is, ahol a zsoltárműfaj határait feszegetve a szövegekben vegyülnek az új- és ószövetségi alakok, illetve a megszólaló hang és Isten viszonya is átértelmeződik.

9 Vö. Payr Sándor elemzésével Luther egyházi énekírási technikájáról. PAYR Sándor, „Luther és az egyházi ének”, *Theológiai Szemle* 3–6 (1926): 900–918, 902.

kezik katolikus előzményekkel, illetve később a katolikus megújulás is nagyarányú zsolnárfordítással járt együtt – a protestáns irányzatok elterjedésével párhuzamosan zajlott.¹⁰ A protestáns zsolnárfordítási gyakorlat felfutásának folyamatába illeszkedik Balassi-szövegek latin mintája, a skót George Buchanan és a genfi Théodore de Bèze (Béza) kálvinista teológusok verses és prózai zsolnárfordításainak gyűjteménye.¹¹ A *Psalmorum* [...] *libri*¹² szerkezetében egymás mellé rendeződnek Béza és Buchanan fordításai: mindkettejüktől egy prózai és egy verses zsolnárfordítás; Béza szövegei a könyv páratlan, a Buchanan-szövegek pedig a páros oldalain találhatóak. A zsolnárszámát követően, a tényleges zsolnárszöveget paratextusként megelőzve a páratlan oldalon kezdődik a Bézától származó *Argumentum et usus*, amely a zsolnárt értelmezéséhez biztosít fogódzót az olvasó számára; elmagyarázza, kifejti a zsolnárt metaforikus tartalmait, bibliai kontextusát, a hozzá kapcsolható teológiai fogalmakat (*argumentum*), illetve esetlegesen utal azokra az élethelyzetekre, amikor kívánatos lehet a zsolnárt éneklése (*usus*).¹³

Horváth Iván Balassi minden zsolnárfordításában kimutatta ennek a gyűjteménynek a hatását.¹⁴ Nem tekinthető kizárólagosnak azonban a *Psalmorum* [...] *libri* egyik szövegtípusának a használata sem: mind a két szerző prózai és verses parafrázisai, valamint az *Argumentum et usus* is megtermékenyítően hatott Balassi fordításaira, s mind frazeológiai, mind képi tekintetben is szelektál a rendelkezésre álló kifejezésekből, motívumokból. Tehát fordítási módszerében nem a szövegűség követelménye érvényesül, inkább egyfajta poétikai tudatosság: a kifejezni-megjeleníteni kívánt élethelyzet minél szemléletesebb, hatásosabb megfogalmazása érdekében az elérhető források szabad alkalmazásba vétele (*imitatio, variatio*) jellemzi,¹⁵ illetve az esetleges módosítások

10 BÓTA László, „A magyar zsolnárt Szenci Molnár Albert előtt”, in *Szenci Molnár Albert és a késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŐ Bálint, Adattár 4, 163–178 (Szeged: JATE MIT-MTA ITI, 1978), 163–166.

11 Vö. P. VÁSÁRHELYI, „Balassi Bálint zsolnárfordításának forrásai”, 413.

12 Théodore DE BÈZE és George BUCHANAN, *Psalmorum sacrorum Davidis libri quinque duplici poetica metaphrasi, altera alteri e regione opposita vario carminum genere Latine expressi Theodoro Beza Vezelio et Georgio Buchanano Scoto autoribus. Qui rursus, adiunctis quatuordecim Canticis, ex vtriusque testamenti libris excerptis, argumentis et paraphrasi per ipsum Th. Bezam Vezelium illustrantur. Eiusdem Buchanani Tragoedia quae inscribitur Iephtes* (Morgau: Ioannes le Preux, 1581), hozzáférés: 2020.11.16, <https://books.google.hu/books?id=IOJyKIMLLMMC>.

13 A dolgozatban – Horváth Iván meglátásaival összhangban – a Béza–Buchanan-kiadás szövegei és Balassi istenes versei közötti kapcsolatokra fókuszálok, ezt a kötetet tekintem Balassi-parafrázisok fő írásos forrásának, beemelve az értelmezésbe a kutatásokban eddig háttérbe szoruló *Argumentum et usus* részt is. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 211–213.

14 Uo.

15 Balassi technikájának lényege – itt most nem térve ki a szakirodalomban felmerülő esetleges más párhuzamokra, amelyek a kifejezésmód, a képek vagy a teológiai tartalom lehetséges forrásait kutatva a különböző hazai vagy külföldi zsolnárfordításokhoz kapcsolják a Balassi-parafrázisokat (vö. például WALDAFEL József, „Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 37, 1–2. sz. (1927): 77–86; P. VÁSÁRHELYI, „Balassi Bálint zsolnárfordításának forrásai”, 413–423.) – mindenképp a sokforrúságban, illetve ebből fakadóan a szövegek szabad, kreatív (és nyilvánvalóan, a szerzőség egykorú felfogásából adódóan, gyakran jelöletlen) felhasználásában ragadható meg.

tól, bővítésektől sem riad vissza: Balassi-zsoltárfordításaiban jelen vannak az *inventio* és a *copia* retorikai technikái.

A protestáns források használta teológiai szempontból nem vagy nem feltétlenül jelenti a protestáns álláspont képviselését.¹⁶ A protestáns irány követése inkább poétikai tekintetben bizonyult inspiratívnak: a protestáns zsoltárfordítási gyakorlatban egyre inkább teret nyert az *inventio*,¹⁷ idővel pedig elterjedtek – nem függetlenül Luther erre mutató törekvéseitől¹⁸ – a bibliai tradíciót formailag és tematikusan folytató, de már önállóan szerzett énekek, amelyek a 16. század második felében akár a protestáns istentiszteleteken is szerephez juthattak.¹⁹ Nem meglepő tehát, hogy Balassi is szabadon bánt a rendelkezésére álló hagyományokkal: nem csak a biblikus tradíciót, hanem a *Zsoltárok* könyvét parafrázál, értelmező, ám még a bibliai psalmusokhoz a textuális hűség jegyében kötődő Béza–Buchanan-kötet szövegeit is a saját szándékai mentén alakította. Sőt, már ennek a kötetnek – amely négy szövegvariánst, realizációt is felkínál ugyanarra a zsoltárra – a kiválasztása is arra az igényre enged következtetni, hogy Balassi minél több forrás felhasználásával, összehangolásával kívánta létrehozni saját zsoltárvariánsait.

A zsoltárparafrázisok poétikája

Jól tudjuk, hogy a 17. század elejétől minden jelentős magyar nyelvű területen működő egyház adott ki Balassi-szövegeket zsoltároskönyvében.²⁰ Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a Balassi-zsoltárparafrázisok invenciózus, szubjektívizációs technikái miként hatnak ki a versbeszélő és a zsoltár más szereplőinek pozíciójára, illetve, hogy a zsoltárszöveg szabad felhasználásának ellenére miként legitimálódott, miként épült be ez az egyéni hang még a hivatalos egyházi kánonokba is.

Az 50/51. zsoltár parafrázisában (*Végtelen irgalmú...*) látványosan megmutatkozik az *imitatio* és az *inventio* technikáinak együttes alkalmazása. A Balassi-féle fordítás eleinte szinte szó szerint – kisebb, ám sokatmondó hozzátoldásokkal, kiegészítésekkel,

16 Az irodalomtörténeti kutatásokban többféle álláspont létezik Balassi felekezetiéről, illetve, hogy szövegeiben a felekezetfelettség nyilvánul-e meg. Ehhez lásd KŐSZEGHY, „Balassi és a legfőbb hatalom...”, 31. és HORVÁTH Iván, „Egy vita elhárítása: Kőszeghy Péter cikke a »Vita«-rovatban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92, 5–6. sz. (1987–1988): 642–665, 655–656.

17 A latin nyelvű, metrikus (és vallási mellett poétikai szempontokat is érvényesítő) 16. századi zsoltárfordítási gyakorlathoz lásd Johannes A. GAERTNER, „Latin Verse Translations of the Psalms 1500–1620”, *Harvard Theological Review* 49, 4. sz. (1956): 271–305. DOI: 10.1017/S0017816000028303.

18 Vö. BÓTA, „A magyar zsoltár...”, 169.

19 Ezt a gyakorlatot Kálvin már elvetendőnek tartotta, és a bibliai eredetű zsoltárok kizárólagos használatát szorgalmazta. „Szent Ágostonra hivatkozva úgy vélekedik, hogy a templomi énekeket illetően akkor járunk el legméltóbban, »ha azon szavakat foglaljuk énekbe, amelyeket az Úr Lelke írásban közölt velünk«, vagyis Isten dicséretére a legméltóbbak Dávid király zsoltárai”. Idézi és értelmezi BÓTA, „A magyar zsoltár...”, 168.

20 HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 205.

valamint kihagyásokkal, sűrítésekkel – követi Béza versszövegét.²¹ A szoros fordítás azonban csak addig a pontig tart, amíg a lírai alany, aki a bézai parafrázisban, az *Argumentum et usus*ból adódóan,²² egyértelműen Dávid hangjának feleltethető meg, ahhoz a részhez nem ér, ahol a szöveg direkt módon utal arra a bibliai *locusra*, Dávid és Betsabé történetére, amelyet a paratextus is kijelölt a zsoltár kontextusaként.²³ A *psalmus* ezáltal Dávid bűnvallásának, a gyilkosság feletti bűnbánatának megragadásaként értelmeződik:

Éltető Isten, Isten, akire teljes lelkeimmel ráhagyatkozom, ne követeld rajtam a megérdemelt büntetést mérhetetlen vétkeimért, és az oly nagy – jaj, nekem szerencsétlennek – véghezvitt gyilkosságért.²⁴

Béza referencializáló átiratával szemben Balassinál a versbeszélő alakja következetesen nincs azonosítva; a fordítás átugorja a fent idézett bézai szöveghelyet, így a megteremtett hang tudatosan nem kapcsolódik közvetlenül a bibliai történethez. A Balassi-zsoltár ezáltal egyszerre prezentálja magát egy szubjektívebb hang megnyilvánulásaként, aki önmagára vonatkoztatja a zsoltárt, elhagyva belőle a specifikusan Dávidra jellemző attribútumokat,²⁵ ugyanakkor – mivel a Balassi-féle zsoltár beszélőjének identitása nem azonosítható – a szövegértelem univerzálisan is kiterjeszthetővé válik, a közösség tagjai elvonatkoztatás nélkül tudnak azonosulni a megszólaló hangjával.

A Balassi-zsoltár zárata – „Ha előbb nem hadtad, sőt hozzád fogadtad, tehát mostan se hadd el, / Jó voltodból szegént, jó szokásod szerint, Sion falát támaszd fel, / Hogy mint áldozatot, adjak úgy hálákot, ki Neked leginkább kell”²⁶ – szintén sokatmondó Balassi poétikai technikáinak vonatkozásában. A Béza-zsoltár és a bibliai psalmus is komplex rendszerben képzelet el az Istennek szóló áldozatok fajtáit, amelyet a bézai *Argumentum et usus* fejt ki részletesen.²⁷ Itt egy olyan összetett szerkezet rajzolódik ki, ahol nem az áldozat minősége, hanem az áldozó személy szándéka, illetve az isteni ke-

21 WALDAPFEL, „Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz”, 80.

22 „Psalmus iste tunc a Dauide scriptus, sicut Hebraea inscriptio declarat, quum a Nathane propheta grauissime esset increpatus de terribilo illo adulterio simul et homicidio, sicut scribitur 2. Sam. 12.” DE BÉZA és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 310.

23 Lásd 2Sám, 11. és 12. fejezetek.

24 A Béza-vers magyar próza fordítása. Közli BALASSI, *Összes verse, a Végtelen irgalmú...* idegen mintaszövegeként.

25 Ehhez lásd KÖSZEGHY, „Balassi és a legfőbb hatalom...”, 54: „A Dávid szerepében lévő Balassi gyakorta kiszól a zsoltárokból.” Kőszeghy Balassi poétikai módosításait kiterjeszti a teológiai tartalomra is.

26 BALASSI, *Összes verse, Végtelen irgalmú...*

27 „Admiscentur autem huic Psalmo duo praeterea verae religionis capita: unum de originis peccato, alterum de sacrificiorum abusu, quasi in externa illa ceremonia pro peccato posita esset expiatio, quum contra non placerent sacrificia ab impuris profecta, ac proinde praeire remissionem peccatorum oporteret, quae postea sacrificii[s] in fide factis in animis credentium obsignaretur.” („Az igaz vallás két alapvető eleme kerül bele ebbe a zsoltárba: az egyik az eredendő bűnről, a másik pedig az áldozat felajánlásával való visszaélésről szól: úgy tűnik, mintha abban a bűn miatt bemutatott külsődleges szertartásban rögzítve lenne az engesztelés, miközben ez éppen ellenkezőleg van, Istennek nem tetszenek a tisztátalanoktól bemutatott áldozatok, ezért az engesztelés meg kell, hogy előzze a bűnök

gyelem megléte vagy hiánya a definitív elem: a bűnösök (tisztátalanok) áldozata nem kedves az Úr előtt, nem engesztelhető ki általa. A bűnbocsánat csak a bűnök megbánásával nyerhető el, amelynek csupán bevégzése, megpecsételése lehet az ünnepi hálaáldozat Istennek: „mi ünnepi áldozatot viszünk Neked: kalácsot és szinbort egyszerre, és megszentelt vért, és füstölögni fognak Neked az oltárok kövér üszökkel”²⁸ – szól, az *Argumentum et usus*ban kifejtettekkel összhangban, Béza fordításában a zoltár.

A Balassi-szövegben viszont leegyszerűsödik a bűnbocsánat folyamata: a lírai alany csupán annyit állít, hogy az Úrra nem hatnak a materiális felajánlások, a kegyelemhez csak lelki odaadásra és bűnbánatra van szükség.²⁹ A Balassi-parafrázis tulajdonképpen a záró momentumot, az *Argumentum et usus* és a zoltár által is hangsúlyozott hálaáldozatot hagyja el, pontosabban az anyagi áldozat, a kalács, a bor, az üszök helyett a szóbeli hálaadásra buzdít. Ezáltal ugyan leegyszerűsödik az *Argumentum et usus* komplex teológiai tartalma, de a vers így könnyebben konceptualizálhatóvá, hatásosabbá is válik. A szimplifikáció eredménye egy látványos dichotómia a *materiális*, tehát a hitetlenek, tisztátalanok anyagias ököráldozása, és az *immateriális*, azaz a lírai alany és a hozzá hasonló istenfélő emberek ima formájában megnyilvánuló hálája között. A materiális javakhoz az emberi kicsinyesség és értéktelenség, az immaterialitáshoz pedig az isteni minőség kapcsolódik.

A hatáskeltésnek, a szemléletesség fokozásának válik eszközévé a versbe illesztett *oratio* is, amelyet, *mise-en-abyme*-ként, a lírai alany eleve Istent aposztrophéval megszólító zoltárszövegében, mint saját Istenhez való imáját idézi:

Ime kioldoztam, s Te elődbe hoztam fene ette sebemet,
Kit csak Te gyógyíthatsz, életre fordíthatsz, szánd keserves fejemet!
Bűneim kínjával, testem fájdalommal ne gyötörd életemet.³⁰

A versbeszélő jelöltté is teszi, hogy szövegbe illesztett szöveg következik, a fent idézeteket a „Töredelmességgel, buzgó könyörgéssel beszélem azért Néked:”³¹ sor vezeti fel, a citált fohász pedig az *ime* szó által a zoltárszöveg egészére mutat rá deiktikusan. Ez a megoldás az egész szövegben megvalósuló kommunikációs szituációra irányítja a figyelmet, reflexió tárgyává téve saját fiktív mivoltát, megalkotottságát is, ezáltal bővíve a zoltár potenciális értelmezéseit.³²

bocsánatát, ami, mármint a bűnök bocsánata, később, miután hitben hajtották végre az áldozatot, lepecsételődik a hívek lelkében.”) DE BÉZA és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 311.

28 BALASSI, *Összes verse, Végtelen irgalmú...*

29 Lásd uo. a 28. sort: „A kövér áldozat jó kedvet nem hozhat, jól tudom, Uram, néked” és a verszárlatot: „Hogy mint áldozatot, adjak úgy hálákat, ki Neked leginkább kell.”

30 Uo.

31 Uo.

32 Nincs itt hely annak megvitatására, hogy az autonóm művészi-retorikai szándék mennyire érhető tetten Balassi istenes szövegeiben, és helyes lehet-e egy olyan álláspont, ami ezeknek a szövegeknek csak a devóciós fontosságát és retorikai igénytelenségét hangsúlyozza. Egyértelmű azonban, hogy az olyan önreflektív vagy öncélúnak tekinthető artistikus eszközök, mint a *mise-en-abyme*, vagy az azzal szoros összefüggésben álló *prosopopoeia* a kor egyházi éneknyelvének állandó részei voltak (Lásd SZENT-

A 41/42. zsoltár parafrázisában is használja Balassi a szövegbe illesztett szöveg technikáját az expresszivitás fokozására: a lírai alany több hang idézése által mintegy dramatikálja a psalmust. Az *ellenségek* szólamának szó szerinti citálását a „Midőn ily szót hallok én ellenségimtől, / Kiben lelkem elhül”³³ sorok vezetik fel már a 3. strófa végén, a 4. strófa első szava, a „mond” pedig már a drámákat idéző központozással is jelzi: nem a lírai alany, hanem ellenségeinek beszéde következik. Az *ellenségek* direkt idézése – „te számkivetett, nyavalyás megomlott, / Amaz reményletted Istened most holott? / Tőled immár régen talán elhasznolt, / Hogy vagy ilyen romlott?”³⁴ – rosszindulatuk, istentelenségük kikezdetetlen bizonyítékául szolgál, a versbeszélő érvelése retorikailag is hatásosabbá válik azáltal, hogy fiktív intertextusként beemeli, monológgá bővíti ellenségeinek álláspontját.³⁵ Balassi *inventiója* abban a gesztusban nyilvánul meg, hogy a versbeszélő nem saját szólamába ágyazva közli az ellenségek beszédét, hanem egy egész strófát ad a hangjuknak, ezáltal a két szólám élesebben elkülönül egymástól.

Az ellenség direkt idézése mellett az implikált megszólaló a zsoltár utolsó előtti strófájában saját hangját is egyenes idézetként kezeli: „Mondok: Csak ne kérdjék, hogy hol én Istenem, / Mert mérgebem akkor nem tudok mit tennem”.³⁶ Az önidézést indító „mondok” textuálisan is utal az ellenségek idézett szólamára, illetve indirekt módon, saját perspektívájából megkonstruálva fel is idézi az ellenségek negyedik versszakban citált megnyilatkozását, így az ellenség szólamára adott reakcióként interpretálható. Ám ez nem valódi válaszként, hanem önreflektív, esetleg Isten felé forduló megállapításként fogalmazódik meg, ezzel is kifejezve, hogy a vers fiktív terén belül a lírai alany nem ellenségeivel, hanem kizárólag Istennel (és önmagával) létesít dialogikus viszonyt.

Az imaszituáció, az Istennel való párbeszéd célja a *Mint a szomjú szarvas...* kezdetű parafrázisban – ahogy Balassi istenes verseinek többségében³⁷ – a fiktív dialógusban negatív megképződő, tehát önálló szólamhoz nem jutó istenalak kegyelmének, a bűnök bocsánatának az elnyerése. Balassi szövegeinek zömében a dialóguspartner hangjához, direkt idézés hiányában, csupán a lírai alany interpretációján keresztül férünk

MÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében”, *Irodalomtörténet* 85 [2004]: 173–211.), és ebből fakadóan azokat az egyszerű hívők is tudták értelmezni. Ennek fényében leegyszerűsítőek azok az értelmezések, amelyek retorikailag igénytelen, pusztán célelvő, „humilis” szövegekként tekintenek Balassi istenes verseire.

33 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

34 Uo.

35 Az ellenségek szólamának beemelése az előzményszövegekben is megtalálható, a Balassi-átiratban azonban jelentősen kibővül. Horváth Iván és Tóth Tünde kritikai kiadása (BALASSI, *Összes verse.*) alapján a 41/42. zsoltár Balassi-féle átíratának fő előzményszövege Béza prózai parafrázisa. Ebben – és a Béza–Buchanan-kötetben található többi fordításban is – csak egy félmondat erejéig („és kérdik, hol van a te Istened?”) helyeződik át a szöveg megszólalójának perspektívája az ellenségek nézőpontjára.

36 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

37 Az egyetlen kivétel a teljes mértékben himnikus, dicsőítő hangvételű *Mennyei seregek...*, a 148. zsoltár parafrázisa, a többi esetben – bár váltakozó hangsúlyokkal – az üdvösségre, az isteni kegyelemre való vágyakozás fejeződik ki.

hozzá. A párbeszédben implicite kirajzolódó *másik* alakja alárendelődik (strukturálisan és nyelvtanilag is) a lírai alany perspektívájának, és ezáltal magának a szövegnek is. Ezek a „meggyőzendő” alakok (Isten vagy akár a „kedves”) csak úgy és olyan mértékben dolgoznak ki, amennyiben ezt a kifejezni kívánt szövegértelem, a megszólalói szándék lehetővé teszi. Azaz annak érdekében, hogy a megszólalás maga ne váljon értelmetlenné, a meggyőzendő alakok egyszersmind meggyőzhetőek is, és már a versbe való bekerülésük ténye, (hallgatólagos) részvételük a retorikai szituációban előrevetíti meggyőzésük potencialitását, ami ebben az értelemben feszültséget is eredményez a keresztyén ember és Isten viszonyának hagyományos, kanonizált formája és ennek a viszonynak a Balassi-szövegekben megjelenése között. Az istenalak így bizonyos mértékig „antropomorfizálódik”; olyan beszédpartnerként mutatkozik meg, aki, bár hierarchikusan egyértelműen a lírai alany fölé rendelődik, mégis feltételezhető (sőt, feltételezendő) valamiféle érdekeltsége abban, hogy képes-e stabilizálódni a versbeszélő belé vetett hite.³⁸

A szövegekben nem a konvencionális imafelfogást látjuk megvalósulni.³⁹ Az ima nem csupán a megnyilatkozó lelki épülésére szolgál, ennél nagyratörőbb céljai vannak: Isten kegyelmét akarja megnyerni magának, a létrehozott szöveg által akarja elnyerni az üdvösséget. Ezáltal a szöveg megszűnik pusztá textus lenni: performatívá válik.⁴⁰ A szövegek ilyen módon való szerveződése tehát egyúttal azzal jár, hogy a versbeszélő retorikai teljesítményének tétje maga az üdvözülés lesz – a psalmus pedig, a bibliai kontextus, a dávidi élethelyzet elhagyása által, szubjektivizálódik, tehát az egyéni kegyelem elnyerése válik a nyelvi kifejezésmód hatásosságának függvényévé.

Az antropomorfizáció gesztusa felől értelmezhetjük a 41/42. zsolthár parafrázisának (*Mint a szomjú szarvas...*) istenalakját is. Isten és a versbeszélő viszonya meglehetősen paradox: egyrészt a vers fikatív terén belül a lírai alany kiszolgáltatottja a mindenható Istennek, strukturális tekintetben azonban az istenalak alárendelt a szöveg szervező-

38 Ehhez lásd még Amedeo DI FRANCESCO, „A hatalom nyelvi kifejezései Balassi költészetében”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 212–229, 219: „[...] az isteni hatalom az ember szolgálatában áll, az ember felé fordul, az ember megmentésére törekszik: ez az a valóban modern tézis, amelyet Balassi saját szenvedő emberisége minden erejével költeményeiben megjelenít.”

39 Az imádság eltérő („hagyományos”) aspektusból való megközelítését láthatjuk a Balassival szinte kortárs, 17. századi eleji Elnathan Parr munkájában, amelyre Medgyesi Pál is támaszkodik *Doce nos orare, quin et praedicare* c. szövegében. (Vö. Tóth Stella, „»A melly pedig Abba atya név alatt vagyok, jobbrészt Elnathan Parré«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 110, 3–4. sz. [2006]: 309–318.) Medgyesi az imádság retorikájával foglalkozó rész felütésében az imádság szükségességének okairól elmélkedve arra a (a Balassi-szöveg szemléletével ellentétes) álláspontra jut, hogy az imádság az emberi lélek szükséglete, illetve a nyelv is „fő-képpen ez haszonra teremtett”; Medgyesinél az isten kegyelmet vagy annak hiányát nem befolyásolja az emberi imádság – az ima az emberi kötelesség teljesítése, csupán a lélek épülése miatt lehet hasznos. BARTÓK István, „Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98, 4. sz. (1994): 548–557, 552–553.

40 A Balassi-szövegek gyakran színre is viszik azt öntükröző módon, amiről beszélnek: párhuzamosan, egymástól elválaszthatatlanul zajlik az ima és az imádságról való beszéd (a nyelv és a metanyelv), az imádságba beépülnek az imádságra való referenciák, például „Mégsincs mit tennem, / Hozzád kell esnem én imádságommal.” (BALASSI, *Összes verse, Lelkemnek Hozzád való...*) Vö. Barbara JOHNSON, „Költészet és performatív nyelv: Mallarmé és Austin”, *Literatura* 20 (1994): 139–153, 143–144.

désének, implicite olyan (emberibb) körvonalakat nyer a szövegben, amelyek nem képezik részét a közvetlen forrásszövegek istenképének részét. A lírai alany és Isten között kölcsönös függési viszony rajzolódik ki: a versbeszélőnek szüksége van az isteni kegyelemre-segítségre, ám – Balassi zoltárparafrázisai (és különösen a saját szerzeményű istenes versek) tanúsága szerint – bizonyos mértékben Isten is mintha rászorulna a hívére: léte, hatalma függhet attól, hogy a versbeszélő dicsőíti-e őt.⁴¹

A megszólaló hang mintegy az Úr hiúságára apellálva idézi, a hatásosság növelése érdekében direkt módon, az ellenség szólamát, a meggyőzés elemeként szinte provokálja Istent, tudatosan próbálja felgerjeszteni a haragját: megkérdőjeleződik a lírai alany és Isten viszonya, a lírai alany mellett istene is gúny tárgyává válik: „Amaz reményletted Istened most holott? / Tőled immár régen talán elhasonlott”⁴² Az ellenség szólamában, a versbeszélő szerencsétlenségét felemlítve, relativizálódik az isteni mindenhatóság is: Istennek *bizonyítania* kell hatalmát, meg kell kegyelmeznie a lírai alanynak, csak így tudja – az ellenségek szemében is – helyreállítani pozíciójának legitimitását.

Ezért kapcsolódhat össze az isteni kegyelemmel az ellenségek megbüntetése is: „Mekkönyörül rajtam a bosszúságára [annak], / Aki járt életem vesztére s kárára.”⁴³ A lírai alanynak megadott isteni kegyelem ezáltal az istenalak számára is *hasznos*: egyszerre cáfolja a hitetlenek gúnyolódását, és bizonyítja az isteni mindenhatóságot, amely maga is – a lírai alany narrációjának hála – a szöveg egyik tétjévé, problémájává válik. A lírai alany csak az isteni kegyelem fejében vállalja a szenvedéseket, tart ki hite mellett, és kölcsönösen előnyös *alkut* ajánl. Az *alkudozás* mint retorikai stratégia, a meggyőzés egy formája a saját szerzésű istenes tematikájú versekben majd még kiemeltebb szerephez jut, de már a fordításokban is felerősödik a zoltáros előzményszövegekhez képest.⁴⁴

Az *A Te nagy nevedért...* kezdetű fordítás megszólalója már explicit módon beszél arról, hogy az ellenségek hitetlenségével szemben Istennek *bizonyítania* szükséges hatalmát:

Ellenségimnek a kölcsönt Te bőven megadod,
Igazságoddal az álnok szíveket is megrontod,
S nyilván *megbizonyítod*,
Hogy segíti a hű embert jobb karod.⁴⁵

41 A fentebb már idézett, az ellenség szemszögéből felépített versszakban megkérdőjeleződik a lírai alany és Isten viszonyának hitelessége, a lírai alany mellett az Istene is gúny tárgyává válik: „Amaz reményletted Istened most holott? / Tőled immár régen talán elhasonlott”. BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...* Azt látjuk, hogy az ellenség szólama is a versbeszélői szándék hordozója, az általuk megfogalmazott vádak indirekte beépülnek a lírai alany érvrendszerébe, támogatják azt.

42 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

43 Uo.

44 Ehhez lásd még BÓTA, „Balassi istenes verseinek kronológiájához”, 423.

45 BALASSI, *Összes verse, A Te nagy nevedért...*

Az én jó Istenem... kezdetű parafrázisban az Úr hatalma, mozgásteret pedig még limitáltabbnak tűnik: „Sőt noha úgy tetszik, hogy most is aluszik az Úr, de tőlük megment engem, / Kiért én megállom nagy fogadásom, s ötlet holtig dicsérem.”⁴⁶ A 26/27. psalmus Balassi-átiratának fő előzményszövege a vers feliratában megjelölt Buchanan-parafrázis („Psalmi 27. translatio Ungarico carmine juxta Buchanan paraphrasin”),⁴⁷ ám sem ez a szöveg, sem a Béza–Buchanan-kötet többi fordítása nem tartalmazza az Úr *alvásának* motívumát,⁴⁸ az idézett mondat tehát Balassi *inventiójának* tekinthető.⁴⁹

A fent idézett sorokban is megmutatkozik Balassi istenes verseinek egyik jellemző sajátossága: az igeidőkkel való játék, kihasználásuk a megszólalói szándék megvalósítása érdekében. A lírai alany jelen (esetleg múlt) időben konstruál meg olyan eseményeket, amelyek a vers jelenéhez képest nyilvánvalóan jövőbeliként, azaz szükségszerűen a versbeszélő fikciójaként tételeződnek.⁵⁰

A jelenség különösen látványos a 26/27., 41/42. és 53/54. zsoltparafrázisok esetében. A *Mint a szomjú szarvas...* kezdetű vers második strófájában a beszédhelyzet *mostja* a lélek istenkeresésében jelölődik ki: „Úgy keres, Úristen, lelkem most tégedet”.⁵¹ Az igeidőhasználat konzisztens marad a nyolcadik versszakig, amelynek első sora („Mert még megtéríti régi szerencsédet”)⁵² arra utal, hogy az isteni kegyelem nem érkezett még el a lírai alany számára. A 7. és 8. strófa további soraiban azonban a jelen idejű szerkezetek anélkül vonatkoznak a jövőbeli eseményekre, hogy a lírai alany ezt a váltást reflektálttá tenné.⁵³ A vágyak megvalósuló félben lévő eseményekként (jelenként) konstruálódnak meg; mintha a versbeszélő azáltal akarná elősegíteni vágyai beteljesülését, hogy megtörtént eseményekként mondja el azokat. A jelen és a jövő közötti átmenetet a megszólaló jelöletlen perspektívaváltása teszi lehetővé, saját (elképzelt, vágyott) jövőbeli énjének a nézőpontjába helyezkedve, gyakran egy idealizált múltbéli állapotot – amelyben még birtokolta a jelenben már elveszített harmóniát⁵⁴ – transzponál a jövőbe, és képes jelenként megkonstruálni a jövőt. A jelen idő ezen használata önbeteljesítő, performatív beszédként funkcionál: a vágyott események a jelen idejű

46 BALASSI, *Összes verse, Az én jó Istenem...*

47 „A 27. zsoltpar fordítása magyar énekekre Buchanan parafrázisa szerint.” Az *Az én jó Istenem...* incipitű zsoltpar felirata. BALASSI, *Összes verse, Az én jó Istenem...*

48 A Balassitól idézett két sornak megfelelő szöveghelyen Buchanannál az „És nem hagy el most sem a kegyetlen párt erejével elnyomatni” szövegrész áll. BALASSI, *Összes verse, az Az én jó Istenem...* idegen mintaszövege.

49 Megjegyzendő, hogy bár a Balassi által parafrázisolt 26/27. psalmus Béza-, illetve Buchanan-féle változataiban nem találjuk előzményét ennek a motívumnak, a *Zsoltparok könyvének* más szöveghelyein viszont megjelenik az alvó Isten képe.

50 A Balassi-versek ez az időkezelési technikája rokonítható az ószövetségi profetikai szövegekben megjelenő ún. próféta múlttal: a jövő idejű események nyelvileg megtörténtként konstruálódnak. Lásd például Ésa 53.

51 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

52 Uo.

53 Uo.

54 A 41/42. zsoltpar parafrázisában ezt az elveszített, múltbéli harmóniát a 6. strófában idézi fel, mintegy víziószerűen (a mintaszöveghez képest kibővített formában) a versbeszélő.

megformálás, a kimondás révén (a vers fiktív terében) valóban bekövetkeznek. A beteljesülés relevanciáját ugyanakkor elbizonytalanítják (ha teljes mértékben nem is vonják vissza) a következő, ismét a beszélő istenkeresését, vívódását tematizáló versszakok: „Csak ne hagyja fogyni el bizodalمامot, / Mikor bosszantással gyűjtják nyavalyámot, / Mint olajjal lángot”.⁵⁵ A lírai beszélő bizonyossága saját hitében ingatagnak mutatkozik, amit megerősít a záró strófa önmegszólítása is, a szövegegész jelentését a hit bizonytalansága felé mozdítva el: „No azért elbágyadt lelkem te ne búsulj, / Buzgó imádsággal sőt Uradra borulj”.⁵⁶

A 26/27. zsolttár parafrázisában a fiktív jövő nem csak a jelennel, hanem a múlttal is összemosisdik, nem dönthető el egyértelműen, mi az, ami valóban megtörtént, és mi csupán a versbeszélői vágyak jelen- vagy múltbéli projekciója. A megszólaló hang perspektívája oszcillál a kegyelem, a vágyak beteljesülése és az emiatt érzett hála, illetve a reménytelennek tetsző helyzet feloldásáért való könyörgés között. A befogadó számára nem derül ki, hogy a hetedik strófára miként érte el a versbeszélő (a korábbi kéréseknek megfelelően) a kegyelem állapotát: „De a jó Isten, ki a híveken esik veszedelmekben, / Engemet nem hagyja, bűnből kihozza nagy csudálatosképpen”⁵⁷ – a következő versszak pedig, reflektálatlanul hagyva a hetedik strófában expliciten kinyilvánított kegyelmet,⁵⁸ visszatér a könyörgéshez. Ennek ellenére a záró versszakban ismét megvalósul jelen időben a performatív beszéd: „De a Te jó voltod és ígérted jód, kit búm után vígan adsz, / És a boldog élet kegyelmességed, kit velem hittel váratsz”.⁵⁹ Az utolsó sorban⁶⁰ a versbeszélő már kilép az imaszituációból, prédikátori szerepbe helyezkedik, és egy meg nem nevezett harmadik felé fordul. Ezt a gesztust értelmezhetjük önmegszólításként is (hasonlóan a *Mint a szomjú szarvas...* zárlatához), ugyanakkor a hívek közösségét is aposztrofálhatja, akárcsak a 148. zsolttár Balassi-átiratában. A hit bizonyossága *Az én jó Istenem...* utolsó versszakában már nem tematizálódik, a harmónia jelenvalóként mutatkozik meg.

A meggyőzés hatásosságának, a szöveg expresszivitásának növelésére szolgálhatnak a zsolttárparafrázisokban a természeti képek, hasonlatok is. A *Mint a szomjú szarvas...* – Béza prózai parafrázisának mintájára, de némiképp kibővítve azt⁶¹ – természeti hasonlattal indít. Az első versszakban lefestett forrásvizet kereső szarvas és a második versszak Istent kereső lírai alanyának képe között metaforikus kapcsolat áll fenn: „Mint a szomjú szarvas, kit vadász rettentett, [...] Keres kútfejeket, // Úgy keres,

55 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

56 Uo.

57 BALASSI, *Összes verse, Az én jó Istenem...*

58 A *csudálatosképpen* kifejezés – Kőszeghy értelmezése szerint – Balassi szövegeiben egyértelműen az isteni kegyelemre utal. Lásd: KŐSZEGHY, „Balassi és a legfőbb hatalom”, 54.

59 BALASSI, *Összes verse, Az én jó Istenem...*

60 Uo. „Senki ne féljen hát, mert az Úr sok jót ad neked, ki csak őbenne bízatsz.”

61 Béza prózai parafrázisa a megfelelő szöveg helyen a metaforát nem bontja külön, egy egységben közli: „Miként a szarvas, melyet a vadászok sokáig űztek, és a forrásokat igen sóváran keresi lihegve: úgy én szerencsétlen, akinek üldözésével ezek már annyi éve nem hagytak fel, teljes szívemből kiáltok hozzád Istenem”. BALASSI, *Összes verse, a Mint a szomjú szarvas...* idegen mintaszövege.

Úristen, lelkem most tégedet, [...] Szabadulására hogy ontsd kegyelmedet, / Mint forrásfejedet.⁶² Itt is, és a vers későbbi szakaszaiban is a természettel való hasonlítás-azonosítás a lírai alany lelki világának megértését könnyíti meg. A belső, pszichés tartalmakat a természeti, külső világ jeleníti meg metaforikusan; megteremthetőnek látszik ember és természet egysége. A természettel való azonosulás független a lírai alany és Isten viszonyától: a fent idézett istenkeresés mellett a nyolcadik strofában az Úrral való tökéletes harmónia is kifejezhető természeti metaforák által – az évszak-szimbolika az emberi élet szakaszaira íródik rá. Emellett az is kifejezésre jut impliciten, performatív beszédként, hogy az isteni kegyelemben való részesülés éppoly természetes és szükségszerű, mint az évszakok váltakozása:

Mert még megtéríti régi szerencsédet,
Kiben virágoztat jókkal úgy tégedet,
Tél után tavasszal mint a szép kerteket,
Megáldja fejedet.⁶³

Az idézett sorok párhuzamot mutatnak Balassi más tematikájú, nem istenes szövegeivel is: a természeti képek metaforikus értelemmel telítettek, önmagukon túlmutató jelentésréteget hordoznak. A természet harmóniája-diszharmóniája a lírai alany által aktuálisan feldolgozott élethelyzettel hozható összefüggésbe, a természeti képek, hasonlatok a versekben megjelenő fikatív szituáció szerves részét képezik, értelmezik a megnyilatkozó hang és a világ (leggyakrabban a szövegben megképződő dialógushelyzetben körvonalazott *másik*) közötti viszonyt. Ezek a trópusok a figyelmet a lírai alany lelki világára irányítják, és ez kétféleképpen valósul meg: A természeti entitások leírása egyrészt a lírai alany identitásának kiterjesztéseként azonosulhat a megszólaló hang nézőpontjával (vagy közvetlenül,⁶⁴ vagy indirekt módon, azaz a versben körvonalazódó dialógushelyzetben megképződő másik alakjára vonatkoztatva),⁶⁵ másrészt a megnyilatkozó lelki folyamatai és a természetre vonatkozó költői képek között fennállhat ellentétező viszony is. Végső soron azonban ez a megoldás is a lírai alany pszichés állapotára irányítja a befogadói figyelmet.⁶⁶

A versbeszélő és a természet közötti metaforikus viszony sok esetben közvetett módon szerveződik: Az istenes versek egyik jellemző technikája, hogy a lírai alany levá-

62 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

63 Uo.

64 Például „Hangos fülemüle gyönyörű szép kertbe zöld ágak között csattog, / Én is, szegény rabod, új verssel kiáltok hozzád, hogy lelkem buzog”. BALASSI, *Összes verse, Kegyes vidám szemű...*

65 Például „A szelíd daruhoz szintén hasonlatos te kegyes tekinteted, / Rózsát jegyez orcad, kalárist kis szép szád, mézet ereszt beszéded”. BALASSI, *Összes verse, Kegyes vidám szemű...*

66 Mindkét esetben azonban a megnyilatkozó perspektíva érvényesül, a másikhoz kapcsolódó természeti képek is a megnyilatkozó értelmezése szerint mutatják be a kettőjük közötti viszonyt. Például „Hajnaltól szépülnek fák, virágok, füvek, harmaton ha nap felkél, / Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad, reggel, hogy elmúlt éjjél, / Újul zöld bokor is, de nekem akkor is dolgom csak gond, bú, veszély.” BALASSI, *Összes verse, Bánja, hogy hajnalban kell a szerelmesétől elmenni.*

lasztja magáról saját lelkét.⁶⁷ Az önmegszólítás kommunikációs helyzete⁶⁸ általtal remtődhet meg, hogy a versbeszélő objektíválja (E/3. vagy 2. személyként konstruálja meg) a lelkét, amely ezáltal bizonyos mértékű önállóságra tesz szert. Így a természeti hasonlatok is két, a versbeszélő perspektívájából külső entitás között húznak párhuzamot: „Kíért mondasz te [a versbeszélő lelke] is neki dicséretet, / Mint egy fülemüle sok szép énekeket”.⁶⁹ A lélek objektíválása⁷⁰ nemcsak a természeti analógiák kibontásának enged nagyobb teret, hanem egy speciális retorikai szituáció is megteremtődik általa: a megszólaló alakja megkettőződik, egyszerre képes jelen lenni az Isten felé forduló ima-szituációban, és vesz fel saját lelke megszólítása révén prédikátori szerepet.

A lélek megszólítása a hozzá kapcsolódó metaforák, képzetek révén több esetben hozzájárul Balassi *inventiójának* részeként a versek egészesleges struktúrájának, koherenciájának megteremtéséhez is. A *Mint a szomjú szarvas...* hetedik strófájának első sorában⁷¹ a *szomjú lélek* képe a vers első és második versszakai, az Istent kereső lélek és a forrásvizet kereső szarvas közötti metaforikus viszony felől nyer értelmet: a *szomjú lelkem* szókapcsolat egyidejűleg idézi fel a metafora forrás- és céltartományát, a kép jelentése (az Istenre szomjazás) csak a *lélek* és a *szarvas* azonosságának ismeretében fejthető fel. A metafora felidézése-megerősítése a szövegegészen belüli metaforahálózatok tudatos működtetésére utal,⁷² ami hozzájárul a szövegegész egységességének létrehozásához.

A *Végtelen irgalmú...* kezdetű parafrázis struktúrájában szintén leválasztja magáról versbeszélő a lelkét a versbéli dialógushelyzet létrehozása érdekében, és a lélekre vonatkozó metaforahálózat vezet el a szövegértelem pluralizálódásához. A 26. sor a

67 A lélek leválasztásának technikája megjelenik Balassinál a szerelmi diskurzusban is. A *Tizenhetedik* versben (BALASSI, *Összes verse, Csókolván e minap...*) a lírai szubjektum lelkének objektíválódása az udvarlás hatásosságát segíti elő, a szerelem nagyságát hivatott reprezentálni, például „Lelkem nyugszik rajtad, meghidd, nagy szerelmében, / Bízik jó voltodban, nincsen hozzád kétségben”. Az istenes és a szerelmi líra ezen megoldásának közös vonása, hogy a lírai én mindkét esetben úgy teszi effektívebbé érvelését saját „ügye” mellett, hogy önmagát harmadik személyüként (is) tételezi.

68 Az önmegszólító verstípust, Balassira is vonatkoztatva, elemző tanulmányában Németh G. Béla a műfaj sajátosságát abban látja, hogy a megszólaló valamiféle válsághelyzetben számot vet sorsával. A lírai alany saját krízishelyzetet megélt énjéhez szól, egy objektív, külső nézőpontból próbál megoldást adni, keresni a megélt válságra. NÉMETH G. Béla, „Az önmegszólító verstípusról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 70, 5–6. sz. (1966): 546–571.

69 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

70 A lélek leválasztása jelen van például a 41/42. zsoldár bézai parafrázisában is, ám nem válik struktúraszervező elemmé, mint Balassi esetében. Ott csak az önmegszólítás dramatizálására szolgál, nem lesz önálló entitássá: a szimbolikus leválasztást követő mondat minden esetben újraegyesíti a lírai alanyt és lelkét. Vö. BALASSI, *Összes verse, a Mint a szomjú szarvas...* idegen mintaszövege.

71 „De te, mindazáltal szomjú lelkem ne félj”, BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

72 Ehhez a metaforahálózatához kapcsolható a 10. versszakban a *hit* és a *folyóvizek* közötti metaforikus kapcsolat is (Isten a *forrás*, ebből eredeztethető a hit-víz metafora): „Mint Jordán és Hermon, fogyhatatlan hitem, / Legyen erős lelkem,” illetve összefüggésbe hozható ezzel a 13. strófa képe is: „Mikor bosszantással gyűjtják nyavałymot, / Mint olajjal lángot” – az ellenségek bosszantása épp ellentétes a hittel, a lírai alany bizonytalanságát, hitetlenségét táplálja, és (a hit-víz metafora ellenpontjaként) a tűz kapcsolódik hozzá. BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

megszólaló lelkét építményként konceptualizáló metaforája („Szentelő Lelkeddel hadd épüljön meg’ mint azelőtt, bús lelkem”)⁷³ csak a zsoltár utolsó strófájában válik a szövegegész szempontjából jelentéssé, ahol, a 26. sor metaforájának felidéződésével, az *építés* fogalomköre által, egymásba íródik – a város és a lélek képe:

Ha előbb nem hadtad, sőt hozzád fogadtad, tehát mostan se hadd el,
Jó voltodból szegént, jó szokásod szerént, Sion falát támaszd fel,
Hogy mint áldozatot, adjak úgy hálákot, ki Neked leginkább kell.⁷⁴

A szövegben egyfajta transzmutációs alakzatként felcserélődnek a fogalmakhoz társított igék: mindkét igének csak metaforikus, másodlagos jelentése kapcsolódik a tárgyához (elsődleges jelentésében éppen a másik fogalomhoz kapcsolódna); a *lélek épül*, a *városfalak* pedig *feltámasztatnak*. Emellett megegyeznek az épülés és feltámasztás körülményei is, a versbeszélő mindkét esetben az isteni kegyelemre számít, Isten korábbi segítségére hivatkozva kéri, várja el a támogatást. A két fogalom metaforikusan értelmezi egymást, ám ez csak a szöveg vége felől olvasva, retrospektíve, a szöveg egésze struktúrájában mutatkozik meg.

A 148. zsoltár átíratának szerkezeti felépítése is nagyfokú poétikai tudatosságot mutat. A bézai *Argumentum et usus* szerint a zsoltár az isteni nagyság, bölcsesség és teljesség hirdetésére, ünneplésére szolgál, a 148. zsoltárban a világmindenség egésze részenként és mint közösség is ünnepli az Urat.⁷⁵ Balassinál ennek a teljességnek a megragadására találunk újszerű, a szöveg strukturális megvalósulásához is kapcsolódó megoldásokat. Az egyik legszembetűnőbb eltérés mind a zsoltárszövegtől, mind a kiindulási alapul szolgáló Béza- és Buchanan-fordításoktól a Balassi-parafrázis refrénje. Balassi ennek a szövegnek a megalkotásához elsődlegesen a Béza-féle verses zsoltárátíratot használta fel. A szöveg ezzel mutatja gondolatmenetében, szerkezetében, frazeológiaiailag a legnagyobb hasonlóságot,⁷⁶ és itt találjuk a Balassi-zsoltár refrénjének előzményét is. A Béza-szöveg állandó refrénje („Aeternis Dominum tollite laudibus”)⁷⁷ a világ egy-egy szférájának (részeinek megnevezésével történő) kijelölése után áll, és csak az utolsó sorban módosul: az *alacres* (élénken, buzgón) határozóval válik még erőteljesebbé Isten magasztalásának imperatívusza. A visszatérő felszólítás a világ egységességét domborítja ki, a parancs általános érvényére irányítja a figyelmet.

Balassinál azonban ezt a statikus refrént variatív ismétlés váltja fel. A refrén alapgondolata tulajdonképpen változatlan (Isten dicsőítésére buzdít), de az egyedi megvalósulások szoros kapcsolatot mutatnak a világnak azon részével, amelyre a parancs vonatkozik. A Balassi-zsoltárban az ismétlés annak a függvényében variálódik, hogy

73 BALASSI, *Összes verse, Végtelen irgalmú...*

74 Uo.

75 DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 936–937.

76 VÖ. P. VÁSÁRHELYI, „Balassi Bálint zsoltárfordításának forrásai”, 414.

77 DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 938–940.

milyen minőségű entitásra irányul az imperatívusz.⁷⁸ Az univerzum dolgainak, illetve a hozzájuk tartozó szerepeknek a differenciálódása, összekapcsolódva az Úr dicséretének különböző módozataival, összefüggésbe hozható a bézai *Argumentum et usus*ban kifejtett világertelmezéssel. Eszerint a világban mindennek, akár felül, közepén vagy alul helyezkedik el, magasztalnia kell Istent.⁷⁹ A teremtés különböző elemei tehát egymáshoz képest hierarchikusan rendeződnek el, és ezt le kell, hogy képezze az a mód is, ahogy Istent dicsőítik. Minél „magasabban” helyezkedik el egy entitás, tehát minél inkább részesült Isten kegyelméből, annál nagyobb intenzitással szükséges magasztalnia az Urat.

Pontosan ez az elgondolás fejeződik ki Balassi szövegében is: A tudattal nem rendelkező, alul elhelyezkedő létezők esetében valamilyen hangadás útján (például „Örökké az Úrnak Nevét kiáltátok!”)⁸⁰ realizálódik a dicséret, tehát a fizikai világban valósítható meg, míg a tudattal rendelkező, felsőbbrendűnek tételezett entitásokhoz konzekvensen más formáit (a *kiáltás* helyett *áldás*, *félés*, *dicséret*) társítja a szöveg a felmagasztalásnak. A Balassi-szöveg variatív refrénje ezáltal egyszerre jeleníti meg a világ dolgainak sokféleségét és hierarchiáját (a világban betöltött funkciójuk alapján), illetve a minden entitásra együttesen vonatkozó imperatívusz által a létezők egységességét is.

A teremtett világ ezen diverzitása a forrásszövegekben is megtalálható kontrasztok kiélezésével, átstrukturálásával még hangsúlyosabb, valamint egyúttal hatásosabb is lesz a Balassi-zsoltárban. Két esetben is megfigyelhető, hogy a szöveg – eltérve a különben pontosan követett kiinduló textusoktól – úgy módosul, hogy a megjelenített mellérendelés ne csak fogalmi, hanem térbeli síkon is értelmezhető ellentété váljon, így téve mozgalmasabbá a szöveget. A Balassi-zsoltár 4. versszakában a „Tüzes hatalommal forgó ti nagy egek”⁸¹ mellé rendelt létezők a „nagy tengerekkel együtt minden vizek”⁸² lesznek, míg a Béza-fordításban az „egeknek örökké forgó tüzes ereje”⁸³ (azaz a Balas-

78 Például a „Világ fejedelmi, urak és főnépek”-ként kijelölt szférára az „Örökké dicsérvén az Urat féljétek!” felszólítás vonatkozik. BALASSI, *Összes verse, Mennyei seregek...*

79 A psalmus *Argumentum et ususa* szerint annak ellenére, hogy a világban sok dolog nem csak az értelmet, hanem az érzékelést is nélkülözi, mégis mindegyik a *maga módján* Isten dicsőségét zengi, még hallgatva, némán is. Az embereknek azonban elme birtokában, és a dolgok keletkezésének okait tudva ezt a feladatot a többi dolog nevében is el kell látniuk. Ez különösen igaz a *kegyesekre*, akiknek folyamatosan hirdetniük szükséges azt az összehasonlíthatatlan jótéteményt, hogy bekerülhettek Isten fiának társaságába. „Huius magnificentissimi et coelesti plane ardore scripti Psalmi scopus ac finis est, quum tot extent locupletissimi testes diuinae sapientiae, potentiae, atque bonitatis, quot sunt res conditae, omnes illas summas, medias ac infimas ad Dei laudes communi concentu celebrandas compellere. Quauis enim illarum pleraeque non intelligentiae modo, sed etiam sensus sint expertes, omnes tamen suo quaeque modo dicuntur Dei gloriam etiam tacentes personare: quauis homines rationis composites, et quorum causa sunt conditae proprie oporteat tum suo tum illorum etiam nomine illo munere defungi, et quidem pios inprimis beneficium illud incomparabile assidue praedicare, quo sunt in Filii Dei societatem adsciti.” DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 937.

80 BALASSI, *Összes verse, Mennyei seregek...*

81 Uo.

82 Uo.

83 BALASSI, *Összes verse, a Mennyei seregek...* idegen mintaszövege.

si által szó szerint lefordított rész) mellé az „az égi boltozatokra felfüggesztett tenger”⁸⁴ égi szférákat felidéző képe rendelődik. Az égi tenger földivé transzformálásának egyik motivációja a szöveg közérthetőbbé, könnyebben feldolgozhatóvá alakítása is lehetett: a szférák és az ég felett lebegő vizek komplexebb fogalmát a „minden vizek” egyszerűbb, ugyanakkor a térbeli differencia kihasználásával nagyobb hatáspotenciált magába foglaló, a világ teljességének inkorporálására alkalmas képe váltja fel. Ugyanebbe a tendenciába illeszthetők a hetedik, nyolcadik, kilencedik versszakok felsorolásai is. A szöveg esztétizáló, a világ szépségét, változatosságát bemutató képekkel bővíti a kiindulási szövegek felsorolásait; a *copia* retorikai eszközeinek felhasználásával a szövegben még hangsúlyosabb az isteni teremtés tökéletessége. A *copia* technikája például a „S füvek, kik gyönyörű szaggal illatoztok, / Sok színben tündöklő ékes szép virágok, / Erdőkben, cserékben vadak, kik lakoztok”⁸⁵ sorokban jelenik meg. Sem a frázisok, sem a megnevezett entitások nem lelhetők fel az előzményszövegekben, és ez a Balassi-parafrázis *inventióját* mutatja. A *copia* és az *inventio* technikái egyszerre vannak jelen a „nyárban is fehérő sok havas”⁸⁶ szó szerkezetben is, amely paradoxitásával egy képbe sűrítve jeleníti meg a világ entitásainak kontrasztos és egységes mivoltát. Ez a szöveg kivételes a tekintetben, hogy nem lepleződik le a lírai alany és a természet egysége, sőt a lírai szubjektum nem tartozik az általa felsorolt entitások egyike közé sem. Prédikátorként mindet külső pozícióból szólítja meg, a nyelvi *teremtés*, a világot alkotó részek felsorolása, enumerációja által szimbolikusan az egész világgal azonosul, szinte isteni szerepbe kerül. A *copia*, a képek bővítése-halmozása révén a teremtett világ sokszínűsége és osztályozottsága, rendszerezettsége válik hangsúlyosabbá. A lírai hang – a zoltárszövegre építve, de annál tudatosabb módon – kategorizálja a teremtett világ létezőit, és ezeket a kategóriákat úgy rendezi el, hogy minél inkább kifejezésre jusson a világ részei között fennálló ellentét; ezen ellentétek egységbe foglalása pedig a refrén által valósulhat meg.⁸⁷

Balassi szövege az univerzalitás tekintetében az utolsó versszakban is tovább megy a zoltárszövegen, illetve Béza és Buchanan fordításain. Bézánál az *Isacidae*,⁸⁸ azaz Izsák leszármazottjai, a zsidók (Buchanan próza fordításában „filiis Israel”⁸⁹) szerepelnek mint megszólítottak, ezt Balassinál viszont az idézett helyen a „Segélli övéit, mint mennyei felség”,⁹⁰ illetve az „Ezt azért *ti hívek*, Úrnak szent serege”⁹¹ kifejezések váltják fel, amelyek kivonják a zoltárt az ószövetségi kontextusból. Ezáltal nyitottabbá válik a megszólaló hang és a befogadóközönség identitása is. Megmarad azonban a zoltárban kirajzolódó sematikus élethelyzet, amely a közvetlen azonosulás lehetőségét kínálja föl

84 Béza verses parafrázisában: „Suspensum aeriis fornicibus mare”. DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 938.

85 BALASSI, *Összes verse, Mennyei seregek...*

86 Uo.

87 Lásd KOMLOVSZKI Tibor, „Balassi és a reneszánsz arány-szemlélet”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80, 5–6. sz. (1976): 567–583, 572.

88 DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 940.

89 Uo., 936.

90 BALASSI, *Összes verse, Mennyei seregek...*

91 Uo.

a befogadó számára, és ezáltal egy szubjektívebb vallásosság közösségi szerepmintájaként is értelmezhetővé válik.

Azáltal, hogy illeszkednek a feltételezett kötetkompozíció struktúrájába,⁹² az istenes énekek hozzárendelődnek a kötetkompozícióban megképződő egységes hanghoz, annak megnyilatkozásaiként is olvashatók.⁹³ Ezt a szándékot erősíti a *Balassa-kódex* szerkesztőjének azon gesztusa is, hogy a struktúra részeként kezeli az istenes tematikájú szövegeket: megjelennek tematikus egységként is, illetve az egyes részek – a házasság előtt és után szerzett szövegek – között tagoló funkciót is betölthetnek, ezáltal a fiktív önéletrajzi narratíván belül a perspektívaváltásnak, a metafizikai felvillantásának, ugyanakkor az önreflexiónak a szándéka fogalmazódik meg bennük. A paratextusok jelzik ugyan a művek eredetiségét, a kötetkompozíciós szerepet illetően azonban nincs különbség a (zoltár)fordítások és az „önálló” alkotások között: a szövegek nem különülnek el egymástól,⁹⁴ ugyanolyan fontosságú konstitutív részét képezik a *Balassa-kódex* narratívájának.

A magától szerzett istenes énekek poétikája

Balassi istenes verseit vizsgálva nem csak a zoltárparafrázisok invenciózus vonásai tűnnek föl, hanem a *magától szerzett* énekek „zoltárosítása” is: gyakran építenek a zoltárok hagyományos érvelési metódusaira, felhasználják azokat a teológiai érveket, amelyek megfelelnek a versbeszélői szándéknak, és alkalmasak lehetnek arra, hogy érvként funkcionáljanak az isteni kegyelem elnyerése mellett.

Az 50/51. zoltár fentebb elemzett *Argumentum et usus*ának elgondolásai például több Balassi-vers argumentációjában is visszaköszönnek. Az *Argumentum et usus* szerint az 50/51. zoltárban Isten kegyelmének természete, illetve Isten és a bűn viszo-

92 Az illeszkedés a kötetben belüli intratextuális kapcsolatok, a strukturális, motivikus, retorikai párhuzamok, akár teljes sorok egyezése által, illetve tematikus hasonlóságok által valósul meg. Lásd például PIRNÁT, *Balassi Bálint poétikája*, 80. Pírnát a kötetkompozícióba illesztett 9 istenes vers és az *In laudem confnitorum* textuális kapcsolatait mutatja ki. Ha Horváth Iván nyomán (HORVÁTH, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, 44–45.) nem is feltétlenül tartható a *Balassa-kódex* szövegeinek sorrendisége, az allúziók, a szövegek kölcsönös egymásra utalása mindenképpen jelentésszerűnek tekinthető.

93 Már a *Nagyciklus* kezdőverse, az *Aenigma* is értelmeződhet a kötet vallásos kontextusának megteremtőjeként (kulcsot adva a kompozíció egészéhez): Balassi az *aenigma* szót nem retorikai, hanem teológiai összefüggésben használja, nem az *elocutio*, hanem az *inventio*, a jelentéstudajdonítás eszköze lesz. Kecskeméti a jelenség elemzése során kitér az *aenigma Vulgata*-beli megjelenéseire is, amelyek hatást gyakorolhattak Balassi *aenigma*-fogalmára. KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterseges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas, 2007), 411–417.

94 A *Balassa-kódex*be illesztett 9 istenes ének sorrendje sem az eredetiség kritériuma mentén szerveződik, a szerkesztő elvegyítve rendezi a fordításokat és az önálló szerzeményeket. Ez figyelhető meg a kötetstruktúra szerves részét képező *Harmincztedik* (*Áldj meg minket, Úristen...*) vers esetében is, a felirat egyértelműen jelöltté teszi az eredetiség hiányát: „Egy lengyel ének ígéről igére / és ugyanazon nótára: Blogoslaw nasz Panie”; mindez ugyanakkor ez nem befolyásolja a vers értékét, a többi átvétellel együtt beleolvad a kompozícióba.

nya is megnyilvánul. Az *Argumentum et usus* alapján Isten tudatosan használja fel a bűnt: egyrészt a saját dicsőségére (a megkegyelmezés által még inkább megmutatkozhathatalmának nagysága, amit a kegyelemben részesített hívő hálaadása, dicsőítése is erősít, példamutatása pedig az Úr híveinek gyarapodását idézheti elő), másrészt arra, hogy a bűn és a bűnbánat, a bűntől való megtisztulás által nemesítse híveinek lelkét.⁹⁵ A bűn és a kegyelem fogalmak ezzel egybehangzó interpretációja felfedezhető például *A Szentháromságnak első...*,⁹⁶ *a Segélj meg engemet...*,⁹⁷ *a Bocsásd meg, Úristen...*⁹⁸ és az *Adj már csendességet...*⁹⁹ incipitű szövegekben.

A zoltárparafrázisok és a saját szerzészű istenes versek tehát kontinuumot alkotnak az alapján, hogy milyen mértékben támaszkodnak egy konkrét zoltár szövegére. A versbeszélő a magától szerzett istenes versekben nem egy előre adott kerethez alkalmazkodva szólal meg, csak közvetett módon kötődik a bibliai tradícióhoz. Ám ezek a szövegek sem függetleníthetők a konvencionális zoltárformától: a zoltáros imaszituációt jelenítik meg, ennek sémáit, fordulatait mozgósítják, amellet, hogy át is értelmezik, szubjektívizálják is azt. A magától szerzett istenes versekben felerősödnek, rekontextualizálódnak az *inventio* már elemzett technikái, retorizáltabbak válnak az Úr meggyőzésére tett kísérletek, a zoltári imaszituációra gyakran egy érvelő monológ struktúrája íródik rá.

A két műfaj keveredését látjuk például a *Pusztában zsidókat...* kezdetű versben is. A szöveg, meglehetősen atipikus, felütésében nem a impozícióból szólal meg a versbeszélő. A lírai alany nem kérését, könyörgését fogalmazza meg, hanem az Urat magasztalja; azokat a bibliai történeteket eleveníti fel, amikor Isten irányt, utat mutatott híveinek:

Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten,
[...]
Te adtál csillagot három szent királynak,
Vezérül is angyalt ifjú Tóbiásnak,
Heródes előtt futó Szűz Máriának,
Te voltál vezére minden zarándoknak.¹⁰⁰

95 DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 310–311.

96 „De ha megmentesz, e jók következnek: / Egyik ez, hogy mind holtomig dicsérlek, / Másik meg ez, hogy azok is megtérnek, / Kik segedelmedről kétségbe estek.” BALASSI, *Összes verse, A Szentháromságnak első...*

97 „Sok nyavalya miatt apadott hitemet / Most többítsd meg bennem, segélvén engemet”. BALASSI, *Összes verse, Segélj meg engemet...*

98 „Irgalmasságod is annál inkább kitetszik, / Amennél több vétünk nekünk megengedtetik, / Inkább kegyelmedben, mint büntetésedben Te irgalmad tündöklik.” BALASSI, *Összes verse, Bocsásd meg, Úristen...*

99 „Irgalmad nagysága, nem vétkem rútsága feljebb való, / Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.” BALASSI, *Összes verse, Adj már csendességet...*

100 BALASSI, *Összes verse, Pusztában zsidókat...*

A 3. strofa első sorában¹⁰¹ azonban megmutatkozik a lírai alany dicsőítése mögött húzódozó valódi szándék, az első két versszak célzatossága: a dicsőítés nem más, mint Isten meggyőzésének érdekében alkalmazásba vett retorikai eszköz. A bibliai példák, a megelőző isteni segítségek felemlegetése gyakran funkcionál máshol is érvként arra, hogy az Úr támogassa a jelenben is a lírai alanyt, ám a múltban adott segítségek szinte lista-szerű felsorolása – a *Pusztában zsidókat...* kezdetű szövegtől eltérő módon – általában csak a jelenlegi reményvesztett állapot esetelése után következik.

Ezt az érvelő-magyarázó struktúrát – amelyben a kegyelem iránti könyörgés után áll a korábbi példák felsorolása – találjuk például *A Szentháromságnak, kinek imádkoznak...* kezdetű szövegben, amely Balassi három versből álló Szentháromság-ciklusának második, Krisztust aposztrofáló darabja. A lírai alany először arra kéri Krisztust – a *miles Christi* toposzt felidézve – hogy *vigye vitézségre* őt.¹⁰² Majd kérésének legitimálását Krisztus korábbi segítségeinek tételes számbavétele biztosítja a második és a harmadik versszakban: „Régenten Dávidot, juh mellől a pásztort, víd királyi felségre” és „Jó Makabeusnak, Jeftének, Sámsonnak, Gedeonnak, Juditnak, / Eszet, bátorságot, adál diadalmot, hogy vitézül járnának”.¹⁰³ Ez a típusú, múltbéli példákat felidéző argumentáció Istenen mint „személyiségen” kéri számon cselekedeteinek konzisztenciáját. A megszólaló hang azt sugallja – implicit módon, fenntartva az érveléssel párhuzamosan az imaszituációt is –, hogy Isten akkor maradhat hiteles, ha a felelevenített bibliai történetekhez hasonlóan a lírai alany is megkegyelmez.

Ezt a koncepciót gondolja tovább érvelésében, az istenalakot még erőteljesebben antropomorfizálva, a *Segélj meg engemet...* kezdetű vers. A vers a lírai alany objektívált lelke és Noé galambja közötti metaforikus viszony köré szerveződik (nagyon hasonló szerkezeti felépítéssel, mint a 41/42. zsoltár Balassi-féle parafrázisa).¹⁰⁴ A lélek és a Noé-történet összekapcsolódása nem csak a szöveg metaforahálójára hat ki erőteljesen, hanem a történet mint bibliai párhuzam szerepet kap a lírai alany meggyőzési kísérletében is:

Régen egy galambot, ha Noé megtartott,
Hát hogy hagynál engem, kit Fiaid megváltott,
Ki Tégedet régen keresvén kiáltott,
Szíve szerint áldott.¹⁰⁵

101 Uo., „Könyörgők, nekem is hogy légy már vezérem”.

102 BALASSI, *Összes verse, A Szentháromságnak, kinek imádkoznak...* „Tehozzád kiáltok, ki katonád vagyok, vigy kérlek vitézségre”.

103 Uo.

104 A *Segélj meg engemet...*, ahogyan a *Mint a szomjú szarvas...*, késleltetéssel vezeti fel a lírai alany lelke-állat hasonlat hasonlítottját, az első versszakban nem explikálódik a *galamb* alakjának metaforikussága. Itt is találunk olyan integrált képet, amely metaforaláncként a forrástartomány partikuláris elemeit viszi tovább, és újabb metaforikus kifejezést kreál belőlük a céltartományra vonatkoztatva: „Új könyörgést hozott neked új ág helyett, / Ki jó reménységgel virágzott, zöldellett”: nem az *ág*, hanem a *könyörgés* virágzik metaforikusan, fokozva a kép hatásosságát, erősítve, a részek azonossága által, erősödik a galamb és a lélek összetartozását. BALASSI, *Összes verse, Segélj meg engemet...*, *Mint a szomjú szarvas...*

105 BALASSI, *Összes verse, Segélj meg engemet...*

A versbeszélő mintegy „emlékezteti” Istent Krisztus megváltó mivoltára, ami a lírai megszólalót is nem csak képessé teszi, hanem mintegy feljogosítja az üdvözülésre, az isteni támogatásra. A Krisztusra hivatkozó érvelés rendszeresen előfordul Balassi magától szerzett istenes énekeiben, és az újszövetségi tradíció is inkorporálódik a zsol-tárhagyományba.¹⁰⁶

Hangsúlyosan emberi perspektívából értelmezi az istenalakot az a gesztus is, mi-
kor versbeszélő a megkegyelmezés *hasznosságával* érvel: „Kiből, Uram, Neked, de mi
hasznod lenne, / Ha a kétség miatt ő pokolra menne?”¹⁰⁷ Ennek nyomán hasonlította
Gerézy Rabán és Klaniczay Tibor Balassi-értelmezése is a periratokhoz Balassi istenes
verseinek alkudozó hangvételét.¹⁰⁸ A kegyelem hasznossága (az antropomorf istenalak
lírai alany által feltételezett nézőpontja szerint) abban állna, hogy a saját szerzésű iste-
nes versek megszólalója (az alkudozós a zsol-tárhagyományban gyökerező technikájára
építve) rendszerint megfogadja, hogy magasztalni fogja az Urat. Sőt, egy helyütt tétel-
szerű felsorolását is adja azoknak a *jóknak*, amelyek Istenre várnak, ha megkegyelmez:

De ha megmentesz, e jők következnek:
Egyik ez, hogy mind holtomig dicsérlek,
Másik meg ez, hogy azok is megtérnek,
Kik segedelmedről kétségbe estek.¹⁰⁹

A lírai szubjektum egy radikálisan antropomorf nézőpontot érvényesít, amikor a mi-
nél hatásosabb meggyőzés érdekében színleg magára ölti a *másik* perspektíváját. Ez
azonban paradox módon nem a kanonikus keresztény isteni perspektíva érvényesü-
lését jelenti: ehelyett a megszólaló saját szempontrendszeréhez hasonítja az Úr néző-
pontját. Ez a gesztus a teremtés logikájának megfordításával jár együtt, a teremtett-
ből visszakövetkeztethetőnek mutatkoznak a teremtő tulajdonságai, valójában Isten
teremtődik meg nyelvi az ember mintájára.¹¹⁰

Az istenalak antropomorfizálásának meghatározó szerepe van a versek struktúrá-
jának létrehozásában, mivel ezáltal kibővülnek az Úr meggyőzésére alkalmazásba ve-
hető érvelési technikák, és komplexebbé válhat a szövegekben megképződő retorikai
szituáció. Ezt látjuk például a *Lelkemnek Hozzád való...* kezdetű vers zárlatában is, ami

106 Vö. például *Adj már csendességet...*: „Nem kicsiny munkával: Fiad halálával váltottál meg, / Kinek érdeméért most is szükségemet teljesítsd meg”; *Ó, én Istenem...*: „Szent Fiad által tett ígéretid jussanak eszedben.” BALASSI, *Összes verse, Adj már csendességet..., Ó, én Istenem...*

107 BALASSI, *Összes verse, Segélj meg engemet...*

108 GERÉZY és KLANICZAY, „Balassi Bálint, Istenes énekei”, 463.

109 BALASSI, *Összes verse, A Szentháromságnak első...*

110 Culler nyomán már versbeszélő vokatív megszólalásmódja is azt eredményezi, hogy az ő nyelvi aktusai konstituálják meg a megszólítottat: az aposztrophé a „költői igény tiszta megtestesülése”. A megszólaló olyan *Én*-ként teremt meg önmagát, aki képes lehet kommunikálni Istennel, hatást gyakorolni rá. A másik fél megteremtése azonban „a radikális interiorizáció és szolipszizmus aktusaként olvasható. Tehát az aposztrophé vagy az ént osztja fel, hogy megtöltse a világot, benépesítve az univerzumot az én részeivel [...] vagy pedig belsővé teszi azt, amit külsőként lehetett volna elgondolnunk.” CULLER, „Aposztrophé”, 377–381.

radikális módon vonja kétségbe az isteni mindenhatóságot. A lírai alany elbizonytalanodik, hogy az általa megfogalmazott kérések egyáltalán teljesíthetőek-e, és a versbeszélő Istenének hatalma már-már komikusan limitáltnak mutatkozik, mikor a versbeszélő mintegy az Úr szájába adja a szavakat:

Ne emlékezzél ezután gonoszságimról,
Mondd ezt inkább én lelkemnek te jóvoltodból,
Ím én, ki te üdvösséged vagyok: nagy büdből
Kimenteni jelen vagyok, azért ne búsulj.¹¹¹

A versbeszélő diktálja, Isten mit mondjon neki, s így Isten nyelve, szavai és emlékezte is potenciálisan manipulálhatók, a lírai alany beszéde pedig – a lélek, vagy az ellenségek megszólaltatása mellett – képes integrálni magába Isten fikcionált szólamát is. A transzcendens szólam *prosopopeiaként* is értelmezhető beemelése a lírai szubjektum beszédfolyamába nem egyedülálló a Balassinál, Cupido és Echo direkt idézésére is találunk példát szerelmi költészetében.¹¹²

Kitekintés – az istenes és a szerelmes énekek megformáltságának hasonlóságai

Az istenes verseket tágabb perspektívában, az életmű egészének kontextusában vizsgálva feltűnő, hogy a poétikai technikák, a frazeológia és a motívumok tekintetében nagyfokú átjárhatóság mutatkozik a Balassi-korpusz szövegei között. A Balassi-lírára általánosságban jellemző az imitativ, variativ technikák alkalmazása, a különböző regiszterek vegyítése az elérni kívánt hatás, az expresszivitás fokozása érdekében; ebben a tekintetben nem tér el egymástól a szerelmi és az istenes versek szövegalkotási stratégiája. A *kedves* és az antropomorfizált Isten alakjának megformálása közötti párhuzam különösen erős: a felmagasztalás-dicsőítés sémái, a remélt kegy elnyerése érdekében való érvelés technikái mindkét verstípusra általánosan jellemzőnek bizonyulnak, valamint a nyelvi megformáltság tekintetében is sok hasonlóság fedezhető fel közöttük. Klaniczay és Gerézdi – főleg a korai Balassi-líra vonatkozásában – hangsúlyozzák a szerelmi és az istenes énekek terminológiai egyezéseit, párhuzamait.¹¹³ A Balassi sze-

111 BALASSI, *Összes verse, Lelkemnek Hozzád való...*

112 Cupido szólamát az *Ötvenötödik* vers közvetlen módon idézi: „»Szerelemgyullasztó szentséges Cupido, mondd hát, mint leljem kedvét?« / Mondá: »Mind holtodig maradj meg ebben így, amint imádod képét, / Rá felelek, s meglásd, hogy meg' hozzá fogad, noha tőle most elvét.«” A *Nyolc ifjú legén...* kezdetű versnek pedig az egész struktúrája a lírai alany és Echo „dialogusára” épül. BALASSI, *Összes verse, Mi dolog, Úristen..., Nyolc ifjú legén...*

113 „Szerelmi és vallásos költészet, mint minden nagy reneszánsz lírikus életművében, a Balassiéban is szerves egységet alkotott. Különösen korai istenes énekeinél [...] szembetűnő a szerelmiekkel való rokonság. [...] [A] hasonló alaphelyzet nemcsak az érvelés hasonló menetét, hanem gyakran szinte azonos fogalmazást, a szerelmi énekek frazeológiájának az istenesekbe való átvitelét eredményezi.” GERÉZDI és KLANICZAY, „Balassi Bálint, Istenes énekei”, 462.

relmi-líra nőalakjainak idealizálását gyakran magyarázza a szakirodalom azzal, hogy – a platonista elgondolásokkal összhangban¹¹⁴ – Isten helyére a *kedves* kerül.¹¹⁵ Transzcendens attribútumokkal ruhazza fel őt a lírai alany, sőt maga az imaszituáció Júliával összefüggésben explicite meg is jelenik:

Öszvekulcsolt kézzel, hajlott térdel, fővel Júliának könyörgék,
Midőn jóvoltától mint istenasszonytól kegyelmet reménlenék,
Hogy megkegyelmezne, tovább ne gyötrene, Áment reá kiálték.¹¹⁶

Komlowszki értelmezésében Júlia és a lírai alany viszonyának ezen megfogalmazásával Balassi „tulajdonképpen egyszerre profanizál egy imahelyzetet, a szerelmi ének platonizáló-magasztaló modorához illesztve, ugyanakkor a világi érületi síkot az ima-szituáció megjelenítéséhez hajlítja.”¹¹⁷

A dolgozatomban felsorolt érvek azonban reményeim szerint egyértelműen bizonyítják, hogy ez egy kétirányú folyamat. Nem csak a szerelmi versekre hat ki az istenes énekek terminológiája, hanem ez fordítva is érvényes: a *kedvest* meggyőzni hivatott technikák az Istennel való alkudozás során visszatérnek, és az istenalak antropomorfizációja még nagyobb teret enged Balassi szerelmi és a vallásos költészete közötti párhuzamok megmutatkozásának. Paradox módon a platonista tradíció is részben az antropomorfizáció következményeképp jelenik meg az istenes versekben. Az Istennel való kommunikáció megvalósulásának, a meggyőzhetőségnek alapvető feltétele az istenalak emberi tulajdonságainak felerősödése. Isten magasztalása is csak ennek a retorikai szituációnak a keretein belül értelmezhető; maga a platonizáló dicsőítés is retorikai eszközzé válik, hiszen magának a dicsőítésnek a tétje veszne el azáltal, ha nem gyakorolna legalább potenciálisan valamilyen hatást a megszólítottira, legyen az egy nő vagy Isten.

114 Balassi szövegei és a platonizmus kapcsolatának Zolnai Bélával induló kutatástörténetének ismertetésétől itt hely hiányában eltekintenek.

115 KÓSZEGHY, „Balassi és a legfőbb hatalom”, 49.

116 BALASSI, *Összes verse, Engemet régóta...*

117 KOMLOVSZKI, *A Balassi-vers karaktere*, 30.

Andrád Sámuel irodalmi programja

GOLYÁN Ádám

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Irodalom- és Kultúratudományi
Doktori Iskola, doktorandusz
ORCID 0000-0001-6054-0090

Literary programme of Sámuel Andrád

Abstract | In studying the major events of ANDRÁD Sámuel's life, and comparing the works of those who have previously studied him, we can discover significant divergences in the facts about even the most basic events. The circumstances of his birth and his studies have remained unclear. The study of his life's work has uncovered a number of previously unknown works and private letters, most of which are probably from ANDRÁD. Much of his best-known work, a collection of short anecdotes entitled *Elmés és mulatságos rövid anekdoták* had already been sourced by GYÖRGY Lajos, but the collector himself probably added his own compositions inspired by events in his life. One of the most interesting pieces in the collection is perhaps the *Berekeszto predikacio*, which is quite different from the rest of the collection of ANDRÁD. The literary programme of ANDRÁD combines elements of literature, linguistics and the ideas of humanism.

Keywords | ANDRÁD Sámuel (1751–1807), anecdote, literary programme, literature of the 18th century, biography

Az alábbi tanulmány új adatokat és újszerű megfontolásokat közöl Andrád Sámuelről és irodalmi tevékenységéről. Az első részben életrajzát rekonstruáljuk, majd a következő fejezetben egy bibliográfiai jellegű áttekintést adunk életművéről. Ezután anekdotagyűjteményét állítjuk középpontba, a paratextusai segítségével pedig körvonalazni igyekszünk Andrád irodalmi programját.

Életrajz

Andrád Sámuel életének tanulmányozása során számos ellentmondással találkozunk a szakirodalmat olvasva. Az őt említő jelentősebb lexikonok, kézikönyvek és tanulmányok még a legalapvetőbb adatok tekintetében is eltérő információkat közölnek. Például születési idejét illetően máig sem született konszenzus;¹ egyes kutatók 1751-re, addig mások 1754-re teszik. Ugyanakkor gondolatébresztő Molnár Szabolcsnak az a megállapítása, miszerint Andrádnak valószínűleg inkább 1754-ben kellett születnie, hiszen nagyenyedi tanulmányait 1772-ben kezdte, s 18 évesen jobban illett a „togátus diákok társaságába”.² Ezt az állítását azonban nem tudta dokumentummal alátámasztani, s talán erre vezethető vissza, hogy sejtését nem vették át tőle a később megnyilatkozóak. A modern kiadás bevezetőjéből kiderül, hogy Molnár a teljesség igényével igyekezett kézbe venni az Andráddal foglalkozó írásokat, de elkerülték a figyelmét Jakab Elek *Figyelő*ben megjelent cikkei. Jakab 1881-ben tette közzé az általa készített életrajzot, s ezt később két felvonásban újabb adatokkal egészítette ki. Harmadik közleményéből megtudhatjuk, hogy megkeresésére az akkori sepsiszentgyörgyi esperes felkutattatta a település anyakönyveit, s ezekben a következő bejegyzést találták: „1807. aug. 31. Andrád Sámuel urat annorum 56. guttaütésben — (t. i. meghalt) temettem.”³ Ezen, később elfeledett adatok birtokában pedig egyértelműen kijelenthetjük, hogy ha Andrádot 1807-ben, 56 éves korában érte a halál, akkor minden kétséget kizáróan 1751-re tehetjük születési idejét.

A születési helyét tekintve sem alakult ki egyetértés a szakírók között. Közös azonban a szóba kerülő falvakban, hogy mindegyik háromszéki település: Barátos, Illyefalva és Ikafalva. György Lajos⁴ és Molnár Szabolcs⁵ – Balogh István nyomán⁶ – a barátosi,

1 Nagy Iván a születési évet 1754-re teszi, a helyet pedig Illyefalvára. Szinnyei József szerint Andrád 1751-ben született Barátoson. NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, I (Pest: Friebeisz István, 1857), 34.; SZINNYEI József, „Andrád Sámuel”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyászkó Viktor, 1891), 1:161.

2 MOLNÁR Szabolcs, szerk., *Andrád Sámuel: elmés és mulatságos rövid anekdoták*, Téka (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1988), 9–10.

3 JAKAB Elek, „Andrád Sámuel halála éve és napja”, *Figyelő* 18 (1885): 157.

4 GYÖRGY Lajos, *Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái* (Cluj-Kolozsvár: Minerva, 1929), 3.

5 MOLNÁR, *Andrád Sámuel...*, 8.

6 BALOGH István, *Andrád Sámuelről* (Sepsiszentgyörgy: Jókai Nyomda Részvénytársulat, 1907), 4.

Nagy Iván⁷ az illyefalvi, Szinnyei József,⁸ Pintér Jenő⁹ és mások pedig az ikafalvi származás mellett tették le a voksukat. Mivel a legfrissebb írások is széttartók e tekintetben, sejtethető, hogy az újonnan megnyilatkozók sincsenek tisztában azzal, hogy ezt a kérdést is régen megoldották már. Ennek az lehet az oka, hogy a dolog nyitját nem egy tudományos folyóirat, hanem egy regionális érdekeltségű napilap hasábjain tették közzé. A *Háromszék* című periodikában Salamon Ferenc egy cikkében¹⁰ úgy gondolkodott, hogy mivel Andrád Sámuel Elek nevű apja református pap volt, több szerencsével kecsegtet azután kutakodni, hogy vajon hol teljesített az apa lelkészi szolgálatot az 1750-es évek első felében. Így jutott el egy olyan dokumentumig, amelyből egyértelműen kiderül, hogy Andrád Elek 1750 szeptembere és 1754 márciusa között az ikafalvi református gyülekezetben szolgált, s illetően módon Andrád Sámuelnek is itt kellett meglátnia a napvilágot.

Innen Andrád a nagyenyedi református kollégiumba került, ahol 1772-ben kezdte meg tanulmányait. Erről július 1-jén kelt matrikulabejegyzése tanúskodik, és egy későbbi levele is megerősíti a dátumot. Az említett bejegyzés mellett egyébként egy Andrád halála utáni megjegyzés is található, mely szerint 1807-ben halt meg orvosdoktorként („Med. doctor, 1807 mortuus”).¹¹ A nagyenyedi tanulmányok után a kolozsvári református kollégium diákja lett, majd 1782-ben beiratkozott a bécsi egyetemre, ahol orvosi tanulmányokat kívánt folytatni. Szemet szúr azonban, hogy noha a bécsi univerzitás matrikuláit többen és több ízben is közzétették már, az orvostanhallgatók névsorában sehol sem találni Andrád Sámuel nevét. Feltűnik viszont egy hozzá nagyon hasonló nevű ifjú, aki pont az 1783-as évben iratkozott be az egyetemre (Andrael Sam.). A név félreolvasásának feltételezése (el = d) lehetőséget adna, hogy ezt a személyt Andrád Sámuelnek véljük, azonban a győri származás szinte teljesen kizárja azonosságot.¹² Így csak egyetlen olyan adattár maradt, amely a bécsi hallgatók között szerepelteti Andrádot, a Szabó–Szögi-féle, ez azonban nem a matrikulákra, hanem Nagy Ottóra hivatkozva állítja, hogy az anekdotagyűjtő háromszéki itt szerzett orvosdoktori diplomát.¹³ A következőkben ezt szeretnénk kicsit körbejárni.

Hogy az 1782-es évszámot elfogadjuk a beiratkozás időpontjául, annak az az egyetlen oka, hogy ebből az évből ránk maradt egy olyan albumbejegyzése, amelyben „Med. Studiosus”-nak nevezi magát.¹⁴ Az inskripció 1782. november 30-án Göttingenben kelt, ahová barátjával, a frissen végzett Gyarmathi Sámuellel zárandokolt el egy négyhónapos

7 NAGY, *Magyarország családai...*, 34.

8 SZINNYEI, „Andrád Sámuel”, 161.

9 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete*, 4 köt. (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1931), 4:696.

10 SALAMON Ferenc, „Ikafalvi Andrád Sámuel”, *Háromszék* 6, 1141. sz. (1994): 6.

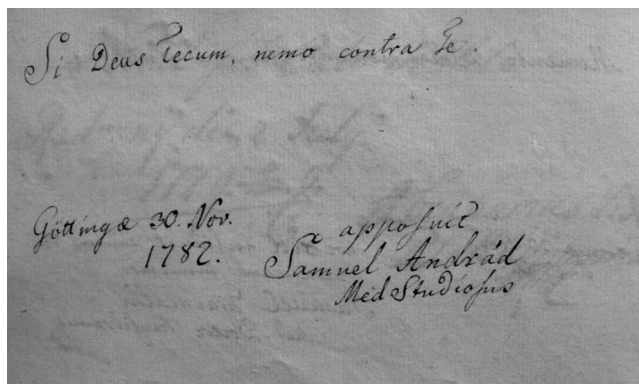
11 JAKÓ Zsigmond és JUHÁSZ István, szerk., *Nagyenyedi diákok: 1662–1848* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1979), 176.

12 KISS József Mihály, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2000), 89; KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézményekben 1526–1789* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004), 302.

13 SZABÓ Miklós és SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1998), 54.

14 LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones Alborum Amicorum*, DOI: 10.14232/iaa, hozzáférés: 2022. 05. 05., <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=home> (Továbbiakban: IAA + tételszám), 7846.

németországi körutazás keretében. Útjukat eddig sajnos nem rekonstruálták, jöllehet ezt meg lehetne tenni Gyarmathi peregrinációs albuma segítségével, amelyet a zilahi református kollégium könyvtárában őriznek. E nélkül egyelőre csak annyit állíthatunk biztosan, hogy utazásukra közvetlenül Gyarmathi felavatása után kerülhetett sor, amely 1782. szeptember 6-án történt. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy Andrád ugyan beiratkozott az egyetemre a mondott esztendőben, viszont a félévet biztosan nem kezdte meg. Ez mai szemmel furcsának tűnhet, a korban ugyanakkor egyáltalán nem volt szokatlan. A két jó barát útja Prágán, Drezdán, Berlinen, Lübecken, Hamburgon, Wolfenbüttelen, Göttingán, Nürnbergben és Regensburgon keresztül vezetett, hogy aztán újra Bécsben találja magát e páros. Utazásukról maga Andrád is beszámol egy kéziratban maradt, *Magyar Álom* című művében. E munka lelőhelye ma ismeretlen, úgy véljük azonban, hogy a második világháború vége előtt szinte minden bizonnyal Budapesten volt hozzáférhető. Nagy Ottó¹⁵ számára ugyanis, aki idézte ezt, egy fővárosi ismerőse írt ki belőle részleteket. Hogy az út alatt Andrád valószínűleg mindvégig együtt mozgott Gyarmathival, a feljebb már említett inskripció is erősíti, ugyanis az utazók ugyanazon a napon jegyezték be Göttingenben egy bizonyos Márton István nevű későbbi orvosdoktor peregrinációs albumába (1782. november 30.), ráadásul ugyanannak a lapnak a rektójára és verzőjára.¹⁶ A göttingai tartózkodás egyébként a kapcsolatépítés szempontjából is alighanem eredményes volt Andrád számára, ugyanis a császárvárosba való visszaérkezése után egy hungarika jellegű könyvcsomagot általa juttattak el Göttingenbe.¹⁷

Andrád Sámuel bejegyzése Márton István peregrinációs albumába
(OSZK Oct. Lat. 1222., 69v.)

- 15 M. NAGY Ottó, *Gyarmathi Sámuel élete és munkássága* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1944), 14. DOI: 10.36240/etf-182.
- 16 IAA, 7845.; SZINNYEI József, „Márton István”, in SZINNYEI *Magyar írók élete és munkái*, 8:730.
- 17 FUTAKY István, *Göttinga: A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén* (Budapest: MTA Egyetemtörténeti Albizottsága–ELTE Levéltára, 2007), 141.

Ugyanekkor (1783) minden valószínűség szerint újra felvette egyetemi tanulmányai fonalát, diákoskodásáról azonban nemcsak keveset tudunk, hanem a meglévő adatokat is szinte képtelenség elrendezni. Ennek az a legfőbb oka, hogy noha szép számmal maradtak fenn dokumentumok ebből az időszakból, de közzétett változatukból szinte mindig hiányoznak az évszámok, az eredeti levelek többségének lelőhelye pedig nem ismert a Baloghot követő kutatónemzedékek előtt.¹⁸ Az azonban biztosra vehető, hogy az 1780-as évek közepe tájékán Andrád szélütést kapott, amelyre nemcsak magánjellegű iratokban, hanem 1789-es anekdotagyűjteményének előszavában is panaszkodik. Ez nemcsak egyszerűen visszavetette tanulmányaiban, hanem egyes vélekedések szerint meg is gátolta azok befejezését. E negatív vélemény mögött az állhat, hogy a diploma esetleges megszerzését csak egyetlen dokumentum sugallta, s az is Andrád halála utáni volt. A nagyenyedi diáknévsor már említett helyéről van szó. Ugyancsak ebbe az irányba mutat, hogy egy évtizeddel a beiratkozása után, 1792-ben Andrád még mindig nem orvosdoktorként hivatkozott magára, nevét pőrén, titulus nélkül írta be Ajtai Mózes albumába.¹⁹ Az itt található inskripció egyébként irodalmi szempontból is nagy jelentőséggel bír, ugyanis azonos a három évvel korábban kiadott anekdotagyűjtemény mottójával.²⁰ Itt szeretnénk felhívni a figyelmet arra a hét nem ismeretlen, de az Andrád-kutatók által felhasználatlan autográf levélre, melyeket írójuk a könyvtáralapító Széchényi Ferencnek küldött, s melyek eredetileg az Országos Széchényi Könyvtár állományának részét képezték.²¹ Ezek közül az első 1794. február 22-én kelt, s kiviláglik belőle, hogy Andrád a levél megszólítottját mecénásának szerette volna megnyerni. Referenciaként a Teleki József számára készített fordításaira hivatkozott. Megkeresése nem maradt válasz nélkül, Széchényi anyagi és erkölcsi támogatásáról biztosította, Andrád pedig elküldött neki egy leánynevelésről szóló beszámolót (1794. március 16.). Érdekes, hogy Andrád ugyanekkor készült el Joachim Heinrich Crampe hasonló tárgyú művének fordításával is (1794. március), amelyről lejjebb még lesz szó. Következő, 1795. február 15-én írt levele több szempontból is méltó figyelmünkre. A levél kivonata szerint „A Széchényitől kapott pénzből nevelő institutumot tervez létrehozni, az orvosi mesterséggel fel kell hagynia egészségi állapota miatt, Széchényi támogatását kéri egy pesti állásra.”²² Andrád élete tehát új lendületet látszott venni, és kiderül az is, hogy ekkor már fontolgatta a császárváros elhagyását. Ugyancsak perdöntő bizonyítékot tartalmaz a levél arra nézvést, hogy Andrád befejezte az egyetemet, és ha csak ideig-óráig is, de gyakorolta Bécsben orvosi hivatását. Nem tartjuk kizártnak, hogy Szinnyi innen vette vonatkozó adatait.

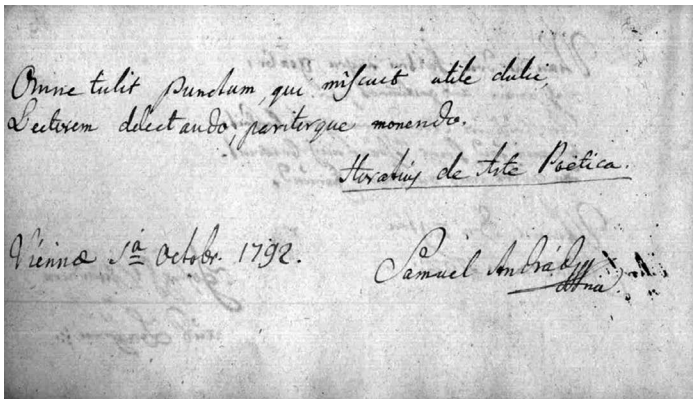
18 Egyik ritka kivétel gyanánt Teleki Józsefhez írt levelére hivatkozhatunk, amely az Akadémiai Könyvtárban található az alábbi jelzeten: Magyar irodalom Levelezés 2r 2.

19 IAA, 10560.

20 „Omne tulit punctum, qui miscit utile dulci, Lectorem delectando pariturque monendo.” Ez Andrád fordításában így hangzik magyarul: „Minden jót cselekvett, ki tréfával a sőt elegyítvén, hinti azzal az olvasót.”

21 Ezek a levelek ma minden bizonnyal a Magyar Nemzeti Levéltár gyűjteményének részét képezik HU-MNL-OL-P 623-A-I-9.-56.-3. jelzettel.

22 Az OSZK katalógusának megjegyzése.

Andrád Sámuel bejegyzése Ajtai Mózes peregrinációs albumába (MTAK Tört. Napló 8° 7, 15v.)

Újabb, a magyar sajtótörténet szempontjából is fontos adalékokról értesülünk a következő levélből, amely már 1797. július 15-én kelt. Ebből ugyanis fény derül arra, hogy Andrád immár második ízben egy új folyóirat indítását tervezte. Ezt a levelet már Sepsiszentgyörgyön írta, így hazaköltözése idejét is minden korábbinál pontosabban tudjuk meghatározni. E dokumentumok birtokában most már bizton állítható, hogy a „tékozló fiú” 1795 februárja és 1797 júliusa között tért meg szülőhazájába, és telepedett meg Sepsiszentgyörgyön, ahol testvére gyökeret vert, és sikeres karriert futott be.

Hazaköltözése nyomán azonban nem szakadt meg a Széchényivel való kapcsolata: 1799-ben saját verseit küldte el a főnemesnek. A szövegeknek a levélből kiderülő címe: *Palatinus lakodalmára*²³ és *Széchényida vagy Magyar Oda*.²⁴ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezek a költemények máig megőrződtek az OSZK-ban, s az utóbbit a levél segítségével datálni is tudjuk most már, a Palatinust pedig József nádorral azonosíthatjuk, aki 1799. október 30-án vett feleségül egy Romanov lányt. E helyütt fontos azt is hangsúlyoznunk, hogy e versek csak katalógusból ismertek, nincs nyoma annak, hogy bárki is feldolgozta volna őket, vagy egyáltalán számolt volna velük. A levélből arról is tudomást szerezhethünk, hogy Andrád egy újabb kötetet hozott tető alá, ennek viszont nem bukkantunk nyomaira. A dokumentum szerint a szerző kisebb műveit foglalta magába, s Andrád a nádor lakodalmára írott versnél már feltűnő Kürtölő Stentor álnéven szerette volna közzétenni ezt. Ezzel egy *Iliászban* szereplő közismert alakra utalt, aki érces hangjával tűnik ki a trójai történetből:

23 *Austriai Ertzhertzeg József, Magyar Palatinus, Császár Ötse, lakadalma, Melly Lakadalmi Versek ki irattatának az én Stentoromból... Andrád Sámuel által. 1799* (jelzete: r46590).

24 *Széchényida vagy Magyar Oda, az az: Ama nagy Kegyelmességű gróf Széchényi Ferentz Ur, Sümegi Fő Is-pány, Pesti Septemvirál, Nagy Magyar Mecaenas Hazafi Életének rövid le írása Horatius énekes Poéta hang-ján Andrád Sámuel által.* (jelzete: r46591).

ott a fehérkaru Héra megállt, s a seregre kiáltott,
hősszívű Szenttór képében, kinek akkora hangja
szállt érc-torkából, mint ötven más daliának:
„Szégyen ez, argosziak, gyávák, csak szemre csodásak!
míg a csatáinkban forgott ragyogó nagy Akhilleusz,
túl dardán kapukon sohasem léphettek a trószok,
mert hisz az ő súlyos gerelyét rettegve remegték:
s távol a várostól vívnak ma, a görbe hajóknál.”
Szólt, mindjűk lelkét s erejét serkentve e szókkal.²⁵

A pszeudonim azért is rendkívül érdekes, mert a trójai hős szerepel Andrád egyik anekdotájában: „A gazda ijedtében nagyobbat rikolta a Stentor kürtjénél is [...]”²⁶

Széchenyihez írott utolsó előtti levelének megint csak kultúrtörténeti jelentősége van. Andrád ebben afölött érzett örömét fejezte ki, hogy a nemzeti könyvtár megalapításának szándéka realizálódni látszott. Újabb küldeményt is csatolt leveléhez, ez egy *Ingens Josephus Secundus* néven emlegetett mű volt. Ez annyira elnyerte a főúr tetszését, hogy ígéretet tett arra, hogy a szélesebb közönséggel is megismerteti. Ugyanekkor ő is könyveket küldetett Andrád számára, aki azonban már csak négy évig élvezhette ezeket.

Irodalmi munkássága

Irodalmi munkálkodása első időszakában Andrád tevékenysége szinte teljes egészében a versírásban, vagy ahogy ő nevezi, a „versificálás”-ban merült ki. Kezdeti korszakában keletkezett művei a Bécsben működő *Magyar Kurir*ban és annak melléklapjában, a *Magyar Musában* jelentek meg. 1787-ben egy latin nyelvű panegirikuszt írt egyik bécsi tanárra, Maximilian Stoll tiszteletére *Elogium sepulcrale*²⁷ címmel, melyet később magyarra fordítva közölt a *Kurir* hasábjain.²⁸ A következő évben a *Magyar Musa* jelentette meg Pálóczi Horváth Ádámhoz írt versét. Ezt a szövegét, amelyet incipitjével emlegetnek a szakirodalomban („Állj-fel sánta Músám Horvát’ kotsijára...”), Molnár szerint 1788-ban, a publikálás évében írta.²⁹ Ennek az elképzelésnek azonban ellentmond, hogy a verset a lapban való megjelenése előtt Horváth *Hunniása* mögé csatolva is közzétették.³⁰ Tekintve, hogy ezt 1787-ben adták ki Győrben, megállapíthatjuk, hogy az Andrád-vers keletkezése semmiképpen sem 1788-ra, hanem 1787-re tehető, melyre kétségtelen bizonyítékkal szolgál, hogy a mű végén a szerző maga is megjegyezte, hogy „Írtam Bétsben

25 HOMÉROSZ, *Íliász*, ford. DEVECSERI Gábor (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2021), 101.

26 MOLNÁR, *Andrád Sámuel...*, 207.

27 Teljes címe: *Elogium sepulcrale, tumulo Maximiliani Stoll inscriptum, carminum paribus centum.*

28 MOLNÁR, *Andrád Sámuel...*, 12.

29 Uo.

30 HORVÁTH Ádám, *Hunniás, vagy magyar Hunyadi* (Győr, 1787), 239–252.

az Austriai Pannóniában, 1787-ben, Májusban. *Andrád Sámuel*.³¹ Ugyanebben az évben a birodalmi fővárosban adták ki Andrád *Lakadalmi versek*³² című gyűjteményét is. Szintén az 1877-es esztendőből maradt ránk az a neki tulajdonított *Válasz Philétéhez egy néhány pár versben* című kötet, amelyről egy tanulmány epésen jegyzi meg, hogy a „mű sok székeley tájszót használ, amelyeket lábjegyzetben megmagyaráz. E jegyzetek kortörténeti érdekessége többet ér, mint a lapos versezet.”³³ Az 1789-es esztendőből több Andrád nevéhez köthető munkát is találunk. Az egyik ilyen költemény egy Ovidius tiszteletére írott epistola, melynek címe: *Quaedam epistola ad Pub. Ovidii Nasonis cineres*.³⁴

A lassanként kibontakozó, de túlzottan nívósnak nem nevezhető lírai munkálkodása mellett, amely végigkíséri Andrád írói karrierjét, részint személyes érdeklődéséből adódóan, részint megélhetési okokból jelentős fordítói tevékenységet is végzett. Ennek egyik és egyben első gyümölcse anekdotagyűjteménye, amelyről bővebben a következő fejezetben lesz szó, s most csak annyit jegyzünk meg, hogy ezzel a művével váratlan sikert ért el, ami a következő évekre is lendületet biztosított számára. Rendkívül termékeny évek voltak ezek, 1791-ben röplapokat és rövidebb terjedelmű írásokat is papírra vetett. Ezek közül kiemelkedik *A magyar írás-módról* című műve, amely lényegében egy helyesírási szabályzat volt, de számos ponton kapcsolódott korábbi szövegeihez. Egyrészt ugyanaz a sajátos humor itatja át ezt is, másrészt anekdotagyűjteménye előszavában már utalt egy hasonló munka szükségességére. Szintén szorosan összefügg az anekdotákkal *A magyar Demokritus életének délig való része* (1791) című röpirata, mivel ez a magyar néphumor és tréfalkozás helyénvalóságáról és szükségességéről szól.

Irodalmi ténykedése, valószínűleg anyagi okokból, ezután más irányokat vett, 1792-ben *Meine Cornucopie*, 1793-ban pedig *Leg-első virágos-kert* címmel jelent meg műve.³⁵ Mindkét munkája a császárvárosban került ki a sajtó alól, utóbbi tartalmát egy 1888-ból származó bibliográfia „Különbéle háziszereket tartalmazó gyűjtemény”-ként írta le.³⁶ Az írás minden bizonnyal kedvelt olvasmány lehetett, ugyanis az anekdotagyűjtemény mellett ez is megtalálható volt a felvilágosodás egyik nagy művelődésszervezőjének tartott Görög Demeter könyvtárában.³⁷ Ugyancsak ebből az időszakból ismeretes

31 Uo., 252.

32 Teljes címe: *Lakadalmi versek, mellyeket tiszteletes tudós szerentsi Nagy István úrnak nemes Buzás Judith asszonnyal való menyegzőjére írott.*

33 SOMKUTI Gabriella, „Újfalvy Krisztina és könyvtára: Egy elfeledett 18. századi költőnő”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1981*, 449–483 (Budapest, 1983), 469.

34 DÖRNYEI Sándor és SZÁVULY Mária, kiad., *Régi magyar könyvtár III: XVIII. század: Magyarországi szerzők külföldön nem magyar nyelven megjelent nyomtatványaival*, 2 köt. (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2007), 2:34.

35 E műről lásd Horányi Elek bibliográfiáját: HORÁNYI Elek, *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum* (Pest, 1795), 761.

36 PETRIK Géza szerk., *Magyarország bibliographiája 1712–1860: könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak*, 4 kötet, (Budapest: Dobowsky Ágost, 1888–1892), 1:75.

37 ZVARA Edina, *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter könyvtára* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2016), 257, 424.

Andrádnak egy olyan levele (1793),³⁸ amelyet a korai felvilágosodás egyik képviselőjének, Johann Adolf Hoffmannak a *Zwei Bücher von der Zufriedenheit nach den Gründen der Vernunft und des Glaubens* című szövege magyarítása ügyében írt az őt sokáig fordítóként foglalkoztató Teleki Józsefnek. A levél szerint Teleki gróf bízta meg azzal, hogy tegye át magyarra a szöveget, a feladat mögül azonban most látszólag mégis kihátrálna, ugyanis, mint írja, a munkában valaki már megelőzte. Tény azonban, hogy ebbéli tevékenységének nyoma maradt a Telekinek címzett dokumentum mellékleteként (melyet nem tettek közzé a levél publikálásakor, csupán annak meglétét rögzítették). Szinte ugyanekkor készült el egyébként Joachim Heinrich Campe *Theophron* című művének magyarra ültetésével is (1794), a fordítás, amely később összevetendő lesz Dapsy József magyarításával,³⁹ kéziratos formában az OSZK állományában maradt fenn. Címe: *Atyai tanáts leányom számára [...]*.⁴⁰ Különösen érdekes a magyar verzió élén elhelyezkedő, az Andrádtól megszokott hosszúságú előjáró beszéd. Ebben a szövegben ugyanis a fordítás nehézségeiről, a magyar és a német nyelv különbségeiről, valamint az előbbi különlegességeiről értekeznek. Szintén figyelemre méltó, hogy ebben az előszóban is hasonló meglátásai kerülnek elő a magyar nyelvvel kapcsolatban, mint aminőket az anekdotagyűjtemény előszavában már pedzegetett. Ezen programhoz illeszkedően, a fordított szöveget követően, egy lajstromot találunk azon szavakról, melyeket a fordítás során alkalmazott és az olvasó számára esetleg ismeretlennek bizonyulhatnak.

Ismeretes még számunkra két, Andrádtól származó írás, amely azonban eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Ezek azok a kéziratos formában ránk maradt szerzemények, melyeket feljebb már emlegettünk. Az egyik az *Austriai Ertzhertzeg József...*, amely a fentebb mondottak alapján valószínűleg 1799-ben készült el, a másik pedig a *Széchenyi*da.

Ebben a fejezetben nem törekedtünk a teljességre, csupán az általunk legfontosabbnak vélt szövegeket soroltuk fel. Érdemes azonban tudni, hogy Andrád több olyan szerzeményére utalt, amelyeknek vagy eltörpül a jelentősége ezekhez képest, vagy lényegében csak hírből ismerjük őket.⁴¹

Andrád anekdotagyűjteménye

Tanulmányunk tengelyéhez érve rátérhetünk a szerzői életmű csúcását jelentő anekdotagyűjteményre. Az *Elmés és mulatságos rövid anekdoták* címet viselő korpusz két kötetben jelent meg Bécsben 1789–1790-ben. Az elsőbe férfiakról, a másodikba asszonyokról szóló történetek kerültek, s a kettő együtt 756 anekdotát tartalmaz. Ezek jelentős ré-

38 SELLO Tiborné, szerk., *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* (Budapest: Medicina Egészségügyi Könyvkiadó, 1965), 141–143.

39 DAPSY József, *Theophron vagy a tapasztalt tanácsadó a tapasztalatlan ifjúság hasznára* (Pozsony: Bélnay György Alajos, 1804).

40 Teljes címe: *Atyai tanáts leányom számára: Theophronomhoz mérsékelt munka: Ajánlatot a felserdült ifjú fejrénpeknek Campe Ioáchim Henrik által* (jelzete: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára RUI 4r 65).

41 ANDRÁD Sámuel, „Tudósítás a magyar poétákhoz”, *Magyar Kurír*, 40 (1803. május 20.): 636–639.

szének közvetlen forrása egy berlini könyvkereskedő, Friedrich Nicolai *Vade Mecum* címet viselő kollekciója volt. Andrád 443 szöveget szó szerinti fordításban közölt innen, ám ezek mellett saját szerzeményeit is felvette munkájába.⁴² A többi anekdota forrását nem tudjuk, ennek kiderítése további kutatások feladata lesz. Fontos viszont megjegyeznünk, hogy annak fényében, hogy a két kötetrel Andrád egyáltalán nem vallott kudarcot, kissé meglepő, hogy az anekdoták új kiadása egészen 1988-ig váratott magára. Ekkor Molnár Szabolcs rendezte sajtó alá a történeteket, bukaresti kiadása azonban korántsem teljes. Erről a melléklet informál szemléletesen, ahol a sorszámukkal jelölt történetek mellé akkor tettünk x-et, ha az adott anekdota a modern kiadásban is helyet kapott. A táblázatból kiderül, hogy Andrád eredeti első kötetének kevesebb mint harminc százalékát, a második kötetének pedig kevéssel több mint egyharmadát mentették át a modern kor olvasója számára. A művelet során azonban nemcsak mennyiségileg szenvedett csorbát a Romániában publikált korpusz, hanem a kor politikai-kulturális sajátosságaiból adódóan textológiaiailag is sérülnie kellett. Ezeket a „sérüléseket” regisztráljuk a következő fejezetben.

Az Előljáró beszéd⁴³

Andrád gyűjteményének mindkét kötete elé szánt egy-egy előljáró beszédet. Az első kötet bevezetője tudatosabb szerkesztettséget mutat, mint a második darabé. A modern kiadás közli ugyan az első kötet bevezetőjét, de jelentős kihagyásokkal, míg a második kötet előljáró beszédét nem szerepelteti. Ráadásul a kihagyások nem mindenhol kerültek megjelölésre az új kiadásban. Rögtön az *Előljáró beszéd* elején két hiátusra bukkanunk. Az egyik a következő: míg Andrád az eredetiben a fentebb már emlegetett Horatius-idézetet követően azt írja, hogy „Ajánlom gyűjteményes könyvetskemet az én ditső magyar nemzetemnek nagy szeretettel és jó kívánsággal”,⁴⁴ és a cím leírása után megismétli, hogy kiknek szánja művét (tudniillik „A³ magyar olvasókhoz”),⁴⁵ addig a modern kiadásban a címzettek elmaradnak, ami figyelembe véve az újbóli megjelenés helyét és idejét, valószínűleg a kor politikai berendezkedésére vezethető vissza.

A másik kihagyás az *Előljáró beszéd* negyedik részében található. Ebben a szakaszban a szerző arról beszél, hogy milyen elvek mentén válogatta könyvébe a leírt anekdotákat. Elmondja, hogy saját ízlése vezette a korpusz kialakítása során, és hogy úgy vélte, nem mindegyik történet lelné meg a megfelelő célközönségét. Erre az első kötet *Vade Mecumból* átvett 132. anekdotáját hozta példaként, amely a következőképpen hangzik:

42 GyÖRGY, *Andrád Sámuel elmés...*, 25–27.

43 Jelen fejezet egyes elemei megjelentek a szerző Szegedi Tudományegyetemen 2022-ben leadott szakdolgozatában.

44 ANDRÁD Sámuel, *Elmés és mulatságos rövid anekdoták*, 2 köt. (Bécs, 1789), 1:1.

45 Uo.

Bolond-magot vét

Egy Fejedelem (Fürst) sétálván udvari embereivel, találja udvari bolondját, a'ki valamely magokot ültet vala egy ásatlan ágyásba. Kérdi tőlle, mit ültetsz? Én bolond magot, felele az eszes bolond. De minek nem ültetsz inkább okos embereket? kérdé a' Fejedelem. Azért, ugymond, hogy az itt való föld az okost nem terimi meg.⁴⁶

Ezt a részletet a modern kiadásba nem emelték át, kihagyására pedig azért került sor, mert Molnár Szabolcs egyfelől az editio princeps-szel szemben nem számozta az anekdotákat, így a sorszám rögtön okafogyottá vált, másfelől pedig ezt a történetet nem akarta közölni, így az intratextus értelmét veszítette.

A következő kihagyás helyén Andrád eredetileg az általa használt nyelvezetről beszélt. Elmondása alapján a fordítás során igyekezett az erdélyi székely nyelvet használni, ám ahol jobbnak ítélte a „magyarországi szájjárást”, ott azt alkalmazta. A székely nyelv előnyben részesítésének – saját állítása szerint – az volt az oka, hogy jobban ismeri azt, mivel Magyarország területén nem sok helyen járt, Bécsben pedig nem sok magyarral találkozott. A magyarázat után egy személyes hangvételű szövegrészt olvashatunk arról, hogy nehéz megfelelni minden olvasói elvárásnak:

Ha azért az egyik helyt vádolándanak, a' másik helyt megfognak menteni; mely nékem tsak olyan vigasztalás, hogy ha az egyik Hazában jól megvernek, a' másiban meggyógyítanak; ha az egyiktől sebet kapok, a' másik flastromot teszen reám. En külömben nem vagyok olyan kívánás, hogy senkinek is sebet vagy flastromát ohajtsam, megelégszem én ép bőrömmel is.⁴⁷

E személyes indíttatású sorok mögé minden bizonnyal viszonylagos bécsi elszigeteltségét és anyagi kiszolgáltatottságát kell látnunk, a kommunista érában azonban már „politikai izgatásnak” minősült e szakasz. Nem véletlen tehát, hogy ugyanúgy a cenzúra áldozatául esett, mint a 122. anekdota rögtön ezt követő megidézése, amely nemcsak a dikciót megtörő nagyobb kihagyás miatt került törlésre, hanem a korábbiakhoz hasonlóan az ide-oda utalások megszüntetése érdekében is:

122.

Socratesről rosszul szóllanak

Sem meg nem hüle, sem meg nem fázék Socrates, mikor azt hallá, hogy rőlla némelyek igen rosszul beszélletenek, hanem tsak azt mondá: Én nem bánom, ha megvernek is jelen nem létemben. (Vagy ha föbe vernek is, mint az Előbeszédben vagyon.)⁴⁸

46 Uo., 90.

47 Uo. Mivel a két kötetben az oldalak sorszámozása az első anekdota oldalával kezdődik és az *Előjáró beszédek* oldalai nem rendelkeznek számozással. Ezért az azokra való hivatkozáskor oldalszámot nem közlünk.

48 Uo., 83.

A történet nem a *Vade Mecumból* származó fordítások sorát gyarapítja, forrása viszont ez idáig nem vált ismeretessé. A végén található, előszóra történő utalás („mint az Előbeszédben vagyom”) azonban egyedülálló a kötetben, mivel semelyik másik anekdotájánál nem utal Andrád vissza a saját maga által írt paratextusokra. A hivatkozás kihagyása a modern kiadásból az előbbiekhöz hasonlóan az új kiadás koncepciójával magyarázható. Ez a szakasz azonban megtalálható egy, a magyar anyanyelv dicséretéről szóló 17–18. századi forrásokat magába foglaló gyűjteményben. Fontos viszont megjegyezni, hogy a kötet szerkesztője minden bizonnyal ismerhette Andrád eredeti művét, ugyanis ez a rész a két kihagyás nélkül jelenik meg benne.⁴⁹

Ugyancsak nem került közlésre teljes egészében a modern kiadásban az a passzus, ahol a szerző arról ír, hogy könyvét sem dicsérni, sem pedig gyaláznia nem szeretné, mivel nem saját szerzeményei szerepelnek a kötetben. Az eredetiség és a fordítás sajátos problémaköre ez, amelynek kapcsán Andrád két bibliai hely segítségével fejt ki a korban kissé már avított számító vagy legalábbis egy letűnőben lévő világot megtestesítő véleményét: „mert az én eszem ’s munkám nem, hanem a másoké a Sz. Pál szava szerint I. Kor. IV. 7.⁵⁰ és 2. Kor. X. 15.⁵¹”⁵²

Hasonló bibliai helyeket egy ezt követő szakaszban is citál. Ekkor arról értekeznek, hogy mi a szórakoztatás funkciója és jelentősége. Erről elmélkedvén, szembeállítja az embereket és az állatokat, azt erősítve, hogy a „mulatozás” csak az előbbieket sajátja. Az emberek szórakoztatásának hasznosságáról, folyószövegbe ékelve, a következő szentírási locusokat sorakoztatja fel: „ki hogy az utolsót tselekedje, a’ Szent.Irás is jovallja, mely a’ jó kedvet hasznosnak, a szomorúságot pedig károsnak lenni tanítja. Lásd B. Salam. Péld. XV. 13.⁵³ 15.⁵⁴ XVIII. 22.⁵⁵ és Jésum Sirách XXX. 22.⁵⁶ XXXVIII. 19.⁵⁷”⁵⁸ Ezek közül azonban a Péld 18,22 nem illeszkedik a sorba, ugyanis ez a feleségek hasznosságáról szól. Andrád felismervén a – minden bizonnyal nyomdai – hibát, ekképpen korigálja azt a második kötet előszavában:

Az Első Darabban esett igen kitsin hibák között tsak egy érdemel említést, melyet nálam nélkül nem jobbíthat meg könnyen az É. Olvasó. Tehát az Előbeszédben XXV-dik lapon a’ B. Salamonból említett XVIII-dik Rész helyett tenni kell XVII-tet.⁵⁹ Ez a’ hi-

49 RÓTH András Lajos, *Született nyelvünkön...: A magyar anyanyelv dicsérete a XVII–XVIII. században* (Gyergyószentmiklós: Mark House Kiadó, 2005), 233–234.

50 „Mert kicsoda különböztet meg téged? Mid van ugyanis, amit nem kaptál volna? Ha pedig úgy kaptad, mit dicsekedel, mintha nem kaptad volna?”

51 „Akik nem dicsekeszünk mértéktelenül mások munkájával, de reméljük, hogy hitetek megnőttével nagyokká leszünk köztetek a mi mérőzsinórunk szerint bőségesen.”

52 ANDRÁD, *Elmés és multságos... I.*

53 „A vidám elme megvidámítja az orcát; de a szívnek bánatja miatt a lélek megszorodik.”

54 „Minden napjai a szegénynek nyomorúságosak; a vidám elméjének pedig szüntelen lakodalma van.”

55 „Megnyerte a jót, aki talált feleséget, és vett jóakaratot az Úrtól!”

56 „Szívbeli öröm az ember élete, és a vidám kedély megtoldja napjait.”

57 „A temetés után vesd le a fájdalmat, mert örökös gyászban nem lehet élni.”

58 ANDRÁD, *Elmés és multságos... I.*

59 Péld. 17.22: A vidám elme jó orvoságul szolgál; a szomorú lélek pedig megszáraztja a csontokat.

bás *citatio*, melyben feleségről van emlékezet, nám-mondom, hogy minden ki-gondolható okra nézve inkább illett volna ebbe a' Darabba, mivel a' Fejérnépek *hoc respectu* sokkal *tolerans*-abbak; de az Első Darabban az ördög se tudna lakadalmazni fejér-tseléd nélkül, hanemha jövendőbeli szerelmes házastársául el-venné valamelyiket ezek közül: akasztó-fa, istrang, számár, perváta, hazugság, hóhér, tömlőt, bolond, páltza, pokol mert ezek, s' többek ezekhez hasonlók meg-jelennek ottan. Lehet mindnyájukat a' disznó lábbal együtt, mert azis ott fintorog v. dénfereg v. kovályog (Székely szók,) tántzba rándítani, hogy a' lábok meg ne 'sibbadjon.⁶⁰

Ezek a szöveghelyek szintén nem képezik részét az újabb kiadásnak, elhagyásuk pedig ismételtén a kor politikai viszonyaival magyarázható, viszont arra is rámutatnak, hogy Andrád mélyen jártas volt a *Szentírásban*. Bibliai ismeretei minden bizonnyal arra vezethetők vissza, hogy édesapja, Andrád Elek és anyai nagyapja, Jakó Pál is református lelkészek voltak.⁶¹ Ebben a szellemi közegben ugyan mély szentírásismeretet nem szerezhetett felmenői korai halála miatt, a *Biblia* szeretetét azonban minden bizonnyal tőlük örökölte, s alighanem ezzel hozható összefüggésbe az is, hogy szúrta a szemét a nyomdahiba.

Nem sokkal később újabb hiányra bukkanunk. Az előljáró beszéd azon részében, ahol Andrád a két kötet szerkesztési elveiről értekezik, szintén egy olyan anekdotára hivatkozik, amely megtalálható a kötetben. A részletben megelőzve azokat, akik szemére vetnék, hogy az első blokkban a férfiakra szóló történetek kerültek túlsúlyba, kéri olvasóit, hogy ne nehezteljenek rá emiatt, s egyúttal megígéri, hogy a második kötet valamennyi történetében helyet fognak kapni női szereplők is. Ezen ígéretének ad nyomatékot, amikor a humort sem nélkülözve megesküszik a 83. anekdotában szereplő szobor szakállára:

Aesculapius aranny szakállá

*Epidaurus várossában le-vonata ugyan ez a' Dionysius Aesculapiusnak aranny szakállát, így szólván: Illetlen dolog, hogy mikor Apollónak az Aesculapius atyának simma az álla, a' fi-ja szakállas legyen.*⁶²

Az eredeti kiadásban Dionysius nemcsak ezen anekdotában, hanem az ezt megelőzőben is feltűnik, az újabb kiadásban azonban csak ez a második történet kapott helyet. Az előszóbeli utalás kihagyása ezúttal is a kötet szerkesztésével és az anekdoták összeválogatásának módjával magyarázható.

A két edíció között további fontos különbség, hogy míg az eredeti kötetek tartalmaznak egy-egy tematikus mutatót, addig a modern kiadás elhagyja ezeket. Az index funkcióját Andrád a következőkben jelölte ki:

60 ANDRÁD Sámuel, *Elmés és mulatságos rövid anekdoták, II* (Bécs, 1790).

61 BALOGH, *Andrád Sámuelről...*, 3.

62 ANDRÁD, *Elmés és mulatságos...*, 1:56.

Ennek az I. Darabnak hátuljára egy Laistromot is tettem, mely szinte csak olyan szükségesnek látszik, mint ha szótárba vagy Calendáriumba *index*-et tennénk. Mindazonáltal ezt tselekedni jónak tartottam azokra nézve, a' kiknek tetszenék valamelyik Anekdotát felkeresni. Kiknek arra kell emlékezni, hogy mely két három szó legnevezetesebb az Anekdotában, és azoknál fogva kell keresni a Laistromban. Vagynak a Laistromban némely rendek végén szó nélkül való tsupa számok is, melyek a rendek kezdetén lévő szóra igazítják a' keresést.⁶³

Ebből a részletből az is kiderül, hogy Andrád célja a gyűjtemény összeállításával a magyar olvasók nevelésén és szórakoztatásán felül az volt, hogy egyfajta példatárat készítsen nekik. Ezt az előszó, valamint a korpusz mérete és szerkezete is bizonyítja. Az előljáró beszédben például előzőleg elmondja, hogy több történetet szeretett volna az egyes kötetekbe szerkeszteni, de mivel azt is szeretete volna, hogy zsebre lehessen tenni a könyvet, kénytelen volt kötetenként mindössze 400–400 anekdotával beérni. Úgy vélte ugyanis, hogy a terjedelem szigorú megkötése lehetővé teszi, hogy célközönsége bármilyen körülmények között könnyen magánál tarthassa irományát, és az írásbeli kommunikáció során könnyen találhasson benne egy éppen a diskurzus témájához illő exemplumot. A „társalkodókönyvi” funkciót, valamint a gyors és eredményes keresést volt hivatott elősegíteni a kötetek végén szereplő mutató. Hogy e jegyzék áttekinthetőségét mindennél fontosabbnak tartotta, jól mutatja, hogy olyan címszavakból áll, amelyek a lehető legpontosabban fejezik ki az anekdoták tartalmát.

A hiátusokra visszatérve meg kell említenünk, hogy az első darab modern kötetbe átemelt előszavában már csak egyetlen hiányt regisztrálhatunk az eredetihez képest, ennél viszont a kihagyás oka merőben eltér az előbbieken felvázoltaktól. Az eddigiekben ugyanis a törlések az aktuálpolitikai helyzetnek való kényszerű megfelelés vagy a válogatás terjedelmi korlátok közé szorítása jegyében történtek. A jelen esetben kihagyott szövegrészlet azonban a modern olvasó erkölcsi érzékét sérthette. Andrád e helyütt azt ajánlja azoknak az olvasóinak, akik rosszállással fogadták művét annak esetleges hibái miatt, hogy ne vásárolják meg a kötetet,

vagy ha megvette, hordja a' pÉrvátára kevés pénze árát, és annyiszor hasznát veheti, a' hány levél benne vagyon. Mely szerént leszen haszna a' Könyv pappirossának, és így a' ringyrongynak (Lumpen) melyből a pappiross készítetik, ha a' benne lévő dolognak nem is. De kérem, gondolja meg azomban az-is ott leg-alább, a' hól nagy liku (lyuku) széken ül, vagy kuporog (kutzorog), hogy nem minden tyuk (tik) tojhat aranny kokót (gyermek szava a tojás helyett) akár mint erőlködjön is, se nem minden fán teremhet a szép szagú és jó ízű sárga narants.⁶⁴

63 ANDRÁD, *Elmés és mulatságos... I.*

64 Uo.

Minden bizonnyal az előljáró beszéd előző részeitől elütő hangnem volt a kihagyás oka, ugyanis az olvasók efféle megszólítása egyáltalán nem jellemző Andrádra. Ezzel összefüggésben az anekdoták között sem találunk nagy számban „szagos” történeteket. Tülnyomó részük ugyanis jelentős történelmi személyekkel vagy eseményekkel, egyházi és vallási témákkal foglalkozik, vagy – a címből adódóan – olyan történetekkel, melyeknek középpontjában valamilyen elmés, tréfás cselekedet áll. E tematikai paramétereket a beszélgetés során való használhatóság határozhatta meg.

Az első kötethez képest az 1790-ben megjelent második „darab” előszava már korántsem akkora terjedelmű, tehát a paratextusaiban bőbeszédűnek tűnő Andrád jóval szűkszavúbban foglalta össze célját és tartalmát. A történetek kiválasztása ebben a kötetben is az előzőhöz nagyon hasonló koncepció alapján ment végbe, ám szembetűnő, hogy az újabb 400 anekdota kiválasztásánál már kevésbé húzódozott a hosszabb történetektől. Idegenkedéséből azonban még nem sikerült teljesen kivetkőznie, ugyanis a terjedelmesebb anekdotákat több részre bontotta. Ő maga így fogalmazott ezeket a szövegeket illetően: „igen hosszúak voltak egy pipa-szippantásra”.⁶⁵ Az is megjegyzendő, hogy a második kötet bevezetője kevésbé jól szerkesztett az elsőhöz képest, amit nyilván az is befolyásol, hogy „corrigendaként” is funkcionált.

Mindezek alapján jól látszik, hogy a modern válogatás kihagyásai három csoportra oszthatók. Az első csoportot azok a szövegcsontvázok alkotják, melyek a kor politikai tényezőire, vagyis a modern szerkesztő feje fölött lebegő cenzúrára vezethetők vissza. A második csoportba azoknak a szövegrészeknek a mellőzését sorolhatjuk, amelyek utalásaikkal megnehezítették volna, hogy a válogatáskötet kompakt egészet alkosson. Végül a harmadik típust azok a szövegtörölések képezik, amelyek a jómodorral ellentétes, erkölcsi érzéket sértő részeket tüntettek el. Ezeket is figyelembe véve az anekdotagyűjtemény „keretének” második felét, a második darab végén található önreflexív írást, az úgynevezett *Berekesztő prédikációt* vizsgáljuk a következőkben.

*Berekesztő prédikáció*⁶⁶

A második darab utolsó három anekdotája jelentős eltéréseket mutat az azokat megelőzőektől. A 398., 399. és 400. számot viselő történetek forrását nem találjuk meg sem a sok anekdotát kölcsönző *Vade Mecumban*, sem más helyen. Az írás – mint említettük – a *Bé-rekesztő prédikáció* címet viseli, és sem formailag, sem tartalmilag nem sorolható az anekdota műfajához, hanem sokkal inkább egy halotti beszéd paródiájaként fogható fel. Az szöveg minden bizonnyal Andrád Sámuel saját szerzeménye lehet. Ezt a feltételezést a mű stílusa és a szerző személyes vonatkozású megállapításai is bizonyítják. A két kötet tudatos szerkesztését mutatja, hogy az első darab végén is egy prédikációhoz köthető történet található, melynek végén egy furfangos diák a következőkép-

65 ANDRÁD, *Elmés és mulatságos...*, 2.

66 Jelen fejezet egyes elemei megjelentek a szerző Szegedi Tudományegyetemen 2022-ben leadott szakdolgozatában.

pen búcsúzik a prédikációját hallgató közösségtől: „Alugyatok immár és nyugodjatok a Krisztus szava szerint, mind örökké Amen.”⁶⁷ Andrád nem tünteti fel sehol, hogy ez saját szerzeménye lenne, csak a kontextusból és néhány fontosabb utalásból jövünk rá, hogy nem fordításról vagy idegen mű beemeléséről van szó. Erre a történetre az Andrád munkásságát és jelen művét tárgyaló szakirodalom nem fordított bővebb figyelmet.

Mivel a szöveg leginkább egy sír felett elmondott halotti beszédre emlékeztet, ezért a retorika felől érdemes vizsgálódásunkat kezdeni. Az Arisztotelész által felállított rendszerezés alapján a szöveg a szemléltető beszéd, vagyis a *genus demonstrativum* vagy *laudativum* csoportjába osztható. Ebben a szövegben azonban nem az elhunytól esik a legtöbb szó, hanem a beszélő inkább saját életéről emlékezik meg, amikor pedig említést tesz a *laudatio* címzettjéről, nem az erényeire, hanem életének hasonló szituációban elhallgatandó részleteire tér ki. Az elhunyt kínos életeseeményeinek kiemelése leginkább a gáncsolás, vagyis a *vituperatio* műfajával mutat egyezéseket.⁶⁸ Ezeket az odaszúrásokat azonban szűkszavúra fogja, mivel tudatában van annak, hogy nem a megfelelő helyen és időben hangoznak el. Mindezen okokból a szöveget tulajdonképpen pszeudo-*laudatio*nak tekinthetjük, s leginkább a gáncsolás, vagyis a *vituperatio* csoportjába sorolhatjuk.

A „predikáció” során Andrád minden bizonnyal figyelembe vette a két kötetbe válogatott anekdoták tematikai jellemzőit, ugyanis többnyire olyan eseményeket említ, amelyeket korábban egy-egy anekdotában már körbejárt. Az *oratio* témáját feldolgozó történet az első kötet 21. számú darabja. Ebben egy ferences szerzetes *oratio*t tart Szent Ferencről, és nem találja a megfelelő embert, akihez hasonlítani tudná. A hallgatósághoz intézett kérdések formájában próbálja Szent Ferenc nagyságát hangsúlyozni. A község egyik tagja erre

megunván hallgatni ezt a sok kiabálást, felkele, én monda: Ha nem tudja atyaságod hová kelljen helyeztetni, tegye ide az én helyembe, mert én elmegyek.⁶⁹

Az *oratio*k efféle paródiájaként értelmezhetők a *Berekesztő prédikáció*ban található hasonló halmozások. Andrád itt azonban nem a *laudatio* jegyében, hanem látszólag időhúzásként alkalmazza a példák sorozatát.

A prédikáció elején a szerző a következőképpen szólítja meg hallgatóit: „Szerelmes suttogó Hallgatóim!” Ez a megszólítás még kétszer fordul elő a szövegben. A „hallgatóság” ily módon való megszólítása megjelenik a második kötet 85. anekdotájában:

67 ANDRÁD, *Elmés és mulatságos... I*, 279–280.

68 SZABÓ G. Zoltán és SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába* (Budapest: Helikon, 1997), 18–19.

69 ANDRÁD, *Elmés és mulatságos...*, 1:15.

Nagy tsuda, ha az Ur nem prédikált, (hirdélt)

Látom hogy kegyelmed nagyon vagyon és úgy fel emelte az orrát, hogy nem tudom mivel-sem lehetne fel-érni. monda egy leány egy Theologus Deáknak valamely gyűlésben; ma valahol bizonyosan prédikállott de hol? azt ugyan kívánnám tudni. Én bizony, mondja a' Deák, ma valóságos szamaraknak prédikáltam S. falván. De tsak szerentsésen kezdhette folytathatta és végezhetette az Ur prédikációját, melyben halgatóit mindenkor Szerelmes Attyafijaknak nevezi, azon én szivemből örvendek, monda a' leány.

Az anekdotában felbukkanó számár motívuma több helyen is fontos szerepet kap majd a későbbiekben a prédikáció szövegében.

Ugyancsak gyakran előforduló motívum a prédikáció bizonyos részeiben a tanulmányaira való hivatkozás. A „deák nyelven” való tudásának hangsúlyozása jelentős szerepet kap mind a prédikáció szövegében, mind pedig az anekdoták közlése során. Az első kötet előjáró beszédét és a két kötet szövegeit tanulmányozva az olvasó megbizonyosodhat Andrád latin nyelvben való jártasságáról. Ebből a szempontból is figyelemre méltó, hogy a második darab 381–384. anekdotájának végén Rotterdami Erasmus *A balgaság dicsérete* című művéből olvashatunk egy oda citált részletet:

Ugyanis, hogy Érásmussal szóljak: – qui vitas hominum ita taxat, ut neminem omnino perstringat nominatim, quaeso, utrum is mordere videtur, an docere potius, ac monere? Praeterea qui nullum hominum genus praetermittit, is nulli homini sed vitiis omnibus iratus videtur. Ergo si qui extiterit, qui sese laesum calmabit, is aut conscientiam orodet suam, aut certe metum. Lusit-multo liberius ac mordacius Divus Hieronymus, nec nominibus quidem aliquoties parens. Nos praeterquam quod a nominibus in totum abstinemus, ita praeterea styllum temperavimus, ut cordatus lector, facile sit intellecturus, nos voluptatem magis, quam morsum quaesisse.

[Ha valaki úgy bírálja meg az embereket, hogy senkit néven nem nevez, minek lehet azt minősíteni, csipkelődésnek, avagy pedig tanításnak és intelemnek. Aki minden ember-típust mérlegre tesz, az sohasem egy esetre haragszik, hanem mindig az összes emberi gyarlóságokra. Ha pedig valaki elkezd kiabálni, hogy ő meg van sértve, avval csak azt árulja el, hogy rossz a lelkiismerete, vagy hogy nyilvánvalóan fél. Szent Jeromos is alkalmazta ezt a tréfás műfajt, nálunk sokkalta szabadabban és csípősebben néha még a neveteket sem kímélte. Mi viszont nemcsak hogy teljességgel tartózkodtunk nevek említésétől, de stílusunkat is annyira mérsékeljük, hogy az olvasó előtt világos, miszerint célunk nem a mardosás volt, hanem a mulattatás.]⁷⁰

Az idézet nem szerepel a modern gyűjteményben, azonban fontos adalék a prédikációhoz és Andrád szerkesztési elveihez egyaránt. A citátum végén egyértelmű utalást tesz ugyanis azon szándékára, hogy nem a megbántás volt a célja, hanem a mulattatás.

70 ANDRÁD, *Elmés és mulatságos...*, 2:352. Kardos Tibor magyar fordítása: Rotterdami ERASMUS, *A balgaság dicsérete* (Budapest: Magyar Helikon, 1960), 51.

A mulattatás aktusa éppúgy érthető az adott anekdotára – mely után csatolta –, a két kötet egészére, valamint a *Berekesztő prédikáció* csipős megjegyzéseire is. Az Erasmusra való hivatkozás nem ezen az egyetlen helyen jelenik meg ebben a kötetben. A második darab előljáró beszédében szintén hoz egy idézetet a neves humanistától:

Végezetre: Aequis adeste animis, faverte, aures arrigite, strepitum compescite – valete, plaudite, vivite, bibite, Moriae celeberrimi (et Celeberrimae) Mystae; [figyelmező lélekkel legyetek, figyeljétek, hegyeztétek füleiteket, nyugodjatok meg, no hát isten veletek, tapsoljatok, éljétek vidáman, és igyatok] mint Erasmus szabadon mondja, én pedig csak a' rekeszbe zárva mutatóm-meg, hogy tudok valamit Deákul.⁷¹

A citátum Erasmusnak egy másik művéből, a *Colloquia familiaria et Encomium Moriae* -ből való. Saját bevallása szerint is az volt az idézettel a célja, hogy tanultságát, valamint a latin nyelvben és a humanista műveltségben való jártasságát megmutathassa az olvasóközönségnek. Az Andrád által alkalmazott nagyobb terjedelmű citációk túlnyomó részt pontosak. Ezen tény figyelembevételével különösen érdekes válik a prédikáció vonatkozó része, ahol a következőt írja: „de hic opus hoc labor est, amint hibátlan deákságom tanítja”.⁷² A „hibátlan deákság” megállapítás értelmezhető öniróniaként is, de minden bizonnyal a paródia eszközeit is fellelhetjük benne, ugyanis az *Aeneis*-ből származó idézet a következőképpen hangzik helyesen: „sate sanguine diuum, Tros Anchisiade, facilis descensus Auerno: noctes atque dies patet atri ianua Ditis; sed reuocare gradum superasque euadere ad auras, hoc opus, hic labor est [...]”.⁷³ A latin névmások felcserélése valószínűleg tudatos volt Andrád részéről, tekintve, hogy külön figyelmet szentelt annak, hogy kiemelje nyelvismeretének kiválóságát.

A prédikáció legelején a szerző kiemeli, hogy bibliai szövegek felhasználása, textus nélkül fog prédikálni, mivel mint mondja, textusról is lehet rosszul prédikálni, s ebbe a hibába bármelyik rossz pap beleeshet. A prédikációkra szánt textusra, azok elrontására vagy a textus nélküli prédikációkra is találunk anekdotát Andrád gyűjteményében. Az első darab 84. története – mely nem része az új kiadásnak – egy erdélyi diák történetét meséli el, aki nem tudja, milyen szentírási passzust válasszon magának a prédikációjához:

Textus bé-köszöntő prédikációjára

Ki-rendelnek Papnak egy Deákat egyik Erdélyi Fő Oskolában. E' kérdezősködvén egyik 's másik tanuló társától, hogy mitsoda textus vólna néki leg-jobb venni bé-köszöntő prédikációjának? Sz. S. egyik tanuló társa, ki akkor oda való Deák volt, azt jovallá, hogy leg-jobb leszen azt a' Sz. Írás-beli helyet fel-venni, mely Sz. Márknál a XI-dik Részben így vagyion: Az Úr szű-

71 ANDRÁD, *Elmés és mulatságos... II.*

72 Uo., 383.

73 PUBLIUS VERGILIUS MARO, *Aeneis*, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana (Berolini: De Gruyter, 2009), 164.

*kölködik e' számár nélkül. Éppen hasonlót olvastam én már könyvben-is; de semmit sem árt, ha valaki természeti friss esztét könyvekkel is köszörüli.*⁷⁴

Az idézett szöveg nemcsak a textus szempontjából érdekes számunkra. A történet ugyanis nem található meg a *Vade Mecumban* sem, és máshol sem lelhető fel eredeti forrása. Az Sz. S. név rövidítése Andrád életét tanulmányozva feltűnhet több kontextusban is. Andrád a gyűjteménye megjelenésének idején többször is publikált a bécsi székhelyű *Magyar Kurirban* és annak társlapjában, a *Magyar Musában*, melynek főszerkesztője Szacs vay Sándor volt. Szacs vay szintén Erdélyből származott el, és Andrádhoz hasonlóan az 1770-es években Kolozsvárott folytatta tanulmányait.⁷⁵ Az „Erdélyi Fő Iskola” tehát minden bizonnyal a kolozsvári református kollégiumot jelenti. Mivel Andrád édesapja és nagyapja is református lelkész volt, ezért – ha a történet igaz eseményeken alapszik – lehetett tapasztalata a prédikálásban és a liturgia levezetésében, így felkérhették a szertartás és a prédikáció levezényelésére. A két anekdota címe is korrelál egymással, ugyanis az elsőben egy „bé-köszöntő prédikációra”, az utolsóban pedig „Bé-rekesztő prédikációra” történik hivatkozás. A megfelelő textus keresése és a helyzethez nem illősege szintén mindkét helyen megjelenő motívumnak tekinthető. A számár említése is megjelenik mindkét történetben. Az anekdotában egy bibliai helyre való kissé pontatlan idézésekör, a berekesztő prédikációban pedig egy Salamon-történet említése kapcsán említi Phaedrus meséjét a számárról és az orozslánról. Ezen egyezések miatt valószínűnek tartjuk, hogy az első kötet 84. anekdotája nem egy gyűjteményből származik, hanem Andrád Sámuel saját szerzeményéről beszélhetünk.

Andrád többször hivatkozik Szacs vay műveire a prédikációban. A *Magyar Kurir*ról a következőképpen tesz említést:

[...] de legyen elég a mostani garasos kolbász hosszaságához képest igen-igen rövideden szájakotkba rágnom az én szakadtalan egymásból folyó alacsony lágy beszédemet. Mert úgy tekeri valami a hasamat, mintha a Magyar Kurirnak ésszel és Democritussal tele újságait engedelme nélkül oda mind belegyúrtam volna.⁷⁶

Szacs vaynak nemcsak az újságírói munkáját, de röplapjainak tartalmát is megidézi a szerző. Két esetben is megjelenik munkájában a „Szent Izé” kifejezés. Ennek használatával minden bizonnyal Szacs vay 1786-ban megjelent, *Az Izé purgatóriumba való utazása* című röpiratára kívánt utalni. Szacs vay ezen röpirata voltaire-iánus szemléletben íródott, tartalmában pedig II. József császár politikáját dicséri, valamint a katolikus hierarchia és liturgia, valamint a pápa túlzott tekintélye ellen szólalt fel.⁷⁷ Andrád református neveltetését figyelembe véve nem állhattak messze tőle sem az ilyen gondolatok, különösen ha Szacs vay rá gyakorolt erős hatását is szem előtt tartjuk. Az anekdoták kö-

⁷⁴ ANDRÁD, *Elmés és mulatságos...*, 1:56.

⁷⁵ KÓKAY György, szerk., *A magyar sajtó története, I. 1705–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 89.

⁷⁶ MOLNÁR, *Andrád Sámuel...*, 277.

⁷⁷ KÓKAY, *A magyar sajtó...*, 90.

zött is találunk számtalan, az egyházzal foglalkozó történetet. Ezeknek jelentős részében a katolikusokat, a pápákat vagy a különböző szerzetesrendek tagjait – különösen a jezsuitákat – meglehetősen negatív színben tünteti fel. Szacsvey befolyása felől vizsgálva a gyűjtemény két kötetét, több olyan történetet is találunk, melyek az általa képviselt politikai szemléletet tükrözik. Az első kötet második (*II. József a' Virtust jutalmaztatja*)⁷⁸ és negyedik (*Második József jó Atya*)⁷⁹ anekdotája az uralkodó jóságát hirdeti. A második kötet negyedik darabjában (*Mária Terézia a' Saxoniai Hertzeg Antal Felesége*)⁸⁰ II. József lányának, Mária Teréziának a szerénységét ünnepli. A Szacsveyra is nagy hatást gyakorló Voltaire szintén megjelenik az első kötet egyik szövegében. Eszerint egy utazó bibliát talál nála, mire Voltaire a következőt válaszolja: „*Miért tsudálkozik édes Ur! monda Voltair, hát nem tudja e, hogy mikor a' Prókátornak pere van, érteni kell az ellenkező részt-is.*”⁸¹

Nem Szacsvey Andrád egyetlen barátja, aki megjelenik a gyűjteményt záró prédikációban. A beszéd végéhez közeledve a szerző egy keveset a halotról is beszél, de ismét egy személyes történettel egészíti ki mondandóját:

Ez kútban elnyugodott néhai atyánkfia máig is még élne, ha meg nem halt, vagy az erdélyi bevett szólás szerént meg nem holt, vagy ha illendőkeppén oktalan állathoz képest akarok szólani, a kútba tetétől fogva talpiglan belé nem döglött volna. De mit tehetünk róla! ha már akár meghalt vagy holt, akár megdöglött, én nem kívánok néki, mint mások, csak csupa száraz port, és két olyan nagy kád vizet, mint berlini Regina hijujában (fedele alatt) láttam volt ezelőtt sok nappal még a II. Fridrik idejében, tisztelt kolléga Dr. Gy. úrral, hanem azt mondom, hogy nyugossa meg a legeslegnagyobb harang.⁸²

A Dr. Gy. úr név megfajtásához Andrád fiatalkori éveire kell visszanyúlnunk. Andrád és Gyarmathi Sámuel ekkor tette meg németországi körútját, mely során Berlinbe is eljutottak. Poroszország királya ekkoriban II. Fridrik, azaz Frigyes (1740–1786) volt. A „berlini Regina hijujában” kifejezés minden bizonnyal egy, az útjuk során meglátogatott fogadó lehet. A fogadóknban tett látogatásaikról Andrád is beszámol a már fentebb említett *Magyar Álom* című kézirat művében:

Tehát mikor Doctor Gyarmathi Sámuel Barátommal ketten Német Országon utazánk olyan forma kotsin mint a gyalog-szeresek, és némely szép kastélynak, kertnek, vagy akármely ritkaságnak meg-láthatása végett, el-hagyván az Ország-utját ibidem félre gyalogolnánk, és a falukban lévő sidő böjtös pimasz v. parasztos fogadóknban [...].⁸³

78 ANDRÁD, *Elmés és multságos...*, 1:2.

79 Uo., 3–4.

80 ANDRÁD, *Elmés és multságos...*, 2:6–7.

81 ANDRÁD, *Elmés és multságos...*, 1:14–15.

82 MOLNÁR, *Andrád Sámuel...*, 279–280. Az 1790-es első kiadásban a „harang” szó helyett „harag” szó szerepel.

83 M. NAGY, *Gyarmathi Sámuel élete...*, 14.

Szacs vay mellett Gyarmathi említése és a közös útra tett utalás is azt látszik alátámasztani, hogy a második kötet végén szereplő prédikáció Andrád Sámuel saját kezétől származik, s nem megy vissza idegen előzményre.

A rossz textus és a deákos műveltség hangsúlyozása egy másik helyen is feltűnik a prédikációban. A szöveg második részében szintén található egy bibliai részletre történő utalás, amely csak az 1790-es kiadásban található meg:

Mivel az említett szentelen 13-dik Apostol Iskáriótes azt mondja, de hol? most betű szerént nem emlékezhetem reá pipa vagy pápa-szem nélkül, ugy tettzik még-is, hogy a' Markalf vagy a' mint némely izmos hitűek erőnek erejével hiszik és más tiszta hitű-is belé akarnak elegyíteni 's reá akarják beszélleni, hogy a' mint azt már sokan látták szemek be-hunyva-is álmokban, 'a Markolf Poros-szita körmös írásainak némü-némü kiváltképpen való részének mivoltában a' CLX-dik 'Sóltárban így vagy az ő született (handele was) makaróni (maccellone, bolti laska) 'Sidó nyelvén, halgassátok meg fülhegyen vagy ha tettzik fül-tön-is, így következnek: Quid est homus natus de muliere brevis vixens temporibus? és azután még-is oh fájdalom! miserere kecske golyóbis, si vales úgymond bene est, de soknak igen rövidebben alig lehet ezt is mondani: me commendo humillime, és ha tekinti az élő-ember, soholt vagy seholt sints többé a' halott életben sem dél előtt, sem dél után melyen, el-bámulva így kiálthatni: Oh, én Uram Szent Ízé!⁸⁴

Ebben a szakaszban a textus és a latin nyelv rossz használata is fellelhető. Tekintve, hogy a textus elrontása már az előzőekben is szándékosan, a paródia miatt történt, a zsoldár számozásában vétett hiba ez esetben is szándékosnak látszik, és nem beszélhetünk véletlen nyomdahibáról. Az állítólagosan zsoldárból származó szövegrészlet sem helyében, sem pedig szövegében nem pontos. Az idézet minden bizonnyal a *Jób könyvében* található következő részlet parafrázisa: „Homo, natus de muliere, brevi vivens tempore, repletur multis miseriis.”⁸⁵ Bár Andrád a prédikáció elején azt a kijelentést teszi, hogy textus nélkül fog prédikálni, azonban a *Berekesztő prédikáció* során több alkalommal is megpróbálkozik egy-egy textus citációjával, ám ezen próbálkozásai rendre kudarcba fulladnak. Ezek az elemek mind a prédikáció paródia voltát hivatottak erősíteni. A textus más módon való alkalmazásra vagy esetleges félreértelmezésére szintén közöl anekdotát a szerző a második kötet 110. adomájában:

Lakadalmi textus

Egybe-eskete egy Pap egy ifjú asszonyembert (csak lesz talán a' sok egyből valami) egy horgas hátú vénemberrel; mely szent házasságnak alkalmatosságával ilyen kettős textust veve: A' leányra nézve: Legyetek tenyészők és szaporodjatok. A' tappogó vőlegényre nézve: és töltsétek-bé a földet. (Az utolsót így-is lehet magyarázni: és töltsétek-bé a' temetőt)⁸⁶

84 ANDRÁD, *Elmés és mulatságos...*, 2:389.

85 Jób 14,1.

86 ANDRÁD, *Elmés és mulatságos...*, 2:97.

A halotról – mint az előbb jeleztük – a szerző csak a prédikáció végén tesz említést. Ekkor sem az elhunyt érdemeit foglalja össze, hanem szokatlan módon olyan eseményeket emel ki életéből, amelyekről hallgatnia volna ildomos. Ilyen például a feleségéhez való hűtlenségének említése:

Nevezetesebben azt lehet róla megjegyezni, hogy amíg élt, soha semmit sem vett, amit előre jól meg nem vizsgált volna, kivéven tulajdon feleségét. Házassági életet pedig, ami azt nézi, azon kívül is oly sokat élt, hogy gazság, mint abból bővön és láthatóképpen megtetszik, hogy annyi gyermeket hagyott maga után, mint a nyüzsgő hangya vagy az égnék számlálhatatlan csillaga. Az Ádám és Éva eleinknek szóló legelső parancsolatát, mint igaz valóságos maradék, híven követte, és ha az egész földet bé nem tölthette is, minthogy lehetetlenséget nem is lehet kívánni, igyekezett szegény legalább vékony s rövid tehetése szerént azon, hogy a helység, ahol bujdosott, üresen ne maradjon, ugyanis mind a hazának, mind a királynak nagy kárára szolgálna, ha az impopulatio (népesítés) hiánosságát szenvedne. Amely törvény szerént való árvákat maga után hagyott, azok mind egyig az ő feleségétől valók voltak; a más ágon lévő magzatait, hogy a torozásra (silicernium) való időt megnyerjük, most elhallgatom; [...].⁸⁷

A fenti leírás egyáltalán nem tekinthető szokványosnak a halotti beszédek körében. Ritkán találkozunk ilyen prédikációval. Krucsay János (?–1741) temetési beszéde azonban szintén tartalmaz a halottat szidalmazó elemeket. Krucsay Rákóczi alatt szolgált ezredesként, és 1728-ban lefejeztette első feleségét, a házasságtörést elkövető Tolvaj Borbálát. Ezen esemény vezethette a temetési beszédet mondó Kelemen Didákot arra, hogy a szertartás alatt ne fedje el a halott vétkeit sem. A prédikáció szövege 1741-ben Kassán megjelent nyomtatásban is *Rettenetes utolsó szempillantás, melyen, jó előre rejá készülvén, szerencsésen általmnt Nádfőy Krucsai János úr* címmel.⁸⁸ Andrád prédikációjához hasonlóan ebben is megtalálható az elhunyt bűneinek és hűtlenkedésének kiemelése:

te is sok gonoszságokat vittél véghez tellyes életedben [...] rettetgetnek fajtalan gondolatid, éktelen cselekedetid, szemérmetlen tapogatósid, törvénytelen rútalkodásid; rettetgetnek dőzsölésid, káromkodásid, szentség-törésid, esküvésid, rágalmazásid; rettetgetnek az isteni sugallásokra való restelkedésid, kegyetlenségid, hamis keresetid, uzsorával, másokat torkon verve gyűjtött gazdagságid, mammonáid; egy szóval: minden titkos, és nyilván való vétkeid. [...] miképpen rettent meg téged haláloed óráján amaz ház, melyben bujálkodtál, ama titkos rejtkehely, melyben baglyat tartottál, amaz ágy, melyben magaddal rútalkodtál? [...] ha tovább élhetnél, tudom, meg nem állnád, hogy [...] ama házat nem látogatnád, a te kedved kereső szeretődöt örömmel nem látnád; amazt, aki most raj-

87 Uo., 280.

88 KŐSZEGHY Péter, „Krucsai János, a halál leánya és a »Rettenetes utolsó szempillantás«”, in *Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCS István, 56–86 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013), 56–57.

ad bánkodik, vagy amazt, tudod-e [...] lehetetlen, hogy ismét házadba nem vinnéd, véle ne nyájaskodnál, és más gyönyörűségeken is [...] ne részesülnél [...].⁸⁹

Csekély különbség Kelemen Didák és Andrád prédikációja között, hogy az utóbbi nem engedni ennyire szabadjára a szidalmazások sorát, igyekszik inkább árnyaltabban kifejezni magát, valamint meg is vallja, hogy azért nem szeretné túlzottan „bő lére” eresztetni mondandóját, mivel nem kívánja rövidíteni a torra szánt időt.

Mindezeket summázva elmondhatjuk, hogy Andrád Sámuel anekdotáskönyve nem kizárólag az általa fordított anekdoták gyűjteményeként fogható fel, hanem annál többről beszélhetünk. Az *Előljáró beszéd*, a *Berekesztő prédikáció* és az anekdoták közül eleddig minden bizonnyal egy a gyűjtő keze munkáját dicséri.

Irodalmi program

A gyűjteményben szereplő szövegek közül számunkra ezek, az Andrád saját kezétől származó írások a legérdekesítőbbek. Ezekből a szövegekhez fűzött paratextusokból és az általa szerzett anekdotákból világlik ki irodalmi programja, melynek legfőbb pontjai a következők: fordítástechnikai kérdések, a nyelvi megújulás kérdése, az egyházi világ iróniával való megközelítése és a liturgikus nyelv humorforrásként való alkalmazása, szórakoztatás és néphumor fontossága, nevelő és tanító szándék, valamint a humanista ideál követése és a latin nyelven való megszólalás fontosságának hirdetése.

A fordítástechnikai kérdésekről legterjedelmesebben az előljáró beszéd már említett, a modern kiadásból kihagyott részletében értekeznek, melyben kifejti a korpusz magyar nyelvre való átültetésekor alkalmazott elveit. A fordítás során – ahol azt jobbnak ítélte meg – igyekezett székely nyelvjárási szavakkal dúsítani szövegét, melyek mögé lejegyezte azok német megfelelőjét.

A nyelvi megújulás kérdésében szintén a székely tájszavak alkalmazásának kérdésköréhez kell visszanyúlnunk. Ezeket a szavakat előszeretettel építi bele művébe, ami a korszakban nem volt szokatlan, azonban ez az eljárás másoknál nem kapcsolódott össze a magyar nyelv megújításának és lexikai felfrissítésének szándékával. Ezirányú célja egyértelműen kimutatható Campe *Theopronjához* fűzött „laistromból” melyben az alkalmazott székely szavakat és kifejezéseket magyarázza meg ábécé szerint sorba rendezve. Úgy véljük fontos lenne további vizsgálatokat folytatni a tekintetben, hogy erre az Andrádban megérlelődött nyelvi programra milyen hatást gyakorolhatott a Gyarmathi Sámuellel való szoros barátsága.

A liturgikus nyelv humorforrásként való alkalmazásához a szerző két módszert is alkalmazott. Az első a szakrális szavak hétköznapi kontextusba helyezése, amire az első kötet utolsó anekdotájának zárásában találunk példát, melyben a következőt írja: „Alugyatok immár és nyugodjatok a Krisztus szava szerént, mind örökké Amen.”⁹⁰

⁸⁹ Uo., 83–84.

⁹⁰ ANDRÁD, *Elmés és mulatságos...*, 1:280.

A második metódus során pedig a hétköznapi szavakat helyezi szakrális kontextusba, melyre a *Berekesztő prédikáció* zárásaként használt „Adieu!” kifejezést hozhatjuk fel legszemléletesebb példaként. Mindkét szöveg összeköthető az elbúcsúzás aktusának és a liturgikus hangnem ironikus felhasználásának motívuma alapján.

Az egyházi világ iróniával való megközelítése több anekdotában is megtalálható. Ezekben a történetekben a szakrális világ szereplőjét és képviselőjét a tőle megszokott ironizáló hangnemmél festi le. Nem csak a személyeket, de a liturgia egyes eseményeit, valamint az ezek során használt textusokat is előszeretettel illeti malíciával. Erre példaként a fentebb már hivatkozott *Textus bé-köszöntő prédikációra* című anekdotát hozhatjuk.

A latin nyelven való megszólalás fontosságának hirdetése az anekdotáskötetek több pontján is felbukkan. Mint azt már fentebb említettük, Andrád több citátumot is hoz Rotterdami Erasmustól. A humanista szerző többszöri idézése mutatja, hogy szellemiségének továbbvitele és a latin nyelv használata mélyen foglalkoztatta a kötetek összeállítóját.

Eredmények

Jelen tanulmányban sikerült pontosítanunk Andrád Sámuel életének eddig tisztázatlan mozzanatait. Biztosan állíthatjuk, hogy születésének helye és ideje 1751-re Ikafalvára tehető.

Gyarmathi Sámuellel Németországban tett körutazásáról és annak eredményességéről újabb adatokat szolgáltatunk, azonban a későbbiekben maga az út és azok esetleges hatása Andrád működésére további kutatásokat igényel.

Az orvosi egyetemen töltött időszakról keveset tudunk, azonban annak ellenére, hogy az egyetem matrikulabejegyzéseiben nem szerepel Andrád neve, bizonyosan elvégezte a stúdiumokat, mivel az élete második felében írott leveleiben egyértelmű utalásokat tesz orvosként való működésére.

Andrád kiterjedt irodalmi tevékenységére vonatkozóan újabb, idáig feltáratlan és feldolgozatlan művekről szolgáltatunk adatot. A bécsi periodikákban és a magyar levéltári anyagban fellelhetők ezek a dokumentumok, melyek feldolgozása segítségével minden bizonnyal szélesebb képet kaphatunk Andrád szerzői-fordítói munkásságáról.

Az *Elmés és mulatságos anekdoták* máig csupán egyetlen kiadást ért meg. A kiadás – tekintettel annak gyűjteményes jellegére – számos kihagyást tartalmaz. A kihagyások okainak tisztázása során egyértelművé vált, hogy Andrád a kötetek bizonyos részeiben saját tollából származó írásokat is közölt. A kihagyott részek Andrád identitásához szolgáltatnak számunkra adatot.

A szerző által írott *Berekesztő prédikáció* eltér ugyan a két kötetben közölt anekdotáktól, ugyanakkor utalásokat is tesz azokra. A prédikáció szövege egy halotti beszéd paródiájaként fogható fel, mely számos intertextust és parafrázist tartalmaz. A szövegben található biográfiai utalások teszik számunkra egyértelművé, hogy a mű Andrád Sámuel saját szerzeménye.

Andrád Sámuel irodalmi programjáról elmondhatjuk, hogy csaknem minden saját művében és általa készített fordításban megjelennek egyes elemei, azonban pontjai az

anekdotagyűjteményében koncentrálnak. Jelen tanulmányban kiemeltük ezen program legmarkánsabb jegyeit, melyek a szerző műveit tekintve a legjellemzőbbek.

Függelék

Az alábbi táblázatban jelöljük, hogy mely anekdoták kerültek bele a modern válogatásba. A táblázat számokkal ellátott oszlopaiban az eredeti, 1789–1790-es kiadásban szereplő sorszámok találhatóak. A számok mellett jeleztük, hogy annak megfelelője fellelhető-e a Molnár-féle kiadásban.

Első kötet															
1		51		101	x	151		201	x	251		301	x	351	x
2		52		102		152		202	x	252		302		352	
3		53		103	x	153		203		253		303		353	
4		54		104		154		204		254	x	304		354	x
5	x	55		105		155		205		255		305	x	355	x
6		56		106		156		206	x	256		306		356	x
7		57		107		157	x	207		257	x	307		357	
8		58		108		158		208	x	258	x	308		358	x
9		59		109		159	x	209		259		309	x	359	
10		60	x	110		160		210	x	260	x	310		360	
11		61	x	111		161		211		261		311		361	
12	x	62		112	x	162		212	x	262		312	x	362	x
13		63		113		163		213		263		313		363	x
14		64		114		164		214	x	264		314		364	x
15		65		115		165		215	x	265		315	x	365	
16		66	x	116	x	166		216		266		316	x	366	
17		67		117		167		217		267	x	317		367	
18		68		118		168		218		268	x	318		368	
19		69		119		169	x	219		269		319		369	
20		70		120	x	170	x	220	x	270		320		370	
21		71		121		171	x	221		271	x	321		371	
22		72		122		172	x	222		272		322		372	
23		73		123	x	173		223	x	273	x	323		373	x
24	x	74		124		174		224		274		324	x	374	
25		75		125		175		225		275		325	x	375	
26		76		126		176		226	x	276		326	x	376	

Első kötet															
27		77		127	x	177	x	227		277	x	327		377	x
28		78		128		178		228		278	x	328	x	378	
29	x	79	x	129		179		229	x	279		329	x	379	
30	x	80		130		180		230		280		330		380	
31	x	81		131		181		231		281	x	331	x	381	
32	x	82	x	132		182		232		282		332	x	382	
33		83		133		183	x	233		283		333	x	383	x
34		84		134		184	x	234		284	x	334		384	x
35		85		135	x	185		235	x	285		335		385	
36		86		136		186		236		286		336	x	386	x
37		87		137		187		237		287	x	337		387	
38		88		138		188	x	238	x	288	x	338	x	388	x
39	x	89	x	139		189	x	239		289	x	339		389	x
40		90	x	140		190		240		290		340		390	
41		91		141		191		241		291		341		391	x
42		92		142		192		242		292	x	342	x	392	x
43	x	93	x	143		193		243	x	293		343	x	393	
44		94	x	144	x	194	x	244		294	x	344		394	
45	x	95		145		195		245		295		345		395	
46	x	96	x	146		196		246		296		346		396	
47	x	97		147		197		247		297		347	x	397	
48		98		148		198	x	248		298		348	x	398	x
49		99	x	149		199		249	x	299		349		399	x
50		100		150	x	200		250		300		350		400	

Második kötet															
1		51		101		151	x	201		251		301		351	x
2		52	x	102	x	152		202	x	252		302		352	
3	x	53	x	103	x	153		203	x	253	x	303		353	x
4		54	x	104		154	x	204		254	x	304	x	354	
5	x	55	x	105		155	x	205		255		305	x	355	
6		56		106	x	156	x	206		256	x	306		356	x
7	x	57	x	107		157	x	207		257	x	307	x	357	
8		58	x	108	x	158		208		258		308	x	358	

Második kötet

9		59	x	109	x	159	x	209	x	259		309		359	x		
10		60		110		160		210	x	260	x	310		360	x		
11		61		111	x	161		211		261	x	311	x	361	x		
12		62	x	112	x	162		212		262		312	x	362	x		
13		63	x	113		163	x	213		263		313	x	363	x		
14		64		114	x	164		214		264		314	x	364			
15		65	x	115		165	x	215	x	265		315		365	x		
16	x	66		116	x	166		216		266		316		366			
17		67		117		167	x	217	x	267	x	317	x	367			
18	x	68		118		168		218		268		318		368			
19	x	69		119		169	x	219	x	269		319		369			
20		70	x	120		170		220		270	x	320	x	370			
21	x	71	x	121		171	x	221	x	271		321	x	371			
22	x	72		122		172	x	222		272	x	322	x	372			
23		73		123		173	x	223		273	x	323	x	373	x		
24	x	74		124	x	174		224		274	x	324	x	374			
25		75		125	x	175		225	x	275	x	325		375			
26		76		126	x	176	x	226	x			326		376	x		
27		77		127		177		227				276		327		377	
28	x	78		128		178	x	228	x			277			328		378
29	x	79	x	129		179		229		278		329			x	379	x
30		80	x	130		180		230	x	279		330		380	x		
31		81	x	131	x	181		231		280		331		381	x		
32		82		132	x	182		232		281	x	332				382	
33		83		133		183		233		282		333				383	
34		84		134		184		234	x	283	x	334		384			
35		85		135		185	x	235		284		335	x	385	x		
36	x	86		136		186	x	236		285	x	336	x	386	x		
37		87		137		187	x	237		286		337		387			

Második kötet

38	x	88	x	138		188	x	238		288		338		388 389 390 391 392 393 394 395 396 397	x
39		89	x	139	x	189	x	239		289	x	339			
40		90	x	140		190	x	240	x	290	x	340			
41	x	91	x	141		191	x	241	x	291		341			
42		92		142		192		242		292		342			
43		93	x	143		193	x	243		293		343			
44		94	x	144	x	194		244	x	294		344			
45		95		145	x	195	x	245 246 247 248 249		295		345	x		
46		96		146		196				296		346			
47	x	97	x	147		197				297	x	347			
48	x	98		148	x	198	x			298		348	x		
49		99		149	x	199	x	249		299		349	x	398 399 400	x
50		100		150	x	200	x	250	x	300	x	350			

Janzenista és janzenista vonatkozású könyvek a jászói premontrei prépostság könyvtárában

TÜSKÉS Anna

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs
ORCID 0000-0003-1464-5013

Jansenist and Jansenism-Related Books in the Library of the Premonstratensian Abbey of Jasov

Abstract | On the basis of the data recorded in the two book catalogues of 1787 and 1897, and of the current collection of 17th and 18th century books held by the Premonstratensian provostship in Jasov, it can be stated that the monks, who were mostly informed by the culture of the age, were not left untouched by Jansenist influence. While in the previously unknown inventory of the abolition of 1787 I was able to identify the work of only one prominent Jansenist author, Antoine ARNAULD's *Logica sive Ars cogitandi*, the 1897 catalogue includes several works primarily related to Jansenism: three by Pasquier QUESNEL, two by Isaac LE MAISTRE DE SACY and one by Blaise PASCAL. The investigation indicates that Jansenist spirituality, theological Jansenism, the critique of Jansenist views and Jesuit hostility rooted in Jansenism were all present in the books held at Jasov. The active participation of the Premonstratensian monks in the controversy surrounding the doctrine of mercy is remarkable.

The basic feature of the library collection according to the 1787 inventory is the dominance of Latin-language works: four-fifths of the works are in Latin, the rest being mainly in German, with a relatively small number of works in Hungarian and French. The linguistic distribution of the books is closely related to the origins and language skills of the monks. The main themes of the works are theology, church history, ecclesiastical law, preaching, meditation, natural sciences and school textbooks, but we also find FÉNELON's *Telega-*

* Köszönöm a kutatás engedélyezését Ambróz Martin Štrbák apát úrnak, a könyvek tanulmányozásában nyújtott segítséget Veronika Timuláková könyvtárosnak és kollégáinak, a prépostság történetéről folytatott beszélgetéseket Banyko Attila Joachim atyának.

chus, the literary bestseller of the age, among the books. Works existing in more than one copy show the intensity of monastic use. Due to the abbreviated descriptions, the Bible editions cannot be precisely identified: there were monolingual Hebrew, Latin and Hungarian editions, as well as bilingual Hebrew-Latin and Latin-German editions. The books helped the Premonstratensians to carry out their daily duties in the fields of spiritual care, education and the economic affairs of the monastery.

Keywords | Jansenism, Jasov, Library of the Abbey, library collection, Premonstratensians

A janzenista könyvek és eszmék közvetítését, jelenlétét és hatását a Magyar Királyságban mintegy száz éve kutatják. A témával az 1920-as évektől kezdve több évtizedig foglalkozó Zolnai Béla után Köpeczi Béla és Hopp Lajos főként II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárában és munkáiban, valamint Mikes Kelemen életművében vizsgálta a kérdést. Az elmúlt harminc évben megjelent néhány, a 18. századi főúri és főpapi könyvtárak janzenista állományát vizsgáló tanulmány. Az eddigi vizsgálatoknak¹ a jelen kutatás szempontjából fontos következtetései a következők:

1. A 17–18. században janzenista könyvek három irányból érkeztek Magyarországra: Párizsból, Bécsből, Rómából és Velencéből.

2. Az eddig azonosított legfontosabb szerzők műveik előfordulási gyakoriságának sorrendjében a következők: Pasquier Quesnel, Blaise Pascal, Antoine Arnauld, Claude Fleury, Pierre Nicole, Cornelius Jansen, Pierre Jurieu és Nicolas Fontaine.

3. A könyvgyűjtők személyese érdeklődése meghatározó tényező volt a janzenista és az azokra reflektáló, azokkal vitázó művek beszerzésében. A gyűjtésből önmagában még nem következik automatikusan a könyvtárfejlesztők janzenista elkötelezettsége, de jelzi tájékozódásuk irányát. A jelentős janzenista könyvanyaggal rendelkező, a nyilvánosság számára is megnyitott két főpapi könyvtár – Klimó György és Eszterházy Károlyé – létrehozását és gyarapítását elsősorban a felsőfokú képzés és a közművelés céljai ösztönözték. Állományuk három fő forrásból táplálkozott: a) Giuseppe Garampi segítségével Bécsből; b) az egyházmegyei papság és kolostorok gyűjteményéből rendeltileg begyűjtött könyvekből; c) az elhunyt papok hagyatékából. A janzenista alapirodalom tudatos gyűjtése kimutatható Herzan Ferenc szombathelyi püspök és a kálvinista gróf Ráday Gedeon költő, műfordító és politikus könyvtárában is.

A kutatás során a jászói premontrei prépostság könyvtári állományában vizsgáltam a 17–18. században kiadott janzenista és janzenista vonatkozású könyvek jelenlétét. E könyvtárba a 18–19. században számos különböző, ma részben ismeretlen forrásból érkeztek kötetek. A kutatás korábban többnyire egy-egy főúri vagy főpapi könyvgyűjtő vagy kisebb intézmény janzenista állományát elemezte, a szerzetesi könyvtárak állományának vizsgálata alig kezdődött el.

1 A kutatástörténeti áttekintéshez lásd Tüskés Anna, „Janzenista (vonatkozású) könyvek a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, az Országos Széchényi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában”, *Magyar Könyvszemle* 137, 4. sz. (2021): 492–595. DOI: 10.17167/mksz.2021.4.492-515. Néhány fontos munka: ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában*, Acta Philosophica 4 (Kolozsvár: Universitas Francisco Josephina, 1944); BITSKEY István, „Janzenizmus és ortodoxia: Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában”, *Magyar Könyvszemle* 98, 1. sz. (1982): 60–67; TÓTH Ferenc, „Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben”, *Magyar Könyvszemle* 115, 1. sz. (1999): 82–91; BEREZC Ágnes, *Janzenista olvasmányok Magyarországon*, PhD disszertáció (Szeged: 2006); Tüskés Gábor, „A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 2. sz. (2015): 161–180, 164; Tüskés Gábor, „Janzenizmus, felvilágosodás, emlékirat”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon, 1650–1750*, szerk. BALÁZS Mihály és BARTÓK István, 23–39 (Szeged: SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016), 25–26.

A tanulmányban az 1787-es abolitio eddig ismeretlen jászói inventáriumának könyvjegyzékei, a 19. század végi kéziratos katalógus és az épülőben lévő online adatbázis segítségével tekintem át a janzenista és janzenista vonatkozású könyvek meglétét az egykori és a jelenlegi könyvtári állományban. A possessor- és egyéb bejegyzések, margináliák számbavételével igyekszem közelebről is bemutatni az egykori tulajdosokat, használókat.

2. A jászói könyvtár

A jászói könyvtár történetéről közölt összefoglalásában Eugen Saból 1954-ben mintegy ezerhaty száz kötetes 18. századi könyvtárról ír, azonban nem említ semmilyen forrást állítása alapjaként.² Szelestei Nagy László 2008 augusztusában egy hallgatói csoportjával járt a jászói könyvtárban, hogy felmérje az állományt és a további teendőket. Egy hétig dolgoztak ott, az állományról Szelestei Nagy jegyzeteket készített, de ezeket nem publikálta, mivel akkor az állományvédelem és a segítségnyújtás volt a cél.³ A restaurálandó kötetekre felhívták a figyelmet, a templomtoronyban tárolt köteteket lehordták, polcra rakták. Az utóbbi két évtizedben Jávor Annának a jászói templomot és könyvtárat falképekkel díszítő Johann Lucas Kracker-ről szóló monográfiája és Barbara Balázsová tanulmánya foglalkozott a könyvtár freskóinak ikonográfiai programjával.⁴ A jelenlegi könyvtárosok feltételezik a 18. századi könyvállományról, hogy az Egri Egyházmegyei Könyvtár őriz belőle pár darabot, de feltárássra eddig nem volt módjuk.⁵

Az eddigi kutatások alapján a könyvtár története három fő korszakra osztható:

2.1. A jászói premontrei prépostság jelenlegi könyvtárának története a 18. századig vezethető vissza, amikor a 12. században alapított, majd a 16. században elnéptelenedett kolostor helyére a loukai (Csehország) kolostorból 1745-ben érkező Andreas Sauberer (1700–1779) prépost Mária Terézia támogatásával késő barokk templomot és monostort építtetett Anton Pilgram tervei szerint.⁶ A könyvtárhelyiség a templom szentélye mögött, a kerti traktus emeletén kapott helyet a monumentális épületegyüttesben. Freskóit Johann Lucas Kracker festette 1776-ban, aki korábban (1762–1764) a templom falképeit és oltárképeit festette.⁷ Az új könyvtárterem díszítése Sauberer ugyanebben az évben

2 Eugen SABÓL, „Býv. premonštrátska knižnica v Jasove”, in *Knižnice na Slovensku: Sborník o vývoji významnejších slovenských knižníc*, ed. Jozef KUZMÍK, 172–175 (Martin: Matica slovenská, 1954).

3 Szelestei Nagy László szóbeli közlése. Mivel a restaurálásra a kolostor nem kapott pénzt, a munkálatok nem folytatódtak.

4 JÁVOR Anna, *Johann Lucas Kracker: egy késő barokk festő Közép-Európában* (Budapest: Enciklopédia, 2004), 134–137; Barbara BALÁZSOVÁ, „»Hic Jason novus incola Jasovianae Phoebus adorea«: Einige Bemerkungen zum ikonographischen Programm der Bibliothek von Jasov”, *Ars* 47, nr. 1. (2014): 70–83.

5 Veronika Timuláková szóbeli közlése.

6 Veronika TIMULÁKOVÁ, „The Library of Jasov Monastery – Thesaurus Scientiae et Sapientiae” in *Umením a slovomkultúrne: Dedičstvo Rádu premonštrátov v Jasove / Through Art and Word: The Cultural Heritage of the Premonstratensian Order in Jasov*, 59–62 (Košice: East Slovak Gallery, 2021).

7 JÁVOR, *Johann Lucas Kracker...*, 134–137.

tartott aranymiséjére készült el,⁸ de megfelelő berendezés hiányában nem könyvtári, hanem reprezentatív célokra használták a helyiséget. Ekkor a könyveket a kolostor prelatúrájának földszintjén lévő helyiségekben tárolták. Az 1772–1780 közötti időszakban a könyvtáros, jogász, történész és levéltáros Mallyó József (1744–1818) irányította a könyvtár működését. A könyvtári célokra tervezet terem üresen állt még 1787-ben is, amikor II. József feloszlatta a prépostságot.

2.2. I. Ferenc 1802-ben visszaállította a rendet azzal a feltétellel, hogy oktatási feladatokat vállal. Az abolitio során Budára szállított könyvekből 90 darab 1803-ban visszaszakerült Jászóra, és ezt követően Zásió András prépost nagyobb összeget fordított új könyvek vásárlására.⁹ Az új beszerzéseken túl az elhunyt rendtagok hagyatéka is rendszeresen bővítette az állományt. A 19. század elején a rend történetét is megíró Mallyó József, majd 1805-től Koritsnyák Jakab (1778–1846) volt a könyvtáros, aki igyekezett az állományt rendezni. A könyvek első belső kötéstáblájára nyomtatott *ex libris* került.¹⁰ A könyvtárat azonban ekkor sem költöztették át az e célra kialakított reprezentatív terembe. Miután Benedek Ferenc (1893–1900) prépost 1895-ben restaurálta a freskókat, és polcokkal, illetve két vas csigalépcsővel könyvtári célokra használhatóvá tette a helyiséget, költöztették be az ekkor mintegy 28500 kötetes gyűjteményt. Az első fennmaradt, a teljes állományt leíró kéziratos katalógus 1897-ben készült a Budapesti Egyetemi Könyvtár főkönyvtárosa, Kudora Károly (1851–1916) irányításával, s e munkálatok részeként újabb *ex libris* került a könyvekbe.¹¹

2.3. A prépostság 1950-es feloszlása után 2000-ig ápolási otthon és értelmi fogyatékosok szociális gondozó intézménye működött a kolostor épületegyüttesében. A történeti könyvtár és a 20. századi papi könyvtárreszek átvészelték ezt az időszakot a Szlovák Nemzeti Könyvtár egy-egy Jászóra delegált könyvtárosának köszönhetően. A 20. századi könyvállomány a templom keleti oldalán lévő első emeleti folyosón elzárva található, nem kutatható, katalógusa nem ismert. A premontrei rend 1990 után fokozatosan visszakapta az épületeket. A 2012 óta folyó online katalogizálás szinte naponta új felfedezésekkel jár.¹²

8 Az ünnepségről és Csák Gellért beszédéről: MENYHÁRT Ágnes, „Boldog szerencsés órában, üdöben, örvendetes Jubilaemos esztendőbe született [...] Sauberer András, jászói prépost köszöntése 1776-ban”, in *KOR/TÁRS – Kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában: Fiatalok Konferenciája 2018*, szerk. ERDŐDI Alexandra Anita, FINTA Mária Anna, MOLNÁR Annamária, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, 111–129 (Budapest: reciti, 2019).

9 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára történeti bevezetéssel, 1802–1902* (Budapest: Stephaneum, 1902), 41.

10 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 322, 326.

11 Kudora Károly javaslata a könyvtár rendezésére Benedek Ferenc prépostnak, 1897. január 12. Tintaírású kézirat: Martin, SNK (Szlovák Nemzeti Könyvtár), JAS 810 R 795.

12 A címlapfotókat is tartalmazó online katalógus, hozzáférés: 2022.11.05, <http://opatstvojasov.kniznice.eu/cgi-bin/koha/opac-main>. Például 2021. július eleji ott tartózkodásom idején fedezték fel a könyvtárosok Johann Lucas Kracker 1765-ös possessorbejegyzését a következő könyvben: Chrysostom Erdmann SCHRÖTTERS, *Allzeitfertiger und auf allerley Fälle gerichteter Briefsteller* (Naumburg–Leipzig: 1763), jelzet: L 293.

A Magyar Nemzeti Levéltárban a feloszlatott magyarországi kolostorok leltárai között a 35. doboz őrzi a jászói premontrei kolostor abolíciós inventáriumát.¹³ Az 1787. március 26-án kelt leltár a földszinten található téli refektóriumot nevezi meg, mint amit könyvtárként is használtak, ugyanakkor ennek a helyiségnek nincs külön leltára.¹⁴ Az esetlegesen ott tárolt könyvekről jelenleg nincs semmiféle adat. A leltár a földszinti szerzetesi szobák bútorzatának számbavétele mellett tartalmazza a megközelítőleg mintegy 1950 kötet listáját.¹⁵ Kiegészítésként megvizsgáltam a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltár jászói anyagát, amelyben nem találtam könyvlistát.¹⁶

A 18. századi jászói könyvtár állományával kapcsolatban a jászói prépostsági és az egri főegyházmegyei könyvtárosok egyaránt azt feltételezik, hogy a lyceum alapító Eszterházy Károly egyházmegyéje papjaitól és intézményeitől – így a jászói prépostság könyvtárából is – rendszeresen szállított könyveket egri könyvtárába.¹⁷ A 18. században Jászón kéziratos possessorbejegyzések készültek, például „Bibliotheca Jaszoviensis Canon. Reg. S. et Ex. Ord. Praemon. 1779” szöveggel.¹⁸ A 19. században kétféle nyomtatott ex librist ragasztottak az első kötéstábla belső oldalára. A század első felében az „Inscriptus Bibliothecae Jaszoviensi Canonorum Regularium Praemonstratensium, Anno 18.” feliratút alkalmazták, amelyen gyakran nem töltötték ki az évszám utolsó két számjegyét. Az 1890-es években történt könyvtárrendezéskor ragasztották be az „Inscriptus Bibliothecae Jaszoviensi Canonorum Regularium Praemonstratensium.” feliratút, amelyet a szakrendbeli megjelölés követ. Az ex libris-eket gyakran a korábbi possessorbejegyzésre ragasztották, így az olvashatlanná vált.

A 19. század eleji vagy a 19. század végi ex librist tartalmazó könyvek gyakran korábban a jászói premontrei szerzetesek tulajdonában lehettek. Jó példa erre Nicolas Le Tourneux *L'Année chrétienne* című műve 1739-es német kiadásának itt őrzött példánya,¹⁹ melynek első kötetében 1842-es évszámú ex libris található, a hatodik kötet címlapján pedig „Carl Waczek” azaz Vatzek Károly (1747–1840) premontrei szerzetes possessorbejegyzése áll. Vatzek a prépostság 1802-es újjáalapításakor először jószágkormányzó volt Leleszen, 1803-tól újoncmester, majd nyugalomba vonult Jászón. A könyvet tehát halála után vette át a könyvtár.

13 Magyar Nemzeti Levéltár C szekció 103 Helytartótanácsi Levéltár. Számvevőség, Alapítványi Ügyosztály. A feloszlatott magyarországi kolostorok leltárai, 35. doboz, Premontrei kolostorok, Jászó (a továbbiakban: MNL C 103, 35. d.).

14 MNL C 103, 35. d. Inventur Nro 41, 26 März 1787. 495v, „In Convent Winter Refectorium Nro XIV [?] als interims Bibliothek [?]”

15 MNL C 103, 35. d., Inventur Nro 17, 286–320.

16 SNA Bratislava, B. I. 1. Premonstrátska prepozitúra Jasov.

17 Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár könyveinek possessor-katalógusa összeállítás alatt áll. Köszönöm a szóbeli információt Balogh Ferenc igazgató úrnak.

18 A 123.

19 A 119.

3. Az 1787-es abolíciós inventárium könyvanyaga

A 18. század harmadik negyedében létrejött könyvtár elsősorban a szerzetesek tudományos, pedagógiai és napi lelkesítő munkáját szolgálta. A premontrei életmódhoz szorosan kapcsolódott a könyvek folyamatos használata. Az erdő- és bányagazdálkodáson kívül a jászói premontreiek a köznevelésben is aktívan részt vettek: 1778-tól átvették a rozsnyói gimnáziumot a ferencesektől, melynek teljes tanári karát ők adták.

Az abolíciós leltárból kiderül, hogy 1787 tavaszán tizenegy szerzetes lakott a jászói prépostságban, és mindegyiküknek voltak könyvei. A tizenegy szerzetesi szoba – az alpriornak szobák – leltára szerzetesenként, a bútorok felsorolása után tartalmazza a könyveket, rendszerint méret szerinti csoportosításban. Tizenegy szerzetesből nyolc személy – Meszessy Domonkos, Elias Gampé, Bednarics Pál, Jancsik József, Vaczek Károly, Leopold Stöhr, Augustinus Stanzel, Fehér Gábor – esetében a könyvállományt ilyen módon vették számba. Ludolf Gedeon esetében az ő könyvlistájában nem fedezhető fel sem méretbeli, sem tematikus csoportosítás. Torkos Adalbert könyveinek jegyzékében nyelvi bontásban két csoportban – „Lateinische und Hungar. Bücher” és „Deutsche Bücher” – szerepelnek a művek. Stepanek Vencel könyveinek lajstromában tematikus csoportosítás fedezhető fel. Minden szerzetesnek volt könyve: a legtöbb Meszessy Domonkos alperjelnek (154 mű 271 kötetben), a legkevesebb Leopold Stöhr emeritus priornak (21 mű 34 kötetben) és Torkos Adalbertnek (36 mű 47 kötetben). A teljes könyvállomány a jegyzék szerint mintegy 1067 mű 1947 kötetben.

A könyvek tükrözik a szerzetesek tanulmányait, lelki olvasmányait, a rendben betöltött funkciójukhoz szükséges kiadványokat és a saját műveket, ha volt ilyen. Általánosságban megállapítható, hogy minden szerzetes szobájában volt legalább egy biblia és egy négyrészes premontrei breviárium, egy premontrei diurnale, továbbá különféle egyház- és rendtörténeti művek. Kempis Tamás *Imitatio Christij*e és Fénelon *Télemakho*szja öt-öt szerzetes könyvei között szerepel. Gyakori szerző Roberto Bellarmino, akinek *Epistolae familiares* és *De gemitu columbae* című műveit két-két, *De primatu Romani pontificis* című művét egy példányban őrizték. További többször előforduló mű Pietro Maria Gazzaniga és Agostino Gervasio *Theologiája* (hétszer) és Bohuslav Balbin *Bohemia docta* című munkája (háromszor). Két folyóirat is szerepel a listán: a Molnár János Mihály által szerkesztett és 1783-tól kiadott, az enciklopédiák és a folyóiratok közötti átmenetet képviselő *Magyar könyv-ház* és egy pontosabban nem meghatározható *Religions Journal*.²⁰

Az inventárium rövidített formában, tételesen sorolja fel a műveket: megadja a kötetek számát, a szerzőt, a rövidített műcímet, esetleg a kiadás helyét. Ezen adatok alapján a művek nagyrészt azonosíthatók, de a konkrét kiadás gyakran nem határozható meg pontosan. A listák végén néhol sommás leírást találunk, amiből nem lehet következtetni a konkrét műre: például „19 tomi Auctores classici Amstelodami aediti”.²¹ A leltárban kétféle írásmódot használtak: a latin és a magyar nyelvű műveket latin, a német

20 MNL C 103, 35. d., 17, 289r: 4 tomi Magyar könyv Ház I. Szabó. 309r: 6 Religions Journal [?]

21 MNL C 103, 35. d., 17, 289v.

műveket gót betűkkel rögzítették. Az egyes szobák inventáriumát az ott lakó szerzetes saját aláírásával látta el.

Meszessy Domonkos²² (1748–1811) konventi tag, alperjel (subprior) a rosznyói gimnáziumban tanította a humaniákat. Könyvei között 10 mű 19 folio méretű kötetben, 21 mű 30 negyedréti kötetben, 95 mű 169 nyolcadréti kötetben, 17 mű 28 tizenkettéréti kötetben, és 11 mű 25 tizenhatodréti kötetben volt megtalálható. A könyvek legnagyobb részét 17–18. századi teológiai, egyházi, egyháztörténeti és költészeti művek teszik ki. Számos jezsuita szerző műve mellett egy református lelkész könyve is megtalálható: Palóczy György (1733–1805) *Lakadalmi* [Lakodalmi] *köntöse* (1777).²³ Meszessy oktatói tevékenységére utalnak az antik szerzők műveinek kiadásai, de megtalálhatók a listában matematika tankönyvek is. Könyvei közt négy példányban őrizte saját művét, Sauberer apát aranymiséjére írt, Kassán megjelent ódját.²⁴ Egy nagyon jelentős janzenista mű azonosítható a könyvlistájában: Antoine Arnauld *Logica sive ars cogitandi* című munkája.²⁵

Elias Gampé azaz Gampe Illés (1742–1793) ordinarius, konventi tag, a prépostság administratora volt. Könyvei között 9 mű 22 folio méretű kötetben, 18 mű 28 negyedréti kötetben, és 50 mű 101 nyolcadréti kötetben volt megtalálható. A könyvek legnagyobb részét 17–18. századi teológiai, prédikációs, történeti és egyháztörténeti művek, francia és német nyelvkönyvek teszik ki. Megtálható köztük a janzenizmus vádjával illetett Lorenzo Berti egyháztörténete, a janzenista–jeszuita vitában részt vett Augustin Calmet bibliai históriája, François Genet a pápa által elítélt *Theologia moralis* és Filippo Picinelli több mint ezeroldalas embléma-enciklopédiája.²⁶

Gedeon Ludolf²⁷ (1751–1806) a jászói prépostság tulajdonában lévő bányák és erdők felügyelője volt. Könyvei: 7 mű 13 folio méretű kötetben, 13 mű 17 negyedréti kötetben, 30 mű 43 nyolcadréti kötetben, és 3 mű 9 tizenkettéréti kötetben. A művek nagyobb részét 18. századi latin nyelvű teológiai, prédikációs, egyháztörténeti, egyházi művek, valamint latin és német nyelvű geometriai, gyakorlati matematikai, földrajzi, ásványtani, bányászati és kohászati szakmunkák alkotják.²⁸

A szerzetesek között a második legfiatalabb és legrövidebb ideje rendbe lépett személy a harmincegy éves Bednarics Pál (1756–[1803?]). Könyvei: 1 mű 2 folio méretű kötetben, 12 mű 18 negyedréti kötetben, 89 mű 130 nyolcadréti kötetben, és 23 mű 34 tizenkettéréti kötetben. A könyvek között egyháztörténeti, teológiai munkák (például

22 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 323.

23 MNL C 103, 35. d., 17, 289r: 1 tomo Lakadalmi Köntös.

24 MNL C 103, 35. d., 17, 287v: 4 tomi Odae impressae Dominici Meszessy.

25 MNL C 103, 35. d., 17, 288r: 1 tomo Ars cogitandi.

26 MNL C 103, 35. d., 17, 291r: 2 tomi Picinellus mundus symbolicus, 1 tomi R. V. Calmet Biblischer historie, 1 tomo Berti dissertationes in historiam Ecclesiasticam. 292r: 7 tomi Francisci Genetto Theologia Moralis.

27 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 323.

28 MNL C 103, 35. d., 17, 293v: 1 tomo Penter Praxis Geometriae, 1 tomo Cramer: Anfangs Gründe der Metallurgie, 1 tomo Über das Anquicken Gold und Silber Born, 1 tomo Liesganig Tabulae memoriales arithmetico et Matheseos, 1 tomo Beitners de Subterranea Geographia, 1 tomo Korabinsky: Geographisch-historisches Lexikon von Ungarn. 294r: 4 tomi Anfangs Gründe der Mathematik und Physik und Artillerie, 1 tomo Gottschalg Mineralogie, 1 tomo Bergmännisches Wörterbuch.

Pietro Maria Gazzaniga *Theologiája*), antik auktorok (Ovidius, Horatius, Titus Livius, Tacitus, Cornelius Nepos, Herodotos) művei, költészettani és prédikációs könyvek (például Jacob Balde: *Opera poetica oratoria*), s az egyházi és filozófiai olvasmányok mellett héber, görög és latin nyelvtankönyvek is megtalálhatók. A janzensita vonatkozású szerzők közül Claude Fleury *Institutiones juris ecclesiastici* című, 1687-ben kiadott, majd indexre tett műve és Felice Potesta *Theologia Moralisa* szerepel a listán.²⁹ Társaival elmentésben Bednarics az újr alapítás után nem tért vissza a rendbe, hanem szabadkai plébánosként működött tovább.³⁰

Jantsik Jenő³¹ (Joseph/Eugenio Jantsik, 1752–1808) kántor és kórusvezető funkcióit töltött be a prépostságban. Könyvei közül 1 mű 1 folio méretű kötetben, 18 mű 33 negyedréti kötetben, 38 mű 76 nyolcadréti kötetben szerepel. Köztük egyháztörténeti, teológiai munkák (például Pietro Maria Gazzaniga *Theologiája*)³² és antik auktorok (Plutarchos) művei mellett Fénelon *Télemakhosza* is megtalálható.³³

A České Budějovicéből származó Vatzek Károly³⁴ (Carolus Watzek, 1747–1840) konventi tag volt Jászón. Könyvei: 23 mű 51 folio méretű kötetben, 23 mű 36 negyedréti kötetben, 148 mű 270 nyolcadréti kötetben, 7 mű 61 tizenkettedréti kötetben. A könyvek között történeti (például Samuel von Pufendorf *De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni electoris Brandenburgici*),³⁵ egyháztörténeti, teológiai munkák (például Augustin Calmet *Dictionarium manuale biblicumja*³⁶ és *Commentarius litteralis historico-moralis in Regulam S. Benedicti* című műve,³⁷ Pietro Maria Gazzaniga *Theologiája*),³⁸ antik (Ovidius, Vergilius, Cicero, Plutarkhosz, Seneca, Titus Livius) és humanista (Erasmus) szerzők műveinek latin kiadásai mellett számos német mű (például Andreas Ulrich Mayer és Gerard van Swieten értekezése a szellemek létezéséről és a vámpirizmusról, 1768),³⁹ továbbá néhány magyar, francia, olasz, német és latin nyelvtankönyv is megtalálható.

A legkevesebb művet szobájában tartó Stöhr Lipót (Leopold Stöhr, 1740–1789) konventi tag, emeritus prior volt. Könyvei: 2 mű 2 folio méretű kötetben, 5 mű 5 negyedréti kötetben, 13 mű 26 nyolcadréti kötetben, és 1 mű 1 tizenkettedréti kötetben. A legáltalánosabb, valószínűleg naponta kézbe vett könyveken – premontrei breviárium és diurnale, Kempis Tamás *Imitatio Christije* és Fénelon már említett regénye – túl egy Voltaire-mű kétkötetes német nyelvű kiadása érdemel említést a listába vett művek közül.

29 MNL C 103, 35. d., 17, 295r: 1 tomo Felix Potestatis Theologia Moralis. 296r: 1 Claudii Fleury institutiones juris Ecclesiastic.

30 TORMÁSY GÁBOR, *A szabadkai római kath. főplebánia története* (Szabadka: 1883), 130.

31 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 323–324.

32 MNL C 103, 35. d., 17, 299v: 4 Petri Mariae Mazanigae de praelectionibus Theologico.

33 MNL C 103, 35. d., 17, 300r: 1 Thelemachus.

34 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 323.

35 MNL C 103, 35. d., 17, 301v: 4 Puffendorf de rebus Svevicis et Brandenburg.

36 MNL C 103, 35. d., 17, 301v: 3 Calmet Dictionarium Biblicum.

37 MNL C 103, 35. d., 17, 302r: 1 Calmet in Regulam S. Benedicti.

38 MNL C 103, 35. d., 17, 302r: 1 Gazzaniga Theologia Spec. Doct.

39 MNL C 103, 35. d., 17, 302r: 1 Abhandlung der Daseyns der Gespenster und Vampiriis.

Az osztrák származású August Stantzel⁴⁰ (Augustinus Stanzel, 1747–1809) a hittudományok és a bölcsélet doktora, teológiai tanár volt Jászón. Könyvei: 11 mű 31 folio méretű kötetben, 32 mű 46 negyedréti kötetben, 65 mű 172 nyolcadréti kötetben, 6 mű 6 tizenkettedréti kötetben, 6 mű 6 huszonegyedréti kötetben. Köztük egyháztörténeti, teológiai, költészettani, retorikai munkák mellett építészeti, matematikai, kertészeti olvasmányok és francia nyelvtankönyvek is megtalálhatók. A janzenista vonatkozású szerzők közül Claude Fleury 1691-től kiadott *Histoire ecclésiastique* című művének negyven kötete és François Genet *Theologia Moralis*a szerepel a listán.⁴¹

Az Egerben született Torkos Béla⁴² (Adalbert Torkos, 1755–1806) konventi tag volt Jászón. Könyvtárában 27 latin és magyar mű 36 kötetben, valamint 9 német mű 11 kötetben szerepelt. Több magyar vonatkozású mű található köztük, például Pázmány és Káldi pontosabban meg nem jelölt munkái, egy Szent István-életrajz és Josephus a Sancta Maria magyarországi egyházi ünnepekre készített prédikációskönyve, a *Festivale Tyrnaviense*.⁴³ John Barclay egy pontosabban nem jelzett munkáját is tartalmazza a lista.⁴⁴

A háromszéki származású Fehér Gábor⁴⁵ (Gabriel Fehér, 1743–1820) konventi tag volt Jászón, majd igazgató Rozsnyón a gimnáziumban. Könyvei: 23 mű 58 folio méretű kötetben, 22 mű 34 negyedréti kötetben, 51 mű 80 nyolcadréti kötetben, 10 mű 12 tizenkettedréti kötetben, és 7 mű 14 tizenhatodréti kötetben. Nála több magyar és magyar vonatkozású művet vettek számba, például Pázmány Péter *Kalauzát*, Pray György *Annales regum Hungariae* és *Specimen hierarchiae Hungaricae* című műveit Johann Georg Schwandtner magyar történeti forrásgyűjteményét Bél Mátyás előszavával, Katona István magyar történeti összefoglalását, Szerdahely György Alajos 1778-ban megjelent esztétikai kompendiumát.⁴⁶ Egyedül nála jegyezték fel magyar nyelvű Bibliát, és megvolt neki Molnár János egyháztörténete.⁴⁷ A janzenista vonatkozású szerzők közül Zeger Bernard van Espen összes művei szerepelnek a könyvlistáján.⁴⁸

A csehországi Pardubicében született Stepanek Vencel⁴⁹ (Wenceslaus Stieppánek, 1747–1803) konventi tag, egyházi jogi és teológia professzor volt Jászón. Könyvtárában kivételesen nem méret alapján csoportosítva vették lajstromba a könyveket, összesen

40 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 323.

41 MNL C 103, 35. d., 17, 308r: 24 Genett Theologia Thomistica, 40 Fleuri Historia Ecclesiastica, insuper apud compactorem tomi 5, nondum Compacti.

42 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 324.

43 MNL C 103, 35. d., 17, 311r: 2 Petrus Pázmány Concionator Hungaricus, 1 Káldi Concionator Hungaricus. 311v: 1 Vita Sancti Stephani Regis Hungariae, 1 Festivale Tyrnaviense.

44 MNL C 103, 35. d., 17, 311v: 1 Joannis Barclaj.

45 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 322.

46 MNL C 103, 35. d., 17, 313r: 1 Kalaóz Pázmány Peter. 313v: 4 Annales Veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum, Annalisten Hungariae, a Divo Stephano usque ad Maximilianum Secundum, 3 Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini ex Bibliotheca Augusta Vindobonensis cum amplissima praefatione Mathiae Belio, 1 Georgii Pray Hierarchia Hungarica. 314r: 4 Historia Critica primae Hungariae Domesticorum et Regum, 1 Aesthetica seu doctrina boni gustus Geograf. Szerdahelyi.

47 MNL C 103, 35. d., 17, 313r: 1 Hungarica Biblia. 314r: 1 Az Anya Stegyház Történeti Molnár János által.

48 MNL C 103, 35. d., 17, 313v: 3 Zegeri Bernardi Van-Espen opera omnia Canonica.

49 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 323.

111 művet 204 kötetben. Ő az egyetlen szerzetes, akinek arab költészeti munka is volt a könyvei között – Ali Ben Abi Taleb 1745-ben kiadott *Carmina*-kötete –, továbbá Jeremias Drexel összegyűjtött művei.⁵⁰ A janzenista vonatkozású szerzők közül Augustin Calmet, Joannes Opstraet, Gaspard Juénin, Louis Ellies Dupin, François van Ranst, Zeger Bernard van Espen és Bossuet művei találhatóak a szoba leltárában.⁵¹

Mi lett ezekkel a könyvekkel a felosztás után? A könyveket desiderata jegyzékek nyomán Pestre szállították az egyetemi könyvtárba. Valószínű, hogy vannak kötetek a Budapesti Egyetemi Könyvtárban a 18. századi jászói könyvállományból.⁵² Ugyanakkor a Budapesti Egyetemi Könyvtárba bekerült könyvek duplumaiból a 18. század végén és a 19. század elején árveréseket rendeztek, ezek katalógusaiból eldönthetetlen, honnan származtak az ekkor eladott könyvek. A jászói prépostság újraalapításakor mintegy kilencven darab, az egyetemi könyvtárban még fel nem dolgozott kötet került vissza a könyvtárba; a felosztáskor listába vett janzenista vonatkozású művekből több ma is azonosítható az állományban, így például Augustin Calmet, Zeger Bernard van Espen, François van Ranst egy-egy műve. Az 1787-es listákat elemezve megállapítható, hogy több páternek volt janzenista vonatkozású mű a szobájában. A legtöbb – hét – ilyen kiadvány Stepanek Vencelhez köthető, de egy-két janzenista vonatkozású kötet Meszessy Domonkos, Elias Gampé, Bednarics Pál, August Stantzel és Fehér Gábor polcán is állt.

4. Janzenista és janzenista vonatkozású munkák a jászói könyvtárban

A budapesti Egyetemi Könyvtár főkönyvtárosa, Kudora Károly vezetésével 1897-ben kéziratossá, betűrendes cédulakatalógussá készült, amely jelenleg a jászói könyvtárterem bejáratával szemben egy könyvszekrényben található 94 darab A5-ös méretű dobozban.⁵³ Ebben a kéziratossá katalógusban és a teológiaszak jelenlegi anyagát teljes egészében tartalmazó online katalógusban szerzőre vagy műcímre keresve összesen hatvanegy janzenista vonatkozású művet tudtam azonosítani autopszia alapján.

50 MNL C 103, 35. d., 17, 319r: 1 Ali-Ben AbiTaleb Carmina Arabica et Latina in 8 M, 2 Jeremiae Drexelii Opera in 4to M.

51 MNL C 103, 35. d., 17, 317r: 2 Dissertationes in omnes sacrae Scripturae libros August. Calmet in fol. 317v: 1 De Locis Theologicis Dissertationes Joannis Opraet in 4to M, 7 Institutiones Theologiae Caspari Juenin in 12mo, 1 Historia Haeresum Franc. Van-Ranst in 8vo m. 318r: 2 De Antiqua Ecclesiae Disciplina Ludov. Dupin in 8vo. 318v: 9 Opera omnia Cannonica Zegeri Van-Espen in fol M., 2 Defensio declarationis Conc. Gallic. Jac. Bossuet in 4to M, 1 Tractatus super reum Potest. cum Eccles. Cathol. ejusdem.

52 Ugyanígy például a pannonhalmi bencés apátság könyvtárának nagy része is bekerült az abolíciókor a Budapesti Egyetemi Könyvtárba, és csak azt kapták vissza az újjá alakulásakor a 19. század elején, amit még nem katalogizáltak a Budapesti Egyetemi Könyvtárban. Amit már bepecsételtek, de nem katalogizáltak, az is visszakerült Pannonhalmára, így vannak ott a Budapesti Egyetemi Könyvtárpecsétes régi nyomtatványok.

53 Catalogus librorum Bibliothecae Praepositurae s. Joannis Baptistae de Castro Jászo. Jászóvári Premontrei Könyvtár, jelzete: Jasov, MPMS.

4.1. Elsődleges janzenista művek

Robert Arnauld d'Andilly (1589–1674) pénzügyi tanácsos, költő, író és fordító 1645 körül a Port-Royal des Champs egyik remetéje volt. Szent Ágoston vallomásainak (*Les Confessions de S. Augustin*) francia fordítását 1649-ben adta ki Philippe de Champaigne rézmetszetes díszcímlapjával. A műnek egy possessorbejegyzés nélküli, 19. század végi ex librisszel ellátott példánya szerepel a könyvtárban.⁵⁴

A leginkább francia bibliafordításáról ismert, Port-Royalhoz közel álló teológus, Louis-Isaac Lemaître de Sacy-nak (1613–1684) két műve szerepel a könyvtárban. Az 1667-től kezdve Mons-ban név nélkül kiadott bibliafordítása az egyik legelterjedtebb fordítás volt a 18. században, amit más nyelvekre is átültettek. A Szent Pál leveleit tartalmazó rész német fordításának 1720-as prágai kiadása található meg a könyvtárban.⁵⁵ A Franz Anton Sporck (Špork) (1662–1738) portréját a három fő erénnyel ábrázoló díszcímlapot Antonius Birkart metszette. Sporck gróf a Német-római Császárság társadalmi és vallási viszonyainak éles kritikusaként és a vallási tolerancia eszméinek támogatójaként ismert, egyben a janzenisták és a szabadkőművesek híve volt.⁵⁶ Lisszaban nyomdát tartott fenn, ahol janzenista munkák fordításait adták ki.⁵⁷ A német fordítást Sporck gróf egyik lánya, Eleonora Františka (1687–1717) készítette. Eleonora Františka Sporck más janzenista műveket is németre fordított, például René de Cerisiers-nek (1603–1662) a keresztény tökéletességről szóló könyvét.⁵⁸ Sacy másik műve, az 1671-ben megjelent *L'Histoire du Vieux et du Nouveau Testament* egy 1764-es bécsi kiadásban szerepel a könyvtárban.⁵⁹ A példány címlapján Kohauth Venczel (1803–1867) bejegyzése olvasható, aki 1834-től préposti titkár volt Jászón, s 1865-ben vonult nyugállományba.⁶⁰

Pasquier Quesnel (1634–1719) oratoriánus janzenista teológusnak egyik fő művéből őriz két kötetet a könyvtár. Ezek a tanítványai számára készített, 1671-ben kiadott és élénk vitát kiváltott *Réflexions morales* latin változatai: a *Compendium moralis evangelicae* [...] 1694-es⁶¹ és a *Compendium moralis Actuum Apost. Epistolarum S. Pauli, Epistolarum catholicarum, Et Apocalypseos* 1698-as kiadása.⁶² Az 1708-ban XI. Kelemen pápa által elítélt mű jászói példányaiban nincs bejegyzés. Quesnel másik, *Asylum innocentiae Quenell* című műve az *Újszövetségre* vonatkozó 101 javaslatából az *Unigenitus* bulla által el nem ítélt 96 tételt mutatja be, egymás mellett idézve a bibliai szövegrészt és Quesnel

54 A 1350.

55 A 137 fol.

56 Jitka RADIMSKÁ, „Les livres jansénistes dans le milieu aristocratique en Bohème”, *Biblio* 17, vol. 188 (2010): 106 (95–110).

57 Christoph SCHMITT-MAASS, „Bücher-Netzwerke: Ein Vorschlag zur Erforschung des Jansenismus und seiner Rezeption”, *Francia* 47 (2020): 234–235, 229–239.

58 PAPP Ingrid, Veronika Čapková, *Mezi texty a textiliemi: (Swéerts-)Šporkové, textové praxe a kulturní výměna na přelomu baroka a osvícenství (Dolní Břežany: Scriptorium, 2016)*, hozzáférés: 2022.11.05, <https://www.reciti.hu/2018/4625>.

59 A 736 „Wencellin Kohauth”.

60 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 336.

61 A 1763/1–2–3.

62 A 1763/4–5–6.

arra vonatkozó tanítását francia és latin nyelven. Az 1718-as frankfurti kiadás első kötéstábláján a possessorbejegyzést nagyrészt eltakarja a 19. század végi ex libris.⁶³

A Port-Royallal szoros kapcsolatban álló Nicolas Le Tourneux (1640–1686) *L'Année chrétienne* című, 1683-tól számos kiadást megért, 1695-ben indexre tett művét német és magyar fordításban őrzi a könyvtár. Az 1739-es német kiadás hatodik kötetének jászói példánya Vatzek Károly premontrei szerzetes possessorbejegyzését tartalmazza, az első kötet a könyvtár 1842-es évszámú ex libris-ét, a példány tehát a szerzetes hagyatékából került a könyvtár állományába.⁶⁴ A Lovász Iroszló (Jaroslaus Szentziensis) kapucinus készítette 1771-es magyar fordítás (*Keresztény esztendő*) jászói példányának minden kötetében Mandrák János bejegyzése áll az előzéklap rectóján,⁶⁵ akiről jelenleg annyit tudok, hogy tulajdonosi bejegyzése megtalálható a füleki ferences könyvtár egyik régi könyvében.⁶⁶

4.2. A janzenizmussal kapcsolatba hozható, azzal rokonszenvező szerzők művei

Az 1654-ig port-royal-i tanokat valló Louis Thomassin (1619–1695) oratoriánus teológus ugyan elhagyta a janzenista mozgalmat, amikor a párizsi Saint-Magloire szemináriumban kezdett tanítani, anélkül azonban, hogy az ellenzők pártjára állt volna. Legjelentősebb műve, aminek hírnevét köszönheti, az *Ancienne et nouvelle discipline de l'Église* című, amelynek két, egymást követő kiadása jelent meg 1678-ban és 1679-ben. A könyvtárban a műnek két latin kiadása található – az egyaránt Velencében megjelent 1766-os és az 1773-as –, de egyikben sincs bejegyzés.⁶⁷

A janzenisták és a jezsuiták közötti konfliktusban az előbbieket mellett állást foglaló Blaise Pascal (1623–1662) Louis de Montalte álnéven kiadott *Lettres provinciales* (1657) című műve egy 1773-as német kiadásban található meg a könyvtárban.⁶⁸ Mindkét kötetbe bejegyezte nevét Koritsnyák Jakab, aki az első kötetbe beírta, hogy 1812-ben 10 forintért vásárolta. A második kötet kötéstábláján véleményét is megörökítette, miszerint Pascal műve jelentős hatással volt a jezsuita rend 1773-as betiltására.

A janzenizmushoz sajátosan viszonyuló Jacques-Bénigne Bossuet-nek (1627–1704)⁶⁹ számos műve található a könyvtárban. A protestáns egyházak története (*Histoire des variations des Églises protestantes*, 1688) egy latin⁷⁰ és két különböző német kiadásban

63 B 125 4r.

64 A 119 „Carl Waczek”.

65 A 85 4r „Ex Libris Joannis Mandrák Nro 20.”.

66 MARTI Tibor, *A füleki ferences könyvtár régi könyvei*, A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei – Altbücherbestände ungarischer Bibliotheken im Karpatenbecken 7 (Eger: Eszterházy Károly Főiskola, 2012), p. 46, nr. 167.

67 B 38 fol., B 30 fol.

68 B 186 első kötetben címlapon: „Joannis KoritschnyákA 1812 10 fl”, első belső kötéstáblán: „Legito serio, & tandem per iudicium, & libra votum tuum circa restitutionem Jesuitarum.”; második kötetben első belső kötéstáblán: „Joannis Koritschnyák”, „Bene Montalto, generose, victorio se usque finem – quem annus 1773 recte sequebatur & [...]”

69 C. G. CHRISTOFIDES, „Bossuet and Jansenism”, *Romance Notes* 1, nr. 2 (1960): 141–145.

70 Bécs, 1751, F 735.

van meg,⁷¹ melyből a másodikban a possessorbejegyzést részben takarja a 19. század végi ex libris, de az 1792-es évszám jól olvasható. A Bossuet halála után megjelent *Defensio Cleri Gallicani* című munka 1730-as luxemburgi kiadásában⁷² Bernáth Miksa László (1764–1829) – 1817-től jászói prépost – bejegyzése és egy 1804-es jászói könyvtári ex libris található.⁷³ Bossuet prédikációi 1778-as német kiadásának harmadik kötetében a Jásztól 7 km-re lévő felsőmecenzeffi Johannes Schmotzer bejegyzései találhatók.⁷⁴ Bossuet az áttértett katolikusok számára írt *Exposition de la doctrine de l'Église sur les matières de controverse* (1671) című művének 1755-ös nagyszombati kiadásában a varannói pálosok könyvtárának 1776-os bejegyzése áll a címlapon,⁷⁵ a műnek az 1753-as és az 1765-ös bécsi kiadásában nincs bejegyzés.⁷⁶

Gabriel Gerberon (1628–1711) bencés szerzetest janzenista nézeteinek nyílt hangoztatásáért felettesei a rend különböző félreeső házaiba helyezték. Gerberon 1675-ben kiadta Canterbury Szent Anzelm műveit, melynek 1721-es párizsi kiadását őrzi a könyvtár.⁷⁷ A címlap áthúzott és elhalványult possessorbejegyzéséből csak az 1779-es évszám olvasható. Az utolsó nyomtatott oldal alján lévő bejegyzés jelzi, hogy a kötet Vatzek Károly hagyatékával került a könyvtárba.

Nicolas Boileau (Boileau-Despréaux, 1636–1711) versei közül több neves janzenistákhoz – például Arnauld-hoz és Jean Hamonhoz (1618–1687), a Port-Royal des Champs orvosához – kapcsolódik, s ezek olvashatók művei 1701-es párizsi kiadásának jászói példányában is.⁷⁸

Louis Habert (1638–1718) teológus, a Sorbonne doktorának két legismertebb művéből számos példány található jelenleg a könyvtárban. A mérsékelt janzenista Habert szembehelyezkedett az Unigenitus bullával, ezért 1714-ben száműzték, és csak XIV. Lajos halála után tért vissza Párizsba. A *Pratique du sacrement de penitence* (más néven: *Pratique de Verdun*, Párizs, 1714, 1729) című, a bűnbánat szentségének gyakorlásáról szóló műve latin változatban (*Praxis sacramenti poenitentiae*) szerepel a könyvtárban. Az 1758-as velencei kiadás több bejegyzést tartalmaz:⁷⁹ a címlapon Szalay Özséb pálos

71 Prága, 1785, F 897; Prága, 1786, F 391.

72 B 63 4r „Ex libris Ladislai Bernáth 1792”.

73 *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára...*, 325.

74 A 1130 „Johannes Schmotzer gehöret das Büchlein in ober Metzenseifen Abaujvarer Megébe”.

75 A 1878 „Bibliothecae V. C[on]v[en]tus Vranoviens 1776”.

76 A 1736, A 1439/1.

77 A 147/1 fol. „Comparavit Carolus Waczek O. Praem. Jaszov”.

78 M 87.

79 A 862 „Ad usum Fr. Eusebij Szalay, acceptus in disputatione”, latin verses bejegyzés:

Vidi egomet (certamque fidem mea verba merentur;

Nosco equidem glaucum per sua signa Deum)

Danubium vidi: salices in fronte gerebat,

et circum glacies plurima pectus erat.

Qui decora admiran stibi (Buda) praestita, grandibus udo

In scopulo scripsit talia verba notis:

Augusta. Antiquam. Budae. Theresia formam.

Quae. Fuerat. Fato. perdit. restituit.

possessorbejegyzése, az utolsó nyomtatott oldal utáni üres lapon latin versezet olvasható. Ez a nyolc sor Mária Teréziának a budai egyetem felavatásáról szóló 1780-as királyi rendeletét dicsőítő verses episztola záró része.⁸⁰ Nem deríthető ki, hogy a szöveget vajon Szalay vagy más írta-e be a könyvbe. Habert művének 1761-es velencei kiadásában⁸¹ a 156–157. oldal között elhelyeztek egy 1741-es nagyszombati kiadású Szent Kozma és Damján imalapot,⁸² míg az 1791-es velencei kiadás címlapelőzékén Schuttág Ferenc névbejegyzése áll.⁸³ Schuttág feltehetően azonosítható az 1848-as sematizmusban szereplő „Schuttág Franciscus Diocesis Rosnaviensis”-szel, aki elsőéves teológushallgató volt a bécsi Collegium Pazmaneumban.⁸⁴

Habert másik, *Theologia dogmatica et moralis ad usum seminarii Catalaunensis* (Lyons, 1709–12, 7 kötet) című művének eredeti kiadásából – amelyet több püspök is megtámadott, és indexre tettek janzenista irányultsága miatt⁸⁵ – nincs példány, a javított változathoz viszont van öt. A legkorábbi az 1747-es velencei kiadás példánya, amelynek mind a nyolc kötetében 1883–1890 közötti tintaírású dátumbejegyzése látható a címlap előtt.⁸⁶ Az 1771-es augsburgi folio méretű kiadásból két példányt őriz a könyvtár, de egyikben sincs possessorbejegyzés,⁸⁷ ugyanúgy, mint az 1771-es augsburgi nyolckötetes kiadás példányában.⁸⁸ A mű rövidített, ugyancsak 1771-es augsburgi kiadásában viszont két possessorbejegyzés olvasható:⁸⁹ a címlapon Péchy László teológus 1778-as,⁹⁰ a címlapelőzéken Joannis F[?] bejegyzése található alatta antik közmondással: „Quod tibi vis fieri mihi fac; quod non tibi, noli, / Sic potes in terris vivere jure poli”, azaz ki-kí azt cselekedje mással, amit akar, hogy mások cselekedjenek vele, és ne tegye másnak, amit magának nem kíván.

Macaire Havermans (1640–1680) flamand premontrei szerzetes az antwerpeni St. Michiel apátságban élt, ahol teológiai tanárként működött. Több janzenista hatást tükröző értekezést írt; *Tyrocinium theologiae moralis* című műve szerepel a *Bibliothèque Jan-*

80 *Monumentum inaugurationis regiae universitatis Budensis peractae e decreto Mariae Theresiae P. F. A. M. Patriae, anno 1780* (Budae: Typis Regiae Universitatis, 1780), 8.

81 A 1372.

82 Ez a *Patroni menstrui* címen [582] levél terjedelemben önálló műként is megjelent kiadvány egyik levele. V. ECSEDY Judit, *Magyarország bibliographiája, 1712–1860, 8. kötet, függelék, nyomda és kiadástörténeti mutató* (Budapest: OSZK, 1991), 19, 227. Szentképek, Nagyszombat 1741. szeptember 27.

83 A 1950 „Francisci Schuttág Theologi Rosnav.”.

84 *Schematismus venerabilis cleri archidioecesis Strigoniensis ad annum 1848* (Budae: Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae, 1848), 260.

85 *Bibliothèque Janseniste, ou Catalogue alphabétique, des livres Jansenistes, ou suspects de Jansenisme* (Paris: Bertot, 1735), 390–392.

86 A 1365/1–8.

87 A 192 fol., A 228 fol.

88 A 2131/1–8.

89 A 1292 a címlapon „Ladislai Péchy [?] Theologiae 1778”, a címlapelőzéken „Ex Libris Joannis F[?] / Theologia Sacra. / Quod tibi vis fieri mihi fac; quod non tibi, noli, / Sic potes in terris vivere jure poli.”.

90 *Liber gradualis: 1778. Agriae, Schola Episcopalis Agriensis. Praes.: Andreas Pál, Josephus Büky, Emericus Gregor, Ladislaus Péchy. Graduatús: Petrus Ferentzy (Agriae: Typ. Scholae Episcopalis, 1778).*

seniste listáján.⁹¹ E mű 1771-es velencei kiadásának bejegyzés nélkül példányát őrizi a könyvtár.⁹²

François Genet (1640–1702) vaisonai püspök fő műve a *Théologie morale ou résolution des cas de conscience selon l'Écriture sainte, les canons, & les saints Pères*, amely 1676-tól jelent meg több kötetben Étienne Le Camus, Grenoble bíboros püspöke jóváhagyásával. A Szentszék 1703-ban gyanúsnak ítélte a munkát szigorúsága miatt, később szerepel a *Bibliothèque Janseniste* listáján.⁹³ A mű 1703-as párizsi kiadásának harmadik kötete megtalálható a könyvtárban bejegyzés nélkül,⁹⁴ javított, latin változatát az 1763-as öt-kötetes velencei kiadás képviseli az állományban.⁹⁵ A második és negyedik kötet címlapján Joseph Gampé bejegyzése áll, aki talán azonos Elias Gampé jászói szerzetessel, akinek az 1787-es listán szereplő könyvei között azonosítható a mű: „7 tomi Francisci Genetto Theologia Moralis”.⁹⁶

Jacques Joseph Duguet (1649–1733) oratoriánus teológus az 1680-as években Arnauld és Quesnel barátja volt Brüsszelben, majd 1690-től fokozatosan eltávolodott tőlük. A *Nouvelles Ecclésiastiques* hetilap ellenségévé vált, miközben elhatárolódott a janzenizmus szélsőségesebb formáitól. *Règles pour l'intelligence des Saintes Écritures* című műve német fordításban van meg a könyvtárban: az 1777-es bécsi kiadás címlapjának aljára Kohauth Venczel jegyezte be a nevét.⁹⁷

Zeger Bernhard van Espen (1646–1728) belga kanonok, az egyházjog professzora Leuvenben, ugyancsak támogatta a janzenista mozgalmat és a világi hatalmat az egyházi tekintéllyel szemben. Műveit indexre tették, állásából felfüggesztették. Az összes műveit tartalmazó három kötet címlapjain a jászói könyvtár possessorbejegyzése áll 1776-os évszámmal.⁹⁸ A mű az 1787-es inventáriumban kétszer – Fehér Gábor és Stepanek Vencel könyvei között – is megtalálható.⁹⁹

Az oratoriánus Gaspard Juénin (1650–1713) 1694-től számos kiadást megért fő dogmatikai műve, a janzenizmussal gyanúsított *Institutiones theologicae ad usum seminariorum* nagy vitát váltott ki.¹⁰⁰ Az 1704–1773 között több mint harminc kiadást megért mű 1746-os kiadásának példánya a nagyszombati pálos könyvtárból került Jászóra,¹⁰¹ s az 1787-es inventáriumban Stepanek Vencel könyvei között megtalálható.¹⁰² Juéninnek egy másik műve is megtalálható a könyvtárban: az először 1708-ban megjelent *Theolo-*

91 *Bibliothèque Janseniste...*, 414.

92 A 496/1–2.

93 *Bibliothèque Janseniste...*, 403–405.

94 A 1873.

95 A 1351/1–5 „ex libris Josephi Gampe”.

96 MNL C 103, 35. d., 17, 292r.

97 A 1264 „W. Kohauth”.

98 B 23 fol. „Bibliotheca Jaszoviensis Can. Reg. Ord. Praemonstr. Anno Dni 1776”.

99 MNL C 103, 35. d., 17, 313v: „3 Zegeri Bernardi Van-Espen opera omnia Canonica”, 318v: „9 Opera omnia Canonica Zegeri Van-Espen in fol M.”.

100 Gaspard JUÉNIN, *Mandement et instruction pastorale de Monseigneur l'Evêque de Meaux sur le Jansenisme portant condamnation des Institutions Théologiques du Père Juénin* (Paris: Ballard, 1710).

101 A 1284 „Biblioth. Tyrnaviensis Ord. S. Pauli p[ri]mi Erem. Exem. comparat. Anno 1775”.

102 317v: „7 Institutiones Theologiae Caspari Juénin in 12mo”.

gia redacta in compendium per interrogata et responsa 1759-es kiadásának példánya összesen öt possessorbejegyzést tartalmaz.¹⁰³ a címlapelőzéken három, az első kötéstábla belsején a jászói könyvtár 1803-as és 19. század végi két ex librisét. A címlapelőzék első és harmadik bejegyzése ugyanazt a személyt jelöli: Stepanek Vencelt (1747–1803),¹⁰⁴ aki először konventi tag, később plébános volt Rudnokon; 1803-as halála után több könyvével együtt jutott ez a mű a könyvtárba. Ugyancsak az ő könyvtárából származik a domonkos François van Ranst *Historia haereticorum et haeresum* című művének 1759-es kiadása, melyet Stepanek 1777-ben szerzett meg,¹⁰⁵ és szerepel az 1787-es inventáriumban.¹⁰⁶ E mű említi ugyan a janzenizmust, de a szerző jelzi, hogy annak egy külön munkát, a *Veritas in medio, sive in propositiones damnatas* címűt szentelt,¹⁰⁷ ami azonban hiányzik a jászói könyvtárból.

Jean Opstraet (1651–1720) neves janzenista teológusnak öt különböző művét őrzi a könyvtár. A Belgiumból száműzött Opstraet Leuvenben a Collège du Faucon elnökeként harcolt a janzenizmus-ellenesség és az Unigenitus bulla ellen, művei egy részét indexre tették. A jászói könyvtárban lévő Opstraet-művek példányai közül kettő tartalmazza a könyvtárén kívül Koritsnyák Jakab possessorbejegyzését.¹⁰⁸ Egy további műve a könyvtár 19. század első fele,¹⁰⁹ kettő 19. század végi ex librisét tartalmazza.¹¹⁰

Robert Morel (1653–1731) bencés szerzetes munkái közül kettő szerepel a *Bibliothèque Janseniste* listáján. Közülük az 1716-tól több kiadásban megjelent *Effusion de coeur, ou entretien spirituel et affectif d'une ame avec Dieu* [...] címűnek szinte minden oldalán a „janzenista stílust” (»On reconnoit pres que dans toutes les pages de ce Livre le stile Janseniste«) vélte felismerni az összeállító.¹¹¹ A jászói könyvtár a mű 1729-es párizsi kiadásának példányát őrzi, bejegyzés nélkül.¹¹²

Az Unigenitus bulla ellen tiltakozó, és ezért 1713-ban Châtellerault-ba száműztött Louis Ellies Dupin (1657–1719) egyháztörténésznek négy műve található a könyvtárban. A *Nouvelle Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques* című keresztény irodalomtörténeti sorozatban (61 kötet, 1686–1704) Dupin szakított a skolasztikus hagyománnyal, itt kifejtett nézeteit Bossuet és mások határozottan elleneztek, a gyűjtemény 1757-ben indexre került. A mű latin változata, a *Nova bibliotheca auctorum ecclesiasticum* 1692-es párizsi kiadásának jászói példányában Csesznok István 1791-es bejegyzése olvasható a címlapelőzéken. Az első kötéstábla belsejére a lőcsei premontrei tanárok házi könyvtárának, majd a jászói prépostság könyvtárának 19. század végi ex libris-ét ragasztot-

103 A 1277 „Compravit Wenceslaus Ao. 1776”, „Dono dedit Paulo 1785”, „F. Stepanek”.

104 A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára..., 323.

105 F 847, „Procuravit Wenceslaus Ao 1777”.

106 MNL C 103, 35. d., 17, 317v: „1 Historia Haeresum Franc. Van-Ranst in 8vo m”.

107 Frans VAN RANST (O.P.), *Historia haereticorum, [et] haeresum antea inscripta lux fidei seu diuus Thomas doctor angelicus* [...] (apud Laurentium Basilium, 1750), 348.

108 A 441, A 442 „Joannis Koritschnyák A. 1815”.

109 A 230 4r.

110 A 443, A 1385.

111 *Bibliothèque Janseniste, ou Catalogue alphabetique, des livres Jansenistes, Quésnellistes, Baïanistes, ou suspects de ces Erreurs*, 2 vols. (Bruxelles: 1739), 2:271–272.

112 A 2174.

ták.¹¹³ Csesznok István (1761–1828) sárospataki teológiai tanulmányok után 1791-ben Utrechtben és Göttingenben, majd 1792-ben Jénában tanult.¹¹⁴ Hazatérve református lelkész lett Hangácson.

Dupin *De Antiqua Ecclesiae disciplina dissertationes historicae* (1686) című műve az 1770-es velencei kiadásban van meg a könyvtárban.¹¹⁵ A kétkötetes mű első kötéstáblájának belsején lévő possessorbejegyzést nagyrészt eltakarja a 19. század végi jászói ex libris; csak annyi olvasható, hogy Pozsonyban vásárolták a példányokat, melyek feltehetően azonosak Stepanek Vencel 1787-es könyvjegyzékének egyik tételével.¹¹⁶ Dupin kiadta Szent Optatus 4. századi numidiai püspök *De schismate Donatistarum* című művét 1702-ben Antwerpenben. Ennek jászói példányában Vatzek Károly bejegyzése áll az utolsó oldalon, tehát a könyv az ő hagyatékával került a prépostsági könyvtárba.¹¹⁷ Dupin *Traité philosophique et théologique sur l'amour de Dieu* (1717) című műve ugyancsak latin fordításban (*Tractatus philo-theologicus de veritate*, Coloniae Allobrogum, 1737) van meg a könyvtárban; a példány címlapjának aljáról levágott rész tartalmazhatott possessorbejegyzést.¹¹⁸

Az oratoriánus François-Aimé Pouget (1666–1723) indexre tett, Mikes Kelemen által lefordított montpellier-i katekizmusának három különböző – két latin (*Institutiones catholicae in modum catecheseos* [...]) és egy német (*Katholische Unterweisungen* [...]) – kiadásából őriz példányt a könyvtár. Ezek a kiadások már nem tükrözik janzenista tanokat, mert Pouget halála után az oratoriánus Pierre-Nicolas Desmolets a cenzúra által javasolt módon javította a művet.¹¹⁹ Az 1765-ös velencei kiadás példánya három bejegyzést tartalmaz, melyek nem kapcsolhatók konkrét személyhez.¹²⁰ Az 1782-es velencei kiadás példánya második kötetének címlapelőzékén Koptso József (Koptso Jozephus, Kopčo Jozef) bejegyzése áll,¹²¹ aki az 1820-as években adatható jolsvai (Jelšava, Szlovákia) plébánosként,¹²² tehát a mű az ő hagyatékából került Jászóra. Az 1779-es augsburgi kiadás címlapján a kisatírozott, kivakart possessorbejegyzés nem olvasható.¹²³

113 F 74 4r „Steph. Csesznok [?] 1791.”.

114 MOKOS Gyula, *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen* (Budapest: 1890), 80; HADOBÁS Pál, *Edelény és környéke az irodalomban* (Edelény: Művelődési Központ, 2005), 40.

115 B 34 „comparatus Posonii”.

116 MNL C 103, 35. d., 17, 318r: „2 Tomi De Antiqua Ecclesia Disciplina Ludov. Dupin in 8vo”.

117 A 145 fol. „Comparavit CarolusWaczek O. Praem. Jaszov”.

118 A 880.

119 SZELESTEI N. László, „Nagy Ignác püspök, a székesfehérvári egyházmegye lelkületének szervezője”, in *Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkesítésének alakításában a 17–18. században*, szerk. SZELESTEI N. László, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 24, 165–172 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019).

120 A 148 fol. címlap tetején kisatírozott „Collegii Heresiani V[?] 1781”, alatta „Cajet a S. Thoma” olvasható; a címlapelőzék alján „Emit Szathmáry 16. f.”.

121 A 211 fol. „Josephi Koptso Parochi Jolsvensis Tomi 2”.

122 *Catalogus venerabilis cleri dioecesis Rosnaviensis* (Cassoviae: Typis Lycei, 1828), 10–11.

123 A 2556.

A magát teológusként a janzenisták és jezsuiták közötti vitában középre pozicionáló bencés Augustin Calmet-nak (Dom Calmet, 1672–1757)¹²⁴ 1707–1717 között megjelent *Commentaires sur l'Ancien et le Nouveau Testament* című műve 1789-es würzburgi kiadásának kötetei Koritsnyák Jakab 1816-os possessorbejegyzését tartalmazzák az első kötéstábla belsején.¹²⁵ Calmet *Commentarius litteralis historico-moralis in Regulam S. P. Benedicti* (1. francia kiadás 1734) című műve 1750-es linzi kiadásának előzéklapján a jászói könyvtár 1779-es bejegyzés áll.¹²⁶ Ez a könyv szerepel Meszessy alprior könyvtárának 1787-ben felvett leltárában.¹²⁷

4.3. A janzenizmussal vitázó művek

Matthieu Petit-Didier (1659–1728) bencés teológus, egyháztörténész részt vett a gallikanizmussal és a janzenizmussal kapcsolatos vallási vitákban a jezsuiták oldalán. Egy műve, a pápák tekintélyéről és tévedhetetlenségéről szóló teológiai értekezése szerepel a könyvtárban pozsonyi kiadásban. A példányban négy tulajdonosi bejegyzés található: a címlapon a budai jezsuita kollégium 1760-as, az első kötéstábla belsején Bernáth Miksa László 1791-es grazi, valamint a jászói könyvtár 1804-es és 19. század végi beragasztott ex librise.¹²⁸ A kötet tehát Bernáth könyveivel került a prépostsági könyvtárba.

A Quesnel százegy propozícióját 1713 szeptemberében elítélő Unigenitus bulla után számos mű foglalkozott a kérdéssel, melyek közül két kölni kiadvány egybekötve szerepel a könyvtárban.¹²⁹ Az 1714-ben megjelent *Propositiones damnatae* [...] tartalmazza Quesnel téziseit, s e mű elé kötötték Barthélemy Des Bosses (1668–1738) belga jezsuita *Epistola abbatis N. ad episcopum N. Quibus demonstratur aequitas Constitutionis Unigenitus* című művének 1716-os kiadását. A kolligátum első kötéstábláján a jászói könyvtár 19. század első fele és vége ex libris-e szerepel.

Johann Kugler (1654–1721) cseh jezsuita Quesnel tanait és az általuk kiváltott vitának a történetét bemutató műve, a *Synopsis historiae quesnellismi, sive brevis instructio historico-polemica* [...] az 1720-as prágai kiadásban van meg a könyvtárban, címlapján a leleszi konvent possessorbejegyzésével.¹³⁰

Felice Potesta (1649–1702) palermói minorita, az inkvizíció tagja *Examen ecclesiasticum* című műve 1751-es velencei kiadásának függelékében közli Quesnel 101 javaslatát és azok pápai elítélését. A jászói példány (A 191 4r) két possessorbejegyzést tartalmaz a

124 Jacques BOMBARDIER, „Dom Calmet et les sciences sacrées”, in *Dom Augustin Calmet: Un itinéraire intellectuel*, dir. par. Philippe MARTIN et Fabienne HENRYOT, 163–172 (Paris: Riveneuve éditions, 2008), 163.

125 A 177 4r, A 178 4r „Joannis Koritschnyák A. 1816”.

126 A 123/1–2 „Bibliotheca Jaszoviensis Canon. Reg. S. et Ex. Ord. Praemon. 1779”.

127 Inventur Nro 17, 287v: „1 Tomo Calmet Historico-moralis”.

128 A 1256, a címlapon „Collegii Budensis S. J. 1760”, az első kötéstábla belsejében „Ex Libris Ladislai Bernáth in Grazi Seminario Studiorum Profecti 1791”.

129 A 1330.

130 A 1352 „Conventus Lelesiensis”.

címlapon,¹³¹ melyekből kiderül, hogy Unger János (1744–?) ferences, majd pálos szerzetes 1773-tól birtokolta a könyvet, aki 1778-tól élt a Pécs melletti Szent Jakab-hegyen,¹³² s akitől Kovács Dénes vásárolta meg 1782-ben. A kötet érdekessége, hogy Kovács egy családi kapcsolatokat tartalmazó latin–magyar szöszedetet (Nomina Affinitatis) írt be az előzéklapra.

Francesco Scipione Maffei (1675–1755) neves velencei polihisztor a jezsuiták felkérésére írt *Historia theologica dogmatum et opinionum* [...] című művét (Trento, 1742) Frederick Reiffenberger latin fordításában tartalmazza a könyvtár.¹³³ Az ortodox kegyelemtan védelmében a janzenistákkal szemben állást foglaló mű az isteni kegyelem, a szabad akarat és az eleve elrendelés kérdéseit tárgyalja százegy tételben összefoglalva. Maffei műve után Reiffenberger *De divina gratia rebus que caeteris eo pertinentibus* című teológiai disszertációját tartalmazza a kötet possessorbejegyzés nélkül. Az olvasásra utaló egyetlen ceruzás bejegyzés Reiffenberger disszertációjában az 508. oldal alján olvasható: a „Nunquam refutata” megjegyzés a Jansen, Arnauld és Quesnel tanainak Gabriel Daniel jezsuita által végbevitt cáfolatára utaló részre vonatkozik.¹³⁴

Enrico Noris (1631–1704) dogmatörténész és két tanítványa, Fulgenzio Bellelli (1677–1742) és Lorenzo Berti (1696–1766) Ágoston-rendi remeték polemikus műveikben az ágostoni kegyelemtan ortodox értelmezése mellett foglaltak állást anélkül, hogy megkérdőjelezték volna a janzenizmus pápai elítélését. Több művük mégis a janzensita könyvek listájára került.¹³⁵ Bellelli *De modo reparationis* című művét a soissoni de Gorgne kanonok feljelentette a Szent Hivatalnál 1741-ben, s ugyanekkor feljelentették Berti *De theologicis disciplinis* című kötetét is a janzenista tanok állítólagos jelenléte miatt. A két szerző neve ezt követően egymás mellett fordul elő az eseményekben, noha a cenzorok elfogadták a két művet. 1744-ben a vita újra fellángolt, amikor Jeand’Yse de Saleon (1669–1751), Rodez püspöke (1746-tól bécsi érsek) javasolta de Gorgne vádjainak kivizsgálását XIV. Benedek pápának.¹³⁶ Saleon hiába próbálta elérni, hogy a francia papság 1748-as gyűlése elítélje az általa feljelentett műveket. Berti *Augustinianum systema de gratia ab iniqua Baiani et Ianseniani erroris insimulatione vindicatum* [...] című munkájában Saleon írásának széles körű cáfolatát adta. A cáfolat első, 1747-es római kiadásának

131 A 191 4r „Ex Libris Joannis Unger 1773”, „Ex Libris P. Dionysii Kovács. Emptus [?] A. R. Dno Unger in Monte Jacobaeo existente 1782”.

132 HORVÁTH István, „A Jakab-hegyi remeték élete a 18. században”, in *Pálosaink és Pécs, Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 4/4*, szerk. SARBAK Gábor, 81–91 (Budapest: Szent István Társulat, 2016), 85.

133 Frankfurt am Main és Mainz, 1756, A 67 fol.

134 „Sufficit vel primoribus attigisse digitis Augustinum Jansenii, reflexiones morales Arnaldi, opera Quesnelli, literas provinciales, quae tantum in Gallia fecere strepitum, atque egregie demum fuerunt confutatae, a P. Daniel nasutulis hisce hominibus offerente dignum patella operculum.”

135 A *Dictionnaire des livres jansénistes, ou qui favorisent le jansénisme* (Anvers: 1752) című könyv Bellellinek két művét [*Mens S. Augustini de statu creaturae rationalis ante peccatum* (Lucernae: 1711); *Mens S. Augustini de modo reparationis humanae post lapsam* (Romae: 1737)], Bertinek egy művét említi (*De disciplinis theologicis*, 1737).

136 Evergton SALES SOUZA, „L’incontournable jansénisme: l’Église d’Utrecht et la réforme ecclésiastique portugaise”, *Histoire, Économie et Société* 24, nr. 4 (2005): 555–572. DOI: 10.3917/hes.054.0555.

példányát őrzi a jászói könyvtár 19. század első feléből való ex librisszel.¹³⁷ A konfliktus ekkor már túllépett a Bellelli és Berti írásairól zajló nézeteltérés keretein, és a Maffei és Migliavacca között folyó, valamint a Franciaországban megújult janzenista vitákkal együtt beilleszkedett az ellentétes – janzenisztikus, augustinusi, molinista és jezsuita – tendenciák közé. 1750-ben Jean-Joseph Languet de Gercy (1677–1753), Sens püspöke újból nyomást próbált gyakorolni XIV. Benedek pápára, hogy elítélje Bellelli és Berti műveit (*Judicium de operibus theologicis FF. Bellelli et Berti*, Senonis, 1750). Languet vitairata is megtalálható a jászói könyvtárban Berti *De theologicis disciplinis* [...] című, 1735–1745 között írt műve 1776-os velencei kiadásának ötödik kötetében.¹³⁸ Ez azonosítható Augustinus Stanzel 1787-es könyvjegyzékének „5 Berti Theologia” tételével.¹³⁹

4.4. Egy kéziratos disszertáció a gratia efficacáról

Hajnalkőy János „Dissertatio Theologica: De gratia efficaci in aetu primo, Anet. P. Casparo Segovia e S. J.” című munkájának harminchat oldalas kézirata a könyvtár Miscellanea részének 49. kötetében található.¹⁴⁰ A keletkezés dátuma a kézirat első és utolsó oldalának tanúsága szerint 1773 áprilisa. A szerzőről a disszertáció utolsó oldalán egy másik kéztől származó bejegyzés közli, hogy Hajnalkőy tornai plébános, rozsnyói teológus, aki több nyelven beszél.¹⁴¹ Ezen adatok alapján a szerző azonosítható azzal a Ioannes Hajnalkőyvel, aki 1770–1774 között a római Collegium Germanicum et Hungaricum diákja volt,¹⁴² ahonnan hazatérve először tornai (Turňa nad Bodvou), majd 1775-ben barkai (Bôrka) plébános lett. A mű ugyan nem foglalkozik külön a janzenisták kegyelemtani nézeteivel, de tanúsítja, hogy a gratia efficax kérdése a 18. század második felében is aktuális volt Jászon.¹⁴³

137 A 272 4r/9, 10.

138 A 144/7 fol.

139 MNL C 103, 35. d., 17, 307r.

140 Misc. 49. Dátum jelzés a kézirat első oldalán: „Descripſi Ao 1773 mense Aprili”, a végén: „Hanc Centrum numeri constantem Diſſertatione de gratia efficaci finivi die 29a Aprilis 1773.”

141 „Scriptor Diſſertationis Huius eſt Parochus Tornenſis Hajnalkői. Theologus Roſnenniſis, ubi Doctiſſimus, plurium linguarum gnatus, mature terris ereptus.”

142 Andreas VERESS, *Fontes rerum Hungaricarum, II. Volumen Secundum: Roma; Collegium Germanicum et Hungaricum I. Matricula 1559–1917* (Budapest: 1917), 221.

143 A száz tételből álló értekezés fejezetei: Praefatio (1.); I. Qua certantur, prae ſupponuntur (2–14.); II. Refelluntur aliorum Sententia (15–26.); III. Stabilitur propria ſententia (27–37.); IV. Mire conſona Jeſuitarum Systemati oſtendit (38–47.); V. Auctoritate firmatur S. Auguſtini (48–60.); VI. Defenditur Auguſtinianum Systema (61.); Objectiones Praedeterminantium (62–69.); Objectiones Suaristar (70–73.); Moliniſtarum Objectiones (74–91.); Objectiones Congruistarum (92–100.).

5. Összegzés

A jászói premontrei prépostság 17–18. századi könyvvállományáról az 1787-es könyvjegyzékben, a 19. század végi katalógusban rögzített adatok és a jelenlegi állomány alapján megállapítható, hogy a kor műveltségében többnyire tájékozott szerzeteseket nem hagyta érintetlenül a janzenista áramlat. Míg az 1787-es leltárban csak egyetlen kiemelkedő janzenista szerző, Antoine Arnauld *Logica sive Ars cogitandi* művét lehetett azonosítani, az 1897-es katalógusban több elsődlegesen janzenista és janzenista vonatkozású mű szerepel: Pasquier Quesneltől három, Isaac Le Maistre de Sacy-tól két, Blaise Pascaltól egy könyv.

Összehasonlítva ezt a képet a Berecz Ágnes által vizsgált egyházi és világi könyvtárak 17–18. századi állományával megállapítható, hogy a könyvlisták tanúsága és jelenlegi ismereteink szerint több fontos janzenista szerző művei hiányoztak a jászói könyvtárból, köztük például Cornelius Jansen, Pierre Nicole, François Boyer, Pierre Jurieu, Nicolas Fontaine és Louis Sebastien Le Nain de Tillemont munkái. A vizsgálat tanúsága szerint Jászón egyaránt jelen volt a könyvekben a janzenista spiritualitás, a teológiai janzenizmus, a janzenista nézetek kritikája és a janzenizmusban gyökerező jezsuita ellenesség. A premontrei szerzetesek aktív részvétele a kegyelemtan körüli vitákban figyelemre méltó.

Az 1787-es leltár cellákban számba vett könyvvállományának alapvető jellegzetesége a latin nyelvű művek dominanciája: a művek négyötöde latin, a fennmaradó rész főként német, és viszonylag kis mennyiségben található magyar és francia művek. A könyvek nyelvi megoszlása szoros kapcsolatban áll a szerzetesek származásával és nyelvtudásával. A szerzők közül többnek egynél több műve is megvolt. A művek fő tematikája a teológia, az egyháztörténet, az egyházjog, a prédikáció, a meditáció, a természettudományos szakmunkák, iskolai tankönyvek körébe esik, de megtalálható köztük a kor irodalmi bestsellere, Fénelon *Télemakhosza* is. Az egynél több példányban meglévő művek a szerzetesi használat intenzitását mutatják. A rövidített leírás miatt a bibliakiadások pontosan nem azonosíthatók: volt köztük egynyelvű héber, latin és magyar kiadás, valamint kétnyelvű héber–latin, latin–német egyaránt. A 18. századi könyvtár állománya túlnyomórészt aktuális, 18. századi nyomtatványokat tartalmazott, de volt benne számos 17. századi kiadvány is. A könyvek segítették a premontreieket napi feladataik ellátásában a lelki gondozás, az oktatás területén és a prépostság gazdasági dolgaiban. A cellákban őrzött könyvek jól tükrözik a szerzetesek műveltségét, érdeklődését és rendi feladatait. Jelentős eltérés mutatkozik az egyes cellákban számba vett könyvek mennyiségében: a legtöbb könyv Meszessy Domonkos alperjel, a legkevesebb Leopold Stöhr emeritus prior szobájában volt.

Az 1897-es katalógus anyaga lényegében megegyezik a jelenlegi „történeti” állománnyal, csupán elenyésző hiány van. Ezekben a janzenista vonatkozású könyvekben a rendtagok bejegyzésein kívül fellelhető jezsuita, pálos és református lelkész tulajdonosi bejegyzése. Az 1787-es inventárium és a jelenlegi anyag mutat némi átfedést: a jelenlegi állományban őrzött, janzenizmussal kapcsolatos hatvanegy műből öt biztosan beazonosítható a 18. század végi listán. Az itt rajzolt kép természetesen töredékes, teljes kép majd a „történeti” állomány módszeres katalogizálásának befejezése után kapható.

Arnauld d'Andilly, Robert

Les confessions de S. Augustin. Traduit en Français. Paris, 1649.

A1350

Berti, Lorenzo

Augustinianum systema de gratia ab iniqua Bajani, & Janseniani erroris insimulatione vindicatum, sive refutatio librorum, quorum titulus bajanismus, et Jansenismus redivivi Pars prima, Romae, 1747.

A272. 4r./9

Berti, Lorenzo

Augustinianum systema de gratia ab iniqua bajani, & janseniani erroris insimulatione vindicatum, sive refutatio librorum, quorum titulus bajanismus, et jansenismus redivivi Pars altera. Romae, 1747.

A 272. 4r./10

Boileau, Nicolas

Oeuvres diverses. Paris, 1701.

M 87

Bossuet, Jacques-Bénigne

Defensio declarationis. Tomus I-II. Luxemburgi, 1730.

B 63 4r

Bossuet, Jacques-Bénigne

Historia doctrinae protestantium. Tom. II. Viennae, 1751.

F 735

Bossuet, Jacques-Bénigne

Praeceptoris doctrinae catholicae, de iis argumentis, de quibus controversiae sunt, expositio. Ex interpretatione Clavdii Flevrii presbyteri Parisiensis, ab ejusdem expositionis authore recognita. Editio novissima. Viennae, 1753.

A1736

Bossuet, Jacques-Bénigne

Doctrinae catholicae, de iis argumentis, de quibus controversiae sunt, Expositio, E Gallico Latina, ex recensione abbatis Floridi ab authore revisa, probataque. Tyrnaviae, 1755.

A1878

Bossuet, Jacques-Bénigne

Doctrinae catholicae, de iis argumentis, de quibus controversiae sunt expositio ex interpretatione Claudii Fleurii, presbyteri Parisiensis, ab ejusdem expositionis auctore recognita. Viennae, 1765.

A1439/1

Bossuet, Jacques-Bénigne

Gesammelte Predigten Aus dem Franzoesischen uebersetzt von Wolfgang, Abte des Benediktinerstiftes Gleink, in Oberoesterreiche Erster Theil. Steyr, 1778.

A1130/1–15

Bossuet, Jacques-Bénigne

Geschichte von den Veränderungen der Protestantischen Kirchen. Prag, 1785.

F 897

Bossuet, Jacques-Bénigne

Geschichte von den Veränderungen der Protestantischen Kirchen, Prag, 1786.

F 391

Calmet, Augustin

Commentarius litteralis, historico-moralis in regulam S.P. Benedicti cum annotationibus pro variis religiosorum ordinibus Regulam S.P. Benedicti profitentibus tomus 1–2. Lincii, 1750.

A 123/1–2

Calmet, Augustin

Commentarius literalis in omnes libros veteris testamenti latinis literis traditus a Joanne Dominico Mansi congregationis clericorum regularium Matris Dei, Lucensi. Editio novissima ad exemplar Parisiense correcta Tomus Primus. Wirceburgi, 1789.

A177. 4r

Calmet, Augustin

Dissertationes in Vetus et Novum Testamentum latinis literis traditae a Joanne Dominico Mansi. Wirceburgi, 1789.

A178. 4r

Des Bosses, Barthélemy

Epistola abbatis n. ad episcopum N. Quibus demonstratur aequitas constitutionis unigenitus, etc. nec non libellis adversus hanc constitutionem editis respondetur E Gallico Latine Redditae. Coloniae Agrippinae, 1716.

A1330/1

[Egybekötve]:

Propositiones damnatae octava die Septembris anno ab Incarnato Verbo: Sive Venenum centum & unius propositionum é Paschasii Quenellii moralibus, in singulos novi testamenti versus, reflexionibus excerptarum. Opusculum é gallico latiné redditum. Coloniae Agrippinae, 1714.

A 1330/2

Duguet, Jacques Joseph

Regeln zum Verstande der heiligen Schrift Aus dem Französischen des Herrn Abts Duguet übersetzt. Wien, 1777.

A1264

Dupin, Louis Ellies

Nova bibliotheca auctorum ecclesiasticum etc. Tom I–III. Parisiis, 1692.

F 74 4r

Dupin, Louis Ellies

Sancti Optati de schismate Donatistarum libri VII. Antverpiae, 1702.

A 145 fol.

Dupin, Louis Ellies

Tractatus philo-theologicus de veritate, Coloniae Allobrogum, 1737.

A 880

Dupin, Louis Ellies

De antiqua ecclesiae disciplina dissertationes historicae. Tom I–II. Venetiis, 1770.

B 34

Genet, François

Theologie Morale ou Resolution des cas de conscience selon l'Écriture Sainte, les canons, & les saints Peres composée par l'ordre de Monseigneur l'Évêque et Prince de Grenoble, maintenant Cardinal de la sainte Eglise Romaine. Tome Troisième. Paris, 1703.

A1873

Genet, François

Theologia moralis juxta Sacrae Scripturae, canonum, et ss. patrum mentem, jussu eminentissimi, ac reverendissimi Stephani cardinalis Le Camus Episcopi Gratianopolitani, Gallica Lingua, & deinde Latina exarata a plurimis aliarum mendis diligenter expurgata, & praeter varia conciliorum provincialium, synodorumque Italiae Decreta, omnibus Benedicti XIV. & SS. D. N. Clementis XIII. Feliciter regnatis constitutionibus ad rem moralem pertinentibus nunc primum illustrata. Tomus Secundus. Venetiis, 1763.

A 1351/1–5

Gerberon, Gabriel

Sancti Anselmi ex Beccensi abbate Cantuariensis archiepiscopi Opera: nec non Eadmeri monachi Cantuariensis Historia novorum et alia opuscula: labore ac studio D. Gabrielis Gerberon monachi Congregationis S. Mauri ad mss. fidem expurgata et aucta. Secunda editio, correctata & aucta. Lutetiae Parisiorum, 1721.

A 147/1 fol.

Habert, Louis

Theologia dogmatica et moralis, ad usum seminarii Catalaunensis. Tomus I–VIII. Venetiis, 1747.

A 1365/1-8

Habert, Louis

Theologia dogmatica & moralis, ad usum seminarii Catalaunensis. Planissima, critica, & solidissima methodo conscripta, nunc vero ad usum totius orbis litterarii, post editiones Parisiensem et Venetam in Germania denuo recusa, in duos tomos divisa a plurimus mendis sollicitate purgata editio prima in Germania. Tomus I. Augustae Vindelicorum, 1751.

A 192.fol.

Habert, Louis

Theologia dogmatica & moralis, ad usum seminarii Catalaunensis. Planissima, critica, et solidissima methodo conscripta, nunc vero ad usum totius orbis litterarii post editiones Parisiensem et Venetam in Germania denuo recusa, in duos tomos divisa, Augustae Vindelicorum, 1751.

A 228.fol./1-2

Habert, Louis

Praxis sacramenti poenitentiae sive methodus illius utiliter administrandi edita jussu episcopi comitis Verodunensis ad usum confessoriorum dioecesis suae Latinitate docta. Venetiis, 1758.

A862

Habert, Louis

Praxis sacramenti poenitentiae sive methodus illius utiliter administrandi edita jussu episcopi comitis Verodunensis ad usum confessoriorum dioecesis suae. Editio novissima diligenter emendata. Venetiis, 1761.

A 1372

Habert, Louis

Compendium theologiae dogmaticae et moralis ad usum seminarii Catalaunensis, planissima, critica, & solidissima methodo conscripta, nunc vero ad usum totius orbis litterarii, post plures editiones Parisienses & Venetas in Germania etiam secundis curis

recusa. Et aplurimis mendis sollicite purgata by Habert, Ludovicus; sacrae facultatis Parisiensis doctoris, theologi, & socii Sorbonici. Augustae Vindelicorum, 1771.

A1292

Habert, Louis

Theologia dogmatica et moralis, ad usum seminarii Catalaunensis, planissima, critica, & solidissima methodo conscripta, nunc vero ad usum totius orbis litterarii, post plures editiones Parisienses & Venetas in Germania etiam secundis curis recusa, In VIII Tomos divisa. Augustae Vindelicorum, 1771.

A 2131/1–8

Habert, Louis

Praxis sacramenti poenitentiae, sive methodus edita jussu episcopi comitis Verodunensis. Ad usum confessoriorum dioecesis suae. Latinitate donata. Venetiis, 1791.

A1950

Havermans, Macaire

Tyrocinium theologiae moralis ad mentem SS. Patrum praesertim Sancti Augustini Editio novissima. Venetiis, 1771.

A496/1–2

Juénin, Gaspard

Institutiones theologicae ad usum seminariorum. Antverpiae, 1746.

A 1284/1–7

Juénin, Gaspard

Theologia redacta in compendium per interrogata et responsa. Antuerpiae, 1759.

A 1277

Kugler, Johann

Synopsis historiae quesnellismi, sive brevis instructio historico polemica, de haeretica quesnelli doctrina per dogmaticam Clementis XI. Sum. Pont. Constitutionem Unigenitus merito fulminata. Praegae, 1720.

A1352

Languet de Gercy, Joseph

Opus de theologicis disciplinis nunc primum septem voluminibus comprehensum, et praeter uberrimum, generalemque rerum indicem ad calcem appositum, Necnon Apologeticas omnes ejusdem dissertationes complectens. Editio novissima ab auctore recognita [...] dubiorum consarcinatore. Tomus septimus. Bassani, 1776.

A 144/7 fol.

Le Maistre de Sacy, Isaac

Die Epistels Pauli an die Römer, Mit ihrer Auslegung, so wohl des Wort-Ver-stands, als auch der Worte geistlicher und geheimer Bedeutung, Auß denen Heiligen Vätern und andern Kirchen-Lehrern gezogen Nun aber aus dem Frantzösischen in das Deutsche übersetzt. [Prag, Rüdiger], 1720.

A 137. fol./1–2

Le Maistre de Sacy, Isaac

L'histoire du Vieux Et Du Nouveau Testament, avec des explications édifiantes, tirées des Saints Péres, pour régler les moeurs dans toutes fortes de conditions. Dédiée à Monseigneur le Dauphin. Vienne, 1764.

A736

Le Tourneux, Nicolas

Christliches Jahr / Das ist: Alle Episteln und Evangelien. Augspurg, 1739.

A 119/1–10

Le Tourneux, Nicolas

Keresztény esztendő azaz Epistolák és Evangéliomok. Magyarra fordította egy pap [Lovász Iroszló]. 1–5. rész. Buda, 1771.

A 85 4r

Maffei, Francesco Scipione

Historia theologica dogmatum et opinionum de divina gratia, libero arbitrio et praedestinatione quae visuerunt, ecclesiae primis quinque saeculis, in qua item singulari studio colligitur et exponitur, hac ipsa de materia S. Augustini doctrina nec non ostenditur, quantum pugnent proscriptae per Bullam Unigenitus, centum et una propositiones earumque tentatae a variis vindicae cum traditione catholica ex italico latine reddidit Fridericus Reiffenbergius, Soc. Jesu Presbyter. Francofurti ad Moenum et Moguntiae, 1756.

A 67 fol.

Morel, Robert

Effusion de coeur, ou entretien spirituel et affectif d'une ame avec Dieu, sur chaque verset des pseumes & des cantiques de l'Eglise par un religieux Bénédictin de la Congrégation de Saint-Maur. Nouvelle edition, revüë, corrigée, & augmentée. Avec approbations et privilege du Roy Premier. Tome I–V. Paris, 1729–1730.

A2174/1–5

Opstraet, Joannes

De locis theologicis dissertationes decem Joannis Opstraet theologi Lovaniensis: quibus accessit tractatus theologicus de Scripturae Sacrae sensu multiplici Nic. Le Gros

Sac. Theol. Doct. Et Eccl. Rhemensis Canonico sub auspiciis amplissimi praesulis Simonis Ambrosii Nobilis De Stock. Venetiis, 1769.

A 230 4r.

Opstraet, Jean

J. O. S. T. L. Pastor bonus, seu idea, officium, et praxis pastorum jussu reverendissimi ac celsissimi domini domini Leopoldi Ernesti, exemptae ecclesiae Passaviensis episcopi, AC S. R. I. Principis ex S. R. I. comitibus de – et in firmian, &c. &c. suae dioecesis clero pro norma agendi, docendique proposita. Editio emendatior. Bambergae & Wirceburgi, 1776.

A1385

Opstraet, Joannes

De locis theologicis dissertationes decem. Quibus accessit tractatus theologicus de Scripturae. Tomus I–II. Venetiis, 1777.

A 443/1–2

Opstraet, Jean

Opera theologica. Tomus I–IX. Venetiis, 1783.

A 441/1–9

Opstraet, Jean

Theologiae dogmaticae, moralis, practicae, et scholasticae. Volumen I–VI. Ticini, 1787.

A 442/1–6

Pascal, Blaise

Provinzialbriefe über die Sittenlehre und Politik der Jesuiten unter dem Namen Louis de Montalte I–III. Theil. Lemgo, 1773.

B 186

Petit-Didier, D. Matthieu

Tractatus theologicus de autoritate & infallibilitate summorum pontificum. Posenii, [1745].

A 1256

Potesta, Felice

Examen ecclesiasticum, in quo universae materiae morales, omnesque feré casus conscientiae excogitabiles, solidé ac perspicué resolvntur. Venetiis, 1751.

A191 4r.

Pouget, François-Aimé

Institutiones catholicae in modum catecheseos: in quibus quidquid ad religionis historiam & ecclesiam dogmata, mores, sacramenta, preces, usus & ceremonias pertinet, to-

tum id brevi compendio ex sacris fontibus scripturae & traditionis explanatur ex Gallico idiomate in Latinum sermonem translatae; adjectis singulis e scriptura et traditione petitis probationibus et testimoniis. Tomus I-II. Venetiis, 1765.

A 148. fol./1-2

Pouget, François-Aimé

Katholische Unterweisungen nach der Weise einer Christenlehre, in welchen, was immer zu der Religionsgeschichte, und den Lehren, Sitten, Sacramenten, Gebethen, Gebräuchen, und Uebungen der Kirche gehöret, insgesamt in einem kurzen Begriffe aus den heiligen Gründen der göttlichen Schrift und Uebergabe deutlich gezeiget wird. Augsburg, 1779.

A2556/1-6

Pouget, François-Aimé

Institutiones catholicae in modum catecheseos, in quibus quidquid ad religionis historiam & ecclesiae dogmata, mores, sacramenta, preces, usus, & caeremonias pertinet, totum id brevi compendio ex sacris fontibus scripturae & traditionis explanatur. Tomus I-II. Venetiis, 1782.

A211.fol./1-2

Quesnel, Pasquier

Compendium moralis evangelicae, sive considerationes christianae super textum quatuor evangelistarum quo ejus lectio & meditatio facilior reddatur iis qui illi se applicare incipiunt. Impressum jussu illustrissimi episcopi et comitis Catalaunensis, Paris Franciae. E Gallico Latiné versum. Tomus I-III. Lovanii - Parisiis, 1694.

A1763/1-2-3

Quesnel, Pasquier

Compendium moralis Actuum Apost. Epistolarum S. Pauli, Epistolarum catholicarum, Et Apocalypseos. Sive considerationes christianae super textum illorum librorum. Tomus I-III. Lovanii, 1698.

A 1763/4-5-6

Quesnel, Pasquier

Asylum innocentiae Quenell. P. Quenellio, Paris. Dioec. presbytero, meliora in considerationibus suis in N. Test. auctoritate illustrissimorum Galliae episcoporum inter suos docenti sed ob ista à Pontifice damnato, demum in ipsa Romanae Curiae cynosurâ, i. est in jure canonicô, per suffragia selectiora & probata, quoad intimos rerum damnatarum recessus, quaesitum, examinatum, & inventum. Francofurti, 1718.

B 125 4r

Thomassin, Louis

Vetus et nova ecclesiae disciplina. Tomus I-III. Ventiis, 1766.

B 38 fol.

Thomassin, Louis

Vetus et nova ecclesiae disciplina. Tomus I-III. Ventiis, 1773.

B 30 fol.

Van-Espen, Zeger Bernard

Opera omnia canonica I-VI, Commentarius in canones VII, Supplementum ad varias collectiones operum Van Espen VIII, Vita D. Van Espen per D+++ IX. Venetiis et Lovanii, 1765, 1769.

B 23 fol

Van-Ranst, François

Historia haereticorum [...] Editio quarta. Venetiis, 1759.

F 847

Ferences iskoladrámák III. Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762

Szerkesztette Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna

Régi magyar drámai emlékek. XVIII. század, 6/3

Budapest: Balassi Kiadó, 2021, 872 l.

MACZÁK Ibolya

ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0002-8635-7478

A *Régi magyar drámai emlékek* 18. századi sorozatának a Balassi Kiadónál 2021 őszén megjelent darabja, a Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna által szerkesztett *Ferences iskoladrámák* harmadik kötete számos izgalmas kérdéskört vet fel mind a filológusok, mind a színháztörténészek, mind pedig a gyakorló dramaturgok számára.

Mint az a Régi Magyar Dráma Kutatócsoport (MTA Irodalomtudományi Intézet) munkássága révén az 1980-as évek eleje óta ismert, a csíksomlyói ferences gimnáziumhoz számos 18. századi színdarab – a Kutatócsoport létrehozásáig jelentős részben publikálatlan – szövege köthető. Nem véletlenül, hiszen az erdélyi Csíksomlyón a ferences gimnázium diákjai az 1700-as évek elejétől minden évben vallásos játékkal, többnyire passiójátékkal köszöntötték a nagypénteki vagy a pünkösdi körmenetre érkezőket, a környékbeli katolikus székely közösség tagjait. Nem meglepő tehát, hogy a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában őrzött kéziratok bőséges forrásanyagot kínálnak a kutatás számára.

A *Régi magyar drámai emlékek* 18. századi sorozatában a *Ferences iskoladrámák* első kötete (*Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*) 2009-ben látott napvilágot a Kilián István vezette kutatócsoport munkájának eredményeként. 2021-ben jelent meg a sorozat következő két darabja: *Csíksomlyói passiójátékok 1740–1750* és *Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762*. A kutatás 2016-tól az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen folytatódik, a munkálatokat Pintér Márta Zsuzsanna irányítja. Ebből adódóan a *Ferences iskoladrámák III, Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762* című kötet kegyelettel őrzi a kapcsolódó kutatócsoportot létrehozó, 2021-ben elhunyt Kilián István szeretett és szeretettel teli személyének emlékét. A munka továbbvitelére garanciát jelent a sorozatot folytató Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna személye.

A *Ferences iskoladrámák* hatrészes sorozatának harmadik kötetében Régi Magyar Dráma Kutatócsoport munkatársai tizenegy drámaszöveget adtak közre az 1751 és 1762 közötti időszakból. Ez a korpusz tehát természetesen illeszkedik a régi magyar drámai emlékek, illetve a 18. századi szövegek és a ferences indíttatású művek korpuszába. (A *Ferences iskoladrámák* kötetében a sorozat legnagyobb egységéként összesen hatvan drámaszöveg fog megjelenni.) Demeter Júlia, Medgyesy S. Norbert és Pintér Márta Zsuzsanna közreadói munkáját segítette Kővári Réka a zenei vonatkozású részek, illetve Miskei Antal a latin szövegek gondozása révén. Az anyag a *Liber exhibens parascevicus* (1774) című, kéziratos, passiókat tartalmazó kötet drámaszövegeinek kritikai kiadásába illeszkedik.

Az évek, illetve a korábbi kötetek során kiérlelt közreadói gyakorlat számos tekintetben érezeti hatását a kiadványon. A csíksomlyói színjátékok betűhíven közölt, archaikus szövegeinek megértését magyarázó jegyzetek segítik, amelyek a szerzőről, az előadásról, a szöveg sajátosságairól is jelentős mennyiségű információt közölnek az olvasóval – ebben a formában is publikálva a kutatócsoport legújabb kutatási eredményeit. Mivel az anyag Európában is egyedülálló, a bevezetőt, a drámák tartalmi összefoglalását és a jegyzeteket angol nyelven is közreadja a kötet.

A jelen kiadvány három szövege megtalálható a Fülöp Árpád által kiadott 1897-es gyűjteményben (*Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*) is, amely a *Régi magyar könyvtár* harmadik köteteként négy drámát tartalmaz (ezek közül az utolsó 1766-os, ezért nyilván a *Régi magyar drámai emlékek* egy későbbi kiadványában találkozunk majd vele). Ezek kompilációja volt az 1981-es széles körben is visszhangot kiváltó *Csíksomlyói passió*, melyet Kerényi Imre és Balogh Elemér neve fémjelzett. Ugyanakkor fontos megjegyezni – amint tette ezt Bécsy Tamás is kapcsolódó színikritikájában –, hogy a produkció létrehozói a szövegek modernizálásán és összefésülésén túl – „a színházi előadás megteremtéséhez bőven felhasználtak népköltési szövegeket, népdalokat, csúfolókat, táncszókat, lakodalmi rigmusokat”¹ – vagyis számos olyan anyagot, amelyek nem tartoztak az eredeti drámákhoz. A produkció – ugyancsak Bécsyt idézve – meggyőzte a közvéleményt „arról, hogy rendkívülien érdekes, hatásos és jó színházi előadást”² lehet létrehozni a 20. században is a jelzett szövegek segítségével. Ezek a szövegek tehát szélesebb körben is ismertté és revelatív erejűvé váltak. Mivel az idők során számos előadást inspiráltak, joggal állíthatjuk, hogy a szélesebb nyilvánosság számára leginkább ismert iskoladrámákról van szó – és már csak ezért is komoly jelentőséggel bír az a tény, hogy e művek korszerű, a legújabb kutatási eredményeket rögzítő formában és jegyzetapparátussal kerültek a nagyközönség elé.

A Fülöp-közlés és az 1981-es előadás szövegkönyve, illetve felvétele nyomán egyértelművé válik, hogy a produkció létrehozói meghatározó (a dramaturgiai munkát jelentősen támogató) segítséget kaphattak volna a jelen kiadvány révén. A szövegek jelenlegi tagolása és strukturálása ugyanis a korábbiaknál jóval átláthatóbbá, könnyebben értelmezhetővé teszi a szöveget, jobban érvényesül a szöveg zeneisége és (feltételezett, illetve megkívánt) előadásmódja is.

A *Ferences iskoladrámák* harmadik kötetében közreadott színművek mindegyike passiójáték, ám a különböző versformák, az ószövegségi és az újszövegségi jelenetek darabonként eltérő aspektusú összekapcsolása nagy változatosságot mutat. Már e kiragadott példák, vizsgálati szempontok nyomán is érzékelhető, hogy ez a hatalmas szövegtömeg további jelentős kutatások alapja lehet – a műfaji sajátosságoktól kezdve a filológiai és motívumtörténeti vizsgálatokon át az egyes előadásokkal kapcsolatos dramaturgiai kérdésekig. A kiadvány természetesen további filológiai kutatások kiindulópontja lehet. Erre vonatkozóan számos lehetőséget kínálnak a közreadók is. Különösen gondolatébresztő utalásuk arra, hogy a publikált művek korpusza alapja lehet a korabeli kompilatív eljárások vizsgálatának, melynek révén „a vendégszövegek sajátos hálója” térképezhető fel. (A kötet munkatársai ezt az összes ferences dráma megjelenését követően látják indokoltnak.)

Összegzésképpen leszögezhetjük, hogy a *Ferences iskoladrámák III, Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762* című kiadvány kiemelten fontos és közérdeklődésre számot tartó munka jelentős, nélkülözhetetlen láncszeme. Örömmel és izgalommal várjuk a folytatást.

1 Bécsy Tamás, „Színházi előadások Budapesten”, *Jelenkor* 25, 3. sz. (1982): 258–262, 258.

2 Uo., 259.

Klaniczay Gábor: Santità, miracoli, osservanze nel Medioevo. Ungheria nel contesto europeo

Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2019, 565 l.

FALVAY Dávid

Eötvös Loránd Tudományegyetem, tanszékvezető egyetemi docens
ORCID 0000-0003-2711-4983

Klaniczay Gábor tanulmánykötete a középkorkutatás egyik legnevesebb olaszországi központjának, a spoletói Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo – CISAM (Olasz Koraközépkori Tanulmányok Központja) kiadásában jelent meg. A központ és a hozzá tartozó kiadó a nevével ellentétben egyáltalán nem csupán kora középkori témákra fókuszál, s abban a sorozatban,¹ amelyben az általunk bemutatott kötet is megjelent, az elmúlt években több olyan nemzetközi hírű szerzőnek jelentek meg kötetei, akik Klaniczay Gáborhoz hasonlóan a késő középkori vallás- és kultúrtörténet szakértői, mint például Carlo Delcorno, Claudio Leonardi vagy Jacques Dalarun.

A vaskos, majdnem 600 oldalas publikáció összesen 21 (20 olasz és egy francia nyelvű) korábban különböző fórumokon már megjelent tanulmányt foglal magába, amelyeket a szerző négy tartalmi-tematikus egységbe osztott: 1) *Orientamenti* [Tájékozódások], itt öt tanulmányt olvashatunk, amelyek részben historiográfiai jellegűek (például a kanonizációs perek elemzésének módszertani kérdéseiről vagy éppen az Annales-iskola hatásáról a magyar történetírásra), részben pedig a regionális alapvetést (vagyis a közép-kelet-európai régió középkori helyzetét és historiográfiáját) elemző tanulmányok. 2) *Modelli* [Modellek, minták], ahol főképpen a szentség mintáiról olvashatunk. Az összesen nyolc tanulmányban a szerző nagy hangsúlyt fektet a magyar és tágabb értelemben közép-európai dinasztikus szentség mintáira, azon belül is részletesen a dinasztikus és a női szentekről, Szent Lászlóról, Szent Erzsébetről, Szent Gellértről és Szent Alexius (Elek) magyar tiszteletéről szól – részben itáliai, komparatív perspektívában. 3) A *Miracoli e stimate* [Csodák és stigmák] címet viselő szerkezeti egységben olvasható öt írás egyrészt a középkori kanonizációs perekhez kapcsoló csodákról, a csodaelbeszélések és a csodagyűjtemények elemzésének módszertani kérdéseiről, másrészt pedig a stigmatizációról ír általában, és specifikusan ahhoz az itáliai hagyományhoz kapcsolódik, amely Árpád-házi Margitnak tulajdonított stigmákat. 4) *Osservanze* [Obszervanciák, obszervánsok] cím alatt szereplő három tanulmányban a 15. században kibontakozó rendi vagy obszerváns reform adja a közös kontextusát, s ennek tükrében esik szó a híres-hírhedt „hiúság máglyáiról”, a ferences obszervánsokról és az ő szenttiszteletükről vagy éppen Johannes Niderről. A tanulmányokon kívül egy előszó, a szerző angol, francia, olasz és német nyelvű publikációinak lis-

1 A sorozat címe: *Uomini e mondi medievali: Collana del Centro italiano di studi sul basso medioevo – Accademia Tudertina.*

tája, valamint a mutatók (amelyek szerkesztését Giacomo Mariani végezte) és az illusztrációk teszik teljessé a kiadványt.

E formai bemutatás után ejtsünk szót a szerzőről is. Szakmai körökben köztudott, hogy Klaniczay Gábor erős nemzetközi beágyazottsággal bíró kutató. Az ő esetében viszont valószínűleg többeknek a francia és az angolszász kutatókhoz, iskolákhoz fűződő kapcsolata jut eszébe. Pedig a szerző szervesen kötődik az olasz történetíráshoz is, folyamatosan kutat, előad, és a 80-as évektől kezdve publikál Itáliában és olasz nyelven. A szerző és az olasz történetírás közötti kapcsolatrendszer megértéséhez legalább négy kötődési pontot érdemes kiemelni, amely témáról Klaniczay is beszél röviden az előszóban.

Az első pont még az édesapja, Klaniczay Tibor örökségéhez kapcsolható. Itt többek között az ő kezdeményezésére kibontakozó olasz–magyar interdiszciplináris konferenciákat kell megemlítenünk, amelyeket sokáig a Cini Alapítvány gondozott, és amelyek keretében Klaniczay Gábor több, itt olvasható tanulmánya is eredetileg megjelent.² A második kapcsolódási pont ahhoz a történetírói iskolához kapcsolódik, amelynek főszereplői ugyan nem olaszok, de az ezredforduló környékén Rómában tevékenykedtek, és elsősorban a kanonizációs perek történeti, történeti antropológiai, kultúr- és irodalomtörténeti felhasználását helyezték új alapokra. E történészek között elsősorban André Vauchez (1995 és 2003 között az École Française de Rome igazgatója) és Christian Krötzel (2000 és 2003 között a Római Finn Intézet igazgatója) nevét kell megemlítenünk, akikhez Klaniczay számos szálon kötődik. Ezen együttműködések nyomán több fontos kollektív kötet született.³ A következő olaszországi kötődési pont, amelyet meg kell említenünk, az az AISSCA (*Associazione Italiana della Santità del Culto e dell'Agiografia* [Olasz Szentiség, Kultusz- és Hagiográfiaikutató Társaság]) köre, amely a 90-es évektől kezdve igen innovatív módon reformálta meg az olasz, hagyományosan egyháztörténeti és részben egyházi indíttatású vallástörténetírást. E kör kulcsfigurái mások mellett Sofia Boesch, Anna Benvenuti, Paolo Golinelli, Roberto Rusconi, Alessandra Bartolomei Romagnoli. Jellemző, hogy e kutatók egy része mutatta be Klaniczay jelen tanulmánykötetét Rómában.⁴ Az utolsó és részben ez előbbivel átfedésben lévő kapcsolódási pont az olaszországi obszervancia-kutatók mai generációja. Köztük elsősorban Letizia Pellegrini nevét érdemes megemlítenünk.

Ezen felül még egy további – és talán Magyarországon a legismertebb – olasz történész nevét kell kiemelnünk, és hozzá kapcsolódóan egy további megkerülhetetlen – Klaniczay kutatásaiban is hangsúlyosan jelen lévő – témáról kell mindenképpen szót ejtenünk: ez pedig Carlo Ginzburg és a boszorkányság, boszorkányüldözés témája. Fontos azonban hozzátenni, hogy ez a tematika e kötetben kevésbé reprezentált, mindössze egy tanulmány érinti, noha a szerző egyik legelső olasz nyelvű publikációja, amely a magyar táltosok jelenségét elemzi ebben a kontex-

2 Sante GRACIOTTI e Cesare VASOLI, a cura di, *Spiritualità e lettere nella cultura ungherese del basso medioevo* (Firenze: L. S. Olschki, 1995); Sante GRACIOTTI e Amedeo DI FRANCESCO, a cura di, *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento* (Roma: Il Calamo, 2001).

3 Gábor KLANICZAY, ed., *Proces de canonisation au Moyen Age: Aspects juridiques et religieux – Medieval Canonization Processes, Legal and Religious Aspects* (Roma: École Française de Rome 2004); Christian KRÖTZEL and Sari KATAJALA-PELTOMAA, eds., *Miracles in Medieval Canonization Processes: Structures, Functions, and Methodologies*, International Medieval Research 23 (Turnhout: Brepols, 2018).

4 *Presentazione del libro*. 2019. december 13, Roma: Pontificia Università San Tommaso di Roma. Alessandra Bartolomei Romagnoli, Sofia Boesch, Gianni Festa OP és Roberto Rusconi részvételével.

tusban, éppen e témához kötődik. Ennek a relatív hiánynak az az egyszerű magyarázata, hogy a nagy boszorkányüldözés már egyértelműen a középkor hagyományos kronológiai határain kívül zajlott, és ezért a kifejezetten a középkort kutató központ és kiadó kiadványában csupán az előzményeket tárgyaló írás kaphatott helyet.⁵

A szerző olasz kapcsolódásainak, kapcsolatainak bemutatása mellett arra is érdemes ki-
térnünk, hogy e kötődések miképpen hatottak a magyarországi kutatásra. Talán ezen
aspektusok legevidensebb lecsapódása a tanítványok hosszú sora, akik részben vagy egészben
olasz témákkal foglalkozva váltak kutatóvá itthon: a teljesség igénye nélkül megemlíthetjük
Csepregi Ildikó, Deák Viktória Hedvig, Galamb György, Gecser Ottó, Konrád Eszter, Sallai Dóra
és e sorok írójának nevét. Vagy éppen azokat, akik Magyarországon is tanulva Olaszországban
vagy más országokban váltak ismert kutatóvá, mint például Stanko Andrić, Fabrizio Conti, Ana
Marinković, Marina Miladinov, Stanislava Kuzmová, Giacomo Mariani. A személyes kapcsola-
ti hálón túl ez az itáliai ihletettségu vonulat szervezeti szinten is megnyilvánul: mindenkép-
pen meg kell említenünk, hogy – részben kimondottan – az AISSCA mintájára alapították meg
előbb Klaniczay horvát tanítványai a Hagiotheca nevű horvát hagiográfiai társaságot, amely
mára már féltucat nemzetközi konferencia szervezésén van túl; majd – Klaniczay mellett, a saj-
nálatosan korán elhunyt Sággy Marianne koordinációjával – a Magyar Hagiográfiai Társaságot
(MHT). E Társaságban az olasz és horvát társszervezetektől kissé eltérően harmonikusan dol-
goznak együtt az egyházi és laikus kutatók.

Az obszervancia témakörében még közvetlenebbül jelenik meg az olasz és a magyar kuta-
tási témák összekapcsolódása és ezeknek európai kontextusba helyezése: a Kapisztrán Szent Já-
nos európai levelezésének kiadását célzó projekt több országban, részben koordináltan zajlik,
az itáliai anyagot Letizia Pellegrini és Filippo Sedda gondozza, míg a lengyel és a magyar (va-
lamint a hozzá kapcsolódó erdélyi) forrásanyagot egy nemzetközi projekt keretében dolgozzák
fel.⁶ E projekt nemcsak a nagyrészben Klaniczay köré szerveződő olasz–magyar kutatási együtt-
működések szép példája, hanem azt is jól illusztrálja, hogy e kutatások szervesen integrálódnak
az európai trendekbe, hiszen a szerzetesi vagy obszerváns reform az utóbbi évtizedekben kife-
jezetten divatos témává vált.

Láttuk tehát, hogy az olasz historiográfiai háttér hatását személyes és kollektív kutatások
egész során tudta Klaniczay Gábor megvalósítani és továbbadni, miközben ő maga aktív szerep-
lője magának az olasz történetírásnak is. Jelen kötet azonban jóval több, mint e kutatói jelenlét

5 E témáról számos magyar és nemzetközi kötetet szerkesztett a szerző, részben Pócs Évával együtt-
működésben, és ehhez kapcsolódik legutóbbi monográfiája is: KLANICZAY GÁBOR, *A boszorkányüldözés
története* (Budapest: Balassi Kiadó, 2022).

6 NKFI NN 125463 *Kapisztrán János magyarországi levelezésének kiadása*. Vezető kutató Galamb György,
résztevők: Klaniczay Gábor, Szlancsok Margit, Gecser Ottó, Kertész Balázs, Sebők Ferenc, Kasza Péter
és Szolnoki Zoltán, az erdélyi anyag feldolgozásában közreműködik Carmen Florea és Iulian Mihai
Damian. A projekt a lengyel projekttel nemzetközi együttműködésben valósul meg, a lengyel kötet már
megjelent: Paweł KRAS, Halina MANIKOWSKA, Marcin STARZYŃSKI e Anna ZAJCHOWSKA-BOŁTROMIUK,
a cura di, *Corpus epistolaris Iohannis de Capistrano, vol. 1, Epistolae annis MCDLI–MCDLVI scriptae quae ad
res gestas Poloniae et Silesiae spectant* (Warszawa–Lublin: Tadeusz Manteuffel Institute of History–Polish
Academy of Sciences–Wydawnictwo KUL, 2018), míg a magyar rész megjelenése 2023 elejére várható.
Ezzel párhuzamosan egy másik projekt keretében a cseh anyag gondozását Antonin Kalous és Petra
Mutlová koordinálja.

reprezentálása, magyarán nem csupán a szerző olaszul megjelent írásainak kötetbe szerkesztett változata. Ezt a tényt egyrészt az is bizonyítja, hogy egyáltalán nem foglal magába minden, a szerzőtől az évek során olaszul megjelent publikációt, hiszen Klaniczaynak legalább fél tucat olyan tanulmánya jelent meg olaszul, amelyek kimaradtak jelen válogatásból. Másrészt a tanulmányok közül hármat eredetileg nem olasz nyelven jelentett meg a szerző, hanem e válogatás számára készült belőlük fordítás.⁷

Végezetül az alcímre szeretnék még röviden kitérni. Mit is jelent a „Magyarország európai kontextusban” fordulat? Először arra válaszolnék, hogy véleményem szerint mit nem jelent: először is nem a magyar történelem vagy magyar történetírás eredményeinek idegen nyelven történő bemutatása. Nem mintha ez ne volna igen nemes feladat és a magyar kutatók alapvetően fontos kötelessége, amire a közelműltből is igen szép és fontos példa⁸ áll rendelkezésünkre. E könyv tanulmányai a legtöbb esetben nem is csupán összehasonlító, komparatív elemzést tartalmaznak, ami természetesen szintén igen fontos hagyományokkal bíró kutatási irányzat, olasz–magyar viszonylatban is, gondoljunk csak a már említett Cini-konferenciák anyagára vagy éppen a ferences obszervanciát tárgyaló legutóbbi két olasz–magyar kötetre.⁹ Sőt még e kiadványban is találunk olyan tanulmányt, amely ide sorolható (nem véletlenül eredetileg az egyik, a téma szempontjából legfontosabb Cini-kötetben jelent meg), mégpedig az *I modelli di santità femminile tra i secoli XIII e XIV in Europa Centrale e in Italia* [A női szentség mintái a 13–14. században Közép Európában és Itáliában] című írást.

E kötet tehát részben más és több mindezeknél. Mindenekelőtt önálló hozzájárulás a nemzetközi történetíráshoz, mivel e kutatásokban a magyar történelem és kultúra az európai folyamatok szerves részeként jelenik meg, legyen szó például az Árpád-házi szentek kultuszáról, vagy éppen a középkori Buda szent helyeinek elemzéséről. Van arra is példa az itt olvasható tanulmányokban, hogy a „magyar szál” éppen csak megemlítésre kerül: például a *Dalla Verna a San Giovanni Rotondo: ierofania nelle esperienze degli stigmatizzati*, [A Verna-hegytől a San Giovanni Rotondóig: a hierofánia a stigmatizáltak élményeiben] című írásban, amely a stigmatizáció történetét oly módon veszi végig Szent Ferentől Padre Pióig, hogy a magyarországi példákat, Margit és Ilona feltételezett stigmáit, amelyekről más tanulmányaiban – részben e kötetben is – oly sokat írt, itt éppen csak megemlíti. Vagy hasonlóképpen az *I “falò della vanità” e i Mendicanti* [A „hiúság máglyái” és a koldulórendiek] című írásban Savonarola mellett a nagy ferences obszervánsok (Sienai Bernardin, Kapisztán János és Marchiai Jakab) tevékenységét tekinti át, de oly módon, hogy az utóbbi kettő közép-európai és konkrétan a Magyar Királyságban játszott szerepe éppen csak megemlítésre kerül. Azonban mindkét esetben világosan kijelöli számunkra, magyar közönség számára azt az európai kontextust, amelyen belül e jelenségeket értelmez-

7 Pontosan emiatt kicsit nehezen érthető és némiképpen zavaró is, hogy miért maradt a kötetben egyetlen francia nyelvű szöveg, noha az olasz művelt olvasóközönség számára ez korántsem annyira idegen, mint itthon.

8 Enikő CSUKOVITS, *L’Ungheria angioina* (Roma: Viella, 2013); Balázs NAGY, Martyn RADY, Katalin SZENDE and András VADAS, eds., *Medieval Buda in Context* (Leiden–Boston: Brill, 2016), 204–228.

9 Francesca BARTOLACCI e Roberto LAMBERTINI, a cura di, *Osservanza francescana e cultura tra Quattrocento e primo Cinquecento: Italia e Ungheria a confronto* (Roma: Viella, 2014); György GALAMB, a cura di, „Franciscan Observance between Italy and Central Europe – L’Osservanza francescana fra Italia ed Europa Centrale”, *Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged* 15 (2017): 215–229.

nünk érdemes. Ezt azért is fontos itt hangsúlyoznunk, mert az itt olvasható írásoknak csupán egy kisebb része olvasható magyarul is.

E kötet azonban elsősorban az olasz olvasóközönség számára íródott, s számukra véleményem szerint két fő hozadéka lehet e publikációnak. Egyrészt, hogy az olasz (és részben francia és angolszász) historiográfia hagyományaihoz és legújabb trendjeihez szervesen kapcsolódó kérdésekről, problémákról oly módon olvashatnak, hogy e tanulmányok egy számukra kevésbé ismert forrásanyagot is feldolgoznak. Másrészt pedig e kötet is hozzájárulhat ahhoz, hogy módosuljon az a túlzottan Nyugat-Európa központú perspektíva, ami az olasz történetírást is jellemzi, és közelebb hozza az itáliai olvasókat egy olyan Európa-képhez, amely sokkal inkább megfelel a középkori realitásnak, ahol a Magyar Királyság szervesen a Nyugat része volt.

Orosz Andrea: Kováts József. Az életrajz és az életmű feltérképezése

Vitae 4

Budapest: Reciti, 2021, 308 l.

SZABÓ-REZNEK Eszter

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs
ORCID 0000-0002-9030-3130

Megírható-e egy monográfia ennyire kevés közvetlen forrás alapján? – teszi fel a kérdést Orosz Andrea Kováts József életéről és költészetéről szóló könyvének bevezetőjében. Miután a Reciti Kiadó *Vitae* sorozatának negyedik köteteként megjelent a Kováts-életrajz és -életmű társadalomtörténeti szempontú feltérképezése – ahogy az alcím jelzi – és pontosító újraértelmezése, a válasz: igen, megírható, de ez korántsem egyszerű feladat. A kötetet a szerző vállaltan Kováts verseinek készülő kritikai kiadása előtanulmányaként pozicionálta. Az elején szisztematikusan bemutatott forrásokból kiderül, hogy a maga korában népszerű, de a kéziratosság háttérbe szorulásával az irodalomtörténeti kánon perifériájára kerülő dunántúli költőhöz közvetlenül kapcsolódó dokumentumból valóban igen kevés van, ezeket érdemes itt is felsorolni. A kéziratossal források között egodokumentumokat nem találunk, naplói, feljegyzései, személyes tárgyai, ha voltak is, jelenleg nem fellelhetők. Van viszont egy keresztelési anyakönyv; három darab autográf levél (egy Horvát Istvánhoz, négy verssel együtt, kettő Szemere Pálhoz, amiből az egyik csak egy verset tartalmaz); egy 53 verset tartalmazó autográf verseskötet; néhány okmánytári irat a pápai kollégiumban, amelynek diákja volt; egy ellene folytatott büntetőper iratai; végül pedig olyan kéziratossal versgyűjtemények, amelyek tartalmaznak Kováts-verseket és változó terjedelmű életrajzi bejegyzéseket (az egyik Jókai Mór apjának, Jókay Józsefnek a hagyatékából került elő). Ezen felül a szorosan Kováts-hoz kapcsolódó nyomtatott források közé sorolhatjuk négy, még életében nyomtatásban megjelent versét, illetve a két, halála után kiadott verseskötetet, valamint a 19. századig visszanyúló, róla szóló lexikonbejegyzéseket és tanulmányokat. A forráskritika egyik legizgalmasabb pontja az, amikor Orosz rámutat arra, hogy a lexikonok hogyan vettek át egymástól s örökítették tovább tévedéseket, pontatlanságokat, hogyan legendásítottak, és ezek az információk aztán hogyan kerültek át, a – kétségtelenül nehezen felkutatható – források ellenőrzése nélkül a későbbi, a Kováts-életművet feltárni és értelmezni kívánó tanulmányokba.

Az egyik cél tehát „az évszázadok alatt kirajzolódó Kováts-kép lehető legapróbb részleteire való szétbontása, majd lépésről lépésre történő újbóli megalkotása” (8), a bizonyíthatóan téves információk korrigálása. Orosz Andrea a fentebb említett közvetlen forrásokból kiolvasható hi-

ányos képet árnyalja és dúsitja számos közvetett forrást (iskola- és helytörténeti munkákat, egyházi iratokat) bevonva. Az olvasó egy percig sem érzi, hogy maga alá temeti ez az elképesztően sok adat; a szerző bravúrosan, a szerteágazó és új értelmezési utakat megnyitó információkból úgy alakította ki saját narratíváját a dunántúli költőről, hogy a tudományos megalapozottság és módszertani következetesség mellett felvillantja egy izgalmas és fordulatok detektívtörténetként való olvasás lehetőségét is. Az olvasó követi a nyomozó kutatót levéltárról levéltárra, Budapestre, Pápára vagy Csurgóra.

Már a Kovátsról szóló legelső adat, születésének időpontja, amit a lexikonok többnyire 1780. április 1-jére tesznek, pontosításra szorul. Ez az információ ugyanis a tótvázsonyi keresztelési anyakönyvből származik, a református keresztelési szokásokat figyelembe véve nem valószínű, hogy a keresztelés a születése napján történt. Néhány kéziratos életrajz ugyan márciust említ, de mivel nem ellenőrizhető a forrásuk, ezért – legalábbis egyelőre – a nyomozónak el kell fogadnia, hogy nem fog fény derülni minden részletre. Ilyen a Kováts nemesi származása körüli bizonytalanság is. A kéziratos életrajzok említik ugyan, és Kováts felsőöri tanítószkodása idején fontolgatja a nemesi felkeléshez való csatlakozást, *A kopottabb nemesekhez* című versének utolsó két sorában pedig így fogalmaz:

Én nemes vagyok, de nem tudom, a nagy Nem'
Fényétől megvakult Apám az e', vagy nem!

Orosz azonban óvatosan kezeli az életmű ráolvasását az életrajza, helyette nagyon alaposan nézi végig a keresztelési anyakönyvet, Tótvázsony helytörténetét és az 1780-as nagy nemesi összeírást az apa, Kováts Sándor származása után kutatva, ám sem ezekből, sem Kováts keresztszüleinek társadalmi rangjából nem lehet biztos következtetést levonni a nemesi származás (vagy csupán nemesi öntudat) meglétére vagy annak hiányára. Az egyéb, megbízhatónak számító források, nyomravezető dokumentumok – és itt újra eszünkbe juthat a detektívregény analógiája – a lehető legrosszabb helyeken hiányosak: a pápai kollégium felvételi könyve, ahol az apák származását és foglalkozását is feltüntették, épp azon a lapon rongált, ahol Kováts neve szerepelne. Hasonló bosszantó akadály, hogy Kováts első rektori kiküldetésének pontos dátuma az egyébként nagyon precíz pápai *Kiküldetési könyv*ben csak az ő neve mellett nem szerepel, vagy az, hogy Horvát István, a pátkai rektorkodás alatt megismert barát, éppen azután kezdett el naplót írni, többek között gyakori pátkai látogatásairól is, miután Kováts már távozott a faluból. A később tárgyalandó periratból pedig hiányzik az ítéletet kihirdető dokumentum.

Az életrajzhoz visszatérve, a tótvázsonyi – és feltételezett, de meg nem erősített veszprémi – tanulóéveket a pápai kollégista időszak követte, Orosz betekintést nyújt a diákok ellátásának körülményeibe, a legáció és a rektorkodás intézményébe is, amely egyben pénzkeresési lehetőséget is jelentett a kollégium diákjainak. Kováts először – tanulmányait megszakítva – Felsőöron tanítószkodott, ez költőként is termékeny időszaka volt. Bár autográf kéziratát csak később, a következő, már a pápai tanulmányok befejezése utáni pátkai rektorkodása idején kezdte el írni, ebbe korábbi versei is bekerültek, nem kronologikusan, de szinte minden esetben feltüntetve a keletkezés évét.

A kevés közvetlen forrás azt is jelenti, hogy minden bennük lévő információ felértékelődik. Az említett insurrectióhoz való csatlakozás terve például egy felsőöri, részben ellene szóló pa-

naszlevélből derül ki. Az irodalomtörténet számára ismert volt az, hogy a kéziratos versgyűjteményekben gyakran tűnik fel egymás mellett Kováts József és Beretzky Márton neve, előbbi *A ki cs[apott] mester éneke* című verse (ami datálatlan, így nem lehet tudni, hogy valós élmény alapján írta Kováts, vagy a korban kedvelt témát dolgozta fel) sokszor szerepel egy versgyűjteményben Beretzky hasonló témájú versével. De arra, hogy ők már jóval korábban ismerték egymást, Orosz kutatása mutat rá. Kováts neve Felsőörről Pápára való visszatérése után egy erkölcsi kihágás kapcsán megfogalmazott levélen tűnik fel, két társával, Beretzky Mártonnal és Péterrel együtt. Ez úgy is érdekes adatokkal szolgál, hogy az előzményeit nem lehet rekonstruálni (azon túl, hogy egy feljebbvalójuk kritikáját nehezményezték), azonban kontextuálizálni lehet a kollégiumi szigorra és belső szabályokra, kihágásokra és büntetésekre való kitekintéssel. A három aláíró közül csak Kováts folytathatta tanulmányait Pápán, két társát elbocsájtották. A történetben sajátos csavar, hogy a Beretzky testvérekkel Kováts ezek után személyesen már nem találkozott, azonban versei Beretzky Mártonéival többször kerültek egymás szomszédságába egy-egy kéziratos énekeskönyvben. De pontosításra, kiegészítésre szorul az is, amit a lexikonok a (különben Csokonai-hatást mutató) Fanni-versek kapcsán rögzítettek, azaz, hogy műzsája annak a városhídvégi prédikátornak, Kállai Andrásnak a mostohalánya, aki mellett a költő a pátkai rektorkodás, majd egy rövid tótvázsonyi hazatérés után segédlelkészkedett. Ezzel szemben a források azt bizonyítják, hogy Kováts 1805-ben került Városhídvégre, míg az első Fanni-verset 1804 nyarán írta.

A különböző típusú források széles körű bevonása és a módszeres forráskritika következtében kirajzolódik egy árnyalt kapcsolatháló, aminek része Kováts is, még ha közvetetten is, és még úgy is, hogy csupán két címzettnek küldött három levele maradt az utókorra. Az egyik címzett Horvát István, a pátkai rektorkodás idején szerzett barát. Megismerkedésükről sajnos nincs adat, de Horvát későbbi naplójából kiderül, hogy a pátkai évek után is számon tartotta a költőt és tudott nyomtatásban megjelent verseiről is. Az első, a *Poéta és Múza* a pátkai időszak elején jelent meg a *Magyar Kurir* 1802. június 29-i számában, ez minden bizonnyal valamekkora ismertséget is jelentett abban az időszakban, amikor a *Kurir* mellett egyetlen másik magyar nyelvű lap jelent meg, a *Magyar Hirmondó*. Néhány évvel később, 1805-ben a *Kurir* két további versét is leközölte, egy Festetics Györgyhez írt alkalmi költeményt és egy üdvözlőverset Csokonai *Anakreoni Dalok* kötetének megjelenésére. Horvátnak írt, 1806-ra datált leveléből tudjuk meg, hogy Kováts szerette volna, ha más versei is megjelennek nyomtatásban, kérte barátját, aki ekkor a *Hazai Tudósítások* állandó munkatársának számított, hogy juttassa el azokat a főszerkesztő Kulcsár Istvánhoz. A versek végül nem jelentek meg, feltehetően azért, mert nem illeszkedtek a lap profiljába. Ahogy az az életrajz sem jelent meg végül a *Tudományos Gyűjteményben*, amit Jókai Mór apja, a Kováts-verseket kedvelő és gyűjtő Jókay József írt valamikor 1819 és 1824 között, és valószínűleg ugyanennek a Horvát Istvánnak küldte el, aki ekkor a *Tudományos Gyűjtemény* állandó szerzője volt (a kézirat Horvát hagyatékában maradt fenn).

A másik két levél címzettjével, Szemere Pállal is kusza kapcsolat rajzolódik ki. Az irodalomtörténet felől megközelítve azt látjuk, hogy amikor 1890-ben a Kisfaludy Társaság megbízásából Szvorényi József megjelentette Szemere költeményeit, *Kováts Józsefhez* című versét a gunyoros versek közé sorolta, amiben a mesterkedő Kováts csal csipkelődik. Ezt a vakfoltot számolja fel Orosz, Kováts Szemerének címzett levelét is segítségül hívva, amikor rámutat, hogy Szemere valójában költőbarátságot kezdeményezett azóta elkallódott levelével és a kéziratos gyűjtemé-

nyeknek köszönhetően megőrzött versével, amire Kováts levélben és verssel is válaszolt. Mindez azért is különösen fontos irodalomtörténeti adalék, mert a későbbiekben, miután Szemere Kazinczy köréhez került közel, Kovátsot pedig a kaposvári börtönbe zárták be, nemcsak megszakad a kettejük közötti kapcsolat, hanem Szemere tulajdonképpen megtagadja költőtársát. Egy 1809-ben Kazinczynak írott levelében fogalmazza meg, hogy szégyenkezik korábbi irodalmi ízlése miatt (mindeközben Kazinczy, aki nem sokkal korábban, Kováts halála után Sárközy Istvántól megkapta néhány versét, nem mond ítéletet róla), majd amikor 1835-ben megjelenik Kováts verseinek második nyomtatott kiadása, benne Szemerének címzett válaszversével, Toldy Ferenc kérdésére ezt a kitérő választ adja: „Én nem láttam, nem ismertem. Másoktól hallék felőle egyet s mást.” (236)

Továbbszöve a kapcsolathálót, Sárközy István, Pálóczi Horváth Ádám, Széchényi Ferenc, a már említett Kazinczy – mindannyian feltűnnek kisebb-nagyobb szerepekben a dunántúli költő életének utolsó szakaszában, ami a kaposvári bebörtönzéssel és korai halálával ért véget. A perirat a mikrohistoriográfia hálás forrása, gondoljunk csak Martin Guerre-re vagy Menocchióra, a 16. századi olasz molnárra. Nemcsak egy egyedi eset és annak ellentmondásai, párhuzamos elbeszélései jelennek meg benne, hanem egy közösség gondolkodásmódjára, szokásaira és normáira is következtethetünk. Hogy pontosan mi történt 1807. november 2-án Som község katolikus templomában, mit cselekedett három református ifjú, a helyi Kiss István iskolamester és Kozma János jegyző, valamint a szomszédos Városhídvégről idelátogató Kováts József, szinte lehetetlen pontosan rekonstruálni. Történt egy büntett a katolikus templomban, három református „garázdálkodott”, egyikük elvitt egy gyertyát, egy másikuk a pipáját gyújtotta meg egy gyertyával, indulatok törtek ki, a katolikusok panaszt tettek, és elindult a per. Az egymással ütköző visszaemlékezések és tanúvallomások a felekezetek közötti erővonalakat is kirajzolják. Első körben, láthatóan nem túl árnyalt módszerrel, hat katolikus tanút hallgatnak ki a per során, Pálóczi Horváth (aki ekkor Somogy vármegye törvényszéki táblalabirája és a megyei protestáns egyházközség kurátora volt) közbenjárására rendeztek egy második kihallgatást vegyes felekezetű tanúkkal és részletesebb kérdésekkel. Csak itt derült ki az eset megítélésében egyáltalán nem mellékes somi halottak napi szokás is, amikor a férfiak felekezettől függetlenül gyűltek össze a katolikus templomban, majd éneklés után bort ittak. Horváth remélte és javasolta, hogy egyházi és ne világi törvénykezés szerint járjanak el az esetben, de mivel a gyertyalopás szentségtörő lopásnak számított, és erről a világi törvények ítélték, kevés esély látszott a három ifjú megsegítésére. Sárközy István ekkor Széchényi Ferenc, Somogy megye főispánja közbenjárását is kérte, figyelmébe ajánlva Kováts neki címzett ódáját, de a vele szemben a megyében már korábban kialakult ellenzéki tábor támadásai és vádjai miatt ő sem tudott segíteni (az viszont, hogy a vers 1808-ban megjelent nyomtatásban Sopronban, valószínűleg neki köszönhető). A periratok plurális elbeszélésein túl Orosz a kodifikálatlan büntetőjogból következő korabeli törvénykezés bonyodalmaival és visszásságaival, a szokásjog döntő szerepét is felvázolja, és miután a három ifjút börtönre ítélték, kitér a börtönökben uralkodó körülményekre is. Kováts 1809 januárjában halt meg, halotti anyakönyvi kivonat hiányában nem eldönthető biztosan, hogy a halál okára vonatkozó két feltételezés közül – másfél hónapos betegeskedés vagy önkíeheztetés – melyik igaz. Sárközy dísztemetést rendezett neki.

Kováts korai és sajátos körülmények közötti halála valószínűleg hozzájárult verseinek kéziratok terjedéséhez. Nyomtatásban a már említett négy versen kívül a többi csak posztumusz je-

lent meg, Fördös Dávid kiadásában (1817, majd 1835), aki minden bizonnyal a Sárközynél lévő autográf gyűjteményből másolhatta ki. Ahogy Orosz is felhívja rá figyelmet, Kováts egyfajta háttérhelyzetben helyezhető el a kéziratosság és a nyomtatott kultúra, a közköltészet és a műköltészet között. Bár versei természetesen műköltészeti alkotások, terjedésük, variálódásuk a közköltészet mintáit követik. Ugyanakkor az is fontos, hogy a nyomtatott szövegek ne „takarják ki” a kéziratos terjedőket. Kováts népszerűsége valójában utóbbiak alapján mérhető fel, a két kiadás példányszámáról, olvasóközönségéről nincsenek adatok. Arról viszont igen, hogy száznál is több kéziratos versgyűjteményben lelhetők fel a versei, még ha a kutatást nehezíti az is, hogy időnként név nélkül bukkannak fel, vagy éppen Háló Kováts Józseffel, Csokonai költészeti tanítójával keverik össze. Orosz (Csörsz Rumen István Csokonaival kapcsolatos hasonló kutatásának mintájára¹) népszerűségi mutatót állított össze, ebből látszik, hogy legnépszerűbb versét, *A festett-orca* című vénasszonycsúfolót a Fördös-féle kiadások nem tartalmazzák. A nyomtatott életmű éppen ezért is csalóka: Fördös a válogatással profiltisztítást is végzett, miközben Kováts ennél változatosabb témákban mozgó költő volt. Kiadásába 41 vers került, kimaradtak a satírák, az asszonycsúfolók és a cenzúra elkerülése miatt a politikai versek is. Az életmű a jelenlegi források alapján 56 versből áll.

Orosz Andrea mikrotörténeti és társadalomtörténeti módszertani alapossggal konstruálja meg Kováts Józsefet mint „társadalmi jelenséget” (Szilágyi Márton írói biográfiáinak inspiráló hatását kiemelve). Visszaírja kora társadalomtörténeti kontextusába, megváltoztatja a nézőpontot, amivel a mára elfelejtett, de legalábbis az irodalomtörténet perifériájára szorult költőre tekintünk, aki rövid élete során, amit néhány dunántúli város között élt le (lásd a kötet belső borítóján lévő térképet), mégis benne volt az irodalmi körforgásban, halála után, amint versei bekerültek a kéziratos másolatok áramába, ma már nehezen elképzelhető népszerűségnek örvendett. De ott van Kazinczy, Szemere levelezésében, ódát írt Széchényinek, hivatalos megjelenése előtt üdvözölte az *Anakreoni Dalokat*, említi őt Arany, Jókai haláláig őrizte apja által összeállított versgyűjteményét, és megidézte alakját az *És mégis mozog a Föld* című regényében, Kosztolányi pedig a *Nyugatban* írt róla. Az életrajzot és életművet a lehető legrészletesebben feltérképező kötet egyszerre előtanulmány a versek készülő kritikai kiadásához és önálló monográfia, egy jól dokumentált nyomozás eredménye.

1 Csörsz Rumen István, „Csokonai közkézen, avagy egy költő kéziratos toplistája”, in „’S végre mivé lesz-e?’. *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Ráció – Tudomány 10, 278–294 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

Kelevéz Ágnes: Esti kérdések. Irodalomtörténeti nyomozás Babits költészetében

MIT füzetek

Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2021, 394 l.

SZALAGYI Csilla

Budai Nagy Antal Gimnázium, tanár

ORCID 0000-0002-4002-3333

Ki Babits? Milyen költői karakter eszményképe lebeghetett szeme előtt? Hogyan gondolkodik a fiatal Babits, milyen tudatállapot jellemzi? Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre választ keresve járja körül Kelevéz Ágnes közelmúltban megjelent kötetében Babits pályakezdő verseit és a kontextusukban felmerülő vegyes műfajú szövegeket – interjúkat, jegyzeteket, beszélgetéseket és visszaemlékezéseket –, hogy megfejtse a szövegek megírásának titkait. A „szenvedélyes érdeklődés” (7) teremtette gondolatmenetek alátámasztásaként a vizsgált főszövegek mellett a szerző elsődlegesen Babits kritikai írásait veszi alapul. Ezekon keresztül erősíti meg a köztudatban létező képet a minden irodalmi megnyilvánulásában tudatosan építkező költő különlegesen érzékeny alkatáról. A megalapozottság és a megalapozás a tanulmánykötet fő erényei közé tartozik, s olyan szerkezeti-nyelvi világossággal és transzparenciával társul, amely minden további vizsgálódás számára könnyen hozzáférhetővé teszi a kutatás eredményeit.

A kötet módszertana a genetikus kritika alapvető felismeréseire támaszkodik. Ez az irányzat az egykorú publikált változatról az alkotás folyamatára tereli a figyelmet, és a szerző által meghozott döntéseket vizsgálja. A tanulmánykötet ezért kevésbé Babits végleges szövegváltozataival, sokkal inkább azokkal a véletlenszerűen előálló folyamatokkal és társadalmi-kulturális hatásokkal foglalkozik, amelyek támogatták vagy befolyásolhatták a szerzőt döntéseiben. Olyan eseményeket állít előtérbe, amelyek részben feledésbe merültek, és olyan nyomokra is felhívja a figyelmet, amelyeket ma már csak a tüzetes vizsgálódás ismerhet fel. Így Kelevéz Ágnes több fontos megállapítást tesz azt az elfojtott konfliktust felidézve, melyet a költő *A Holnap* antológiában vele együtt megjelent szerzőkkel és a publikáció körülményeivel kapcsolatban érzékelt, és amelyet Rába György találóan Babits elfojtott *duk-duk afférjének* nevezett monográfiájában. Hiszen bár Babits nevét az antológia azonnal ismertté tette, az esetenként „alpári támadásokat úgy kellett elviselnie, hogy nyilvánosan nem fogalmazhatta meg a modernekkel és a megjelent antológiával szemben támasztott kritikáját, mert az elvadult viszonyok közt óhatatlanul az árulás vádjának árnyéka vetült volna rá” (32).

Az alkotói periódus későbbi szakaszában Babits szándékolt archaizmusokkal és intertextuális utalásokkal hagy nyomokat. Így válnak versei – Derrida gondolatát idézve – „nyomok szö-

vetévé, amely vég nélkül valami önmagán túlira, más elkülönülő nyomokra utal” (25). Ebben az értelemben lesz a *kutatást* felváltó *nyomozás* a kötet műfaji jellegzetessége – mint erre Kelevéz Ágnes a *Filológus prologójában* utal. A nyomozás nem elégszik meg az elfogadott és bevésődött meglátásokkal, hanem azok okait és természetét is igyekszik megismerni, vagyis figyelme nem a kész szöveg határain vesztegel, hanem a szerzőre és a korra irányul. A filológus „a rendelkezésre álló adatok alapján nyomkeresések és feltételezések sokaságával próbálja hitelesíteni a lehetséges szövegeket, történeteket és értelmezéseket, miközben bizonytalan dátumokkal, megoldandó rejtélyekkel, lappangó jelekkel, kétes bizonyítékokkal találja szemben magát” (7). Itt megemlíthetjük a nyomozáshoz kapcsolódó kifejezések dominanciáját, amely meghatározza a tanulmányok nyelvezetét. A nyomozásba fektetett munka azt ígéri, hogy eredményeképpen Babits „poétikájának új vonásait fedezhetjük fel, néha meglepő távlatokkal” (7). Az új távlatok nem csupán a szövegértelem nyitottságából adódnak, hanem abból is, hogy a szerző választásai következtében a művek végleges szövege is megkérdőjelezhető. A kutató a folyamatszerűsége koncentrálni, érdeklődésének középpontjában a megírás tevékenysége áll. 1998-ban megjelent, *A keletkező szöveg esztétikája* beszédes címet viselő kötetében Kelevéz Ágnes – a genetikus kritikáról szólva – megvilágítóan fogalmaz:

amikor nem az írás eredményét, hanem folyamatát vizsgálják, annak dinamikáját szeretnék újraalkotni [...]. Mindezen vizsgálatok szükségszerűen vezetnek el izgalmas alapkérdésekhez is: hogyan írunk és olvasunk, és a két tevékenység milyen viszonyban van egymással.¹

A tanulmányok döntően a fiatal Babits munkáira figyelnek, összhangban a megjelenés előtt álló kritikai kiadás újabb kötetével. Kelevéz Ágnes tanulmánykötetének négy része különböző tartalmi szempontok alapján mutatja be Babits befejezett, lezárt műveinek szövegszerű nyitottságát, külön szól Babits poétikai törekvéseiről (*A költő poétikájához*), a szorosabban filológiai fejleményekről (*Filológiai leletmentések* címmel), az egyes költemények értelmezéséhez hozzájáruló filológiai tényekről (*Költemények nyomában*), s a Babitsot inkább mellékszereplőként említő, vagy csupán másodsorban róla szóló írásokat is külön fejezetben tárgyalja (*Irodalomtörténeti fejlemények*). A fejezetcímek és az alcímek részint lényegre törően, részint nagy invencióval is utalnak az egyes fejezetekben kibomló alapvető felismerésekre: a gondolatmenet centrumába mutatnak, egyszerre komolyan és játékosan idézik meg a fejtegetésekben körvonalazódó téziseket.

Az első rész Babits költői módszertanához szolgál érdekes adalékokkal. A „*Szántsándékos anachronizmusok*” fejezet arra az eljárásmodra figyelmeztet, amely a később a kutatás előterébe kerülő szövegköziség jelenségéhez kapcsolja a verseket. Babits

szövegalkotásának módja sokszor az irodalmi utánzás, újraköltés, rájátszás vagy átköltés. A Gérard Genette által transztextualitásnak nevezett jelenségnek [...] szinte minden formája előfordul Babits verseiben, az intertextualitástól kezdve a paratextualitáson át a hypertextualitásig. (12.)

1 KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikai közelítés Babits költészetéhez* ([Budapest]: Argumentum Kiadó, 1998), 12.

Ahogy a szerző Babits idézésformái között válogat, úgy egyik-másik versben a megidézett szerzőknek is hosszú sora vonul fel. Ha például az *Esti kérdésről* Szabó Lőrinc hatására elterjedt is az a vélemény, miszerint benne Hofmannsthal ismert költeményének „wagneri nyitott másá[ra]«” (16) ismerhetünk, ez a kijelentés leegyszerűsíti Babits komplex irodalmi gondolkodását. A fejezet – de a kötet egésze is – nyomtatékosítja olvasójában, hogy a versek más szövegekkel legalább olyan intenzív kapcsolódást mutatnak fel: „Babits, a rá jellemző módszerrel, nemcsak különböző szerzőket, hanem évszázadokat, sőt évezredek is összekapcsol versében.” (18) Az *Esti kérdés* tehát nem egyetlen mű hatását hordozza, hanem Hofmannsthal *Ballade des äußeren Lebens* című versétől Victor Hugo *Le monde et le siècle*-jén át a görög mitológiára tett utalásokig, a Prédikátor Salamon könyvéig és egy Szenczi Molnár Albert fordításában ismert zsoltárig több hatásvonalat is meg lehet jelölni, amelyekben úgy sajátítja el a mintát, hogy el is tér tőle (19). Babitsnál az idézés modern, már-már posztmodern eljárásokra emlékeztet, hiszen nem egyszerűen a szöveg ismétlése, hanem a jelen és a múlt újragondolása, szintézisszerű megjelenítése zajlik általa.

A következő, *A megtámadott költő poétikai menedéke: az intertextualitás* című fejezet az előző ikertanulmányként is olvasható, hiszen benne a már említett intertextualitás, a szövegek átvétele egy másik aspektusból kerül a vizsgálódás középpontjába. Kelevéz Ágnes itt kevésbé a térben és időben egymástól távol eső szövegek hatásösszefüggéseit kutatja, hanem sokkal inkább azt a belső indíttatású költői módszertant, amely úgy emel vendégszövegeket a művekbe, hogy azok felismerése többletjelentést kínál fel megfejtője számára. Ez a jelentésteremtő eljárás akkor volt igazán gyakori Babitsnál, amikor *A Holnap* antológia körül kialakuló, őt is érő támadások és saját elhallgatott kritikus észrevételei hatalmas belső konfliktusokat teremtettek: Babits

a bírálatokra reagálva választhatja verseinek alapstruktúrájaként a régit az újjal nem egyszerűen szembeállító, hanem bonyolult rájátszásokkal egymással összekapcsoló, az intertextualitásra hangsúlyosan ráépülő poétikai formát. (33.)

Az „objektív, tárgyias versírás” (44) mellett már Babits korai költészetében kibontakozik az a költői megszólalásmód, amelyet a tanulmánykötet szerzője a *visszapillantó önszemlélet versei*ként azonosít. Utóbbiak szintén annak a lélektani válságnak a következményei, amelyet Babits *A Holnap* antológia megjelenése kapcsán él át, amikor „költőileg méri fel a hirtelen kinyíló szakadékot gazdagnak érzett múltja s a megrázóan »lázás és zavart tülekedés« jelene között, korábbi énjé és a mostani között” (45). Ugyanakkor ez a verstípus nem köthető egy meghatározott időszakhoz, hanem Babits egész pályáját végigkíséri. Kelevéz Ágnes itt elsődlegesen nem esztétikai szempontok alapján elemzi a verseket, csak jelzi különbözőségüket – ezért kerülhetnek egymás mellé fontosabb és jelentéktelenebbnek tekintett darabok, amennyiben az utóbbiak értelmező funkcióval ruházhatók fel. Így a „kevésbé sikerült, de a mostani téma szempontjából fontos [Szegénység és Kegyesség és Okosság..] kezdetű vers” (48) elemzése is kifejezetten azért került a tanulmányba, mert rávilágít az öntükröző szemlélet poétikájára Babits verseiben. Ezeknek a daraboknak a részletes taglalása főként kronológiai szempontból, egy-egy alkotói korszakhoz adalékokkal szolgálva járul hozzá a nagy versek értelmezéséhez, amelyek ekként nem elszigetelten állnak az életműben, hanem tudatos építkezés eredményének bizonyulnak.

Kifejezetten filológiai indíttatásúak a *Filológiai leletmentések* című rész tanulmányai. Hogy mennyire tudatos konstrukciós munka eredménye Babitsnál a szövegek belső összefüggésrend-

szere, kitűnik abból a fejezetből, amely a költő töprengéseit rejtő, poétikai szemléletéről értékes információkkal szolgáló, első pillantásra azonban csak összefüggéstelen betűhalmaznak tűnő jegyzet megfejtésével foglalkozik. Amikor Kelevéz Ágnes az *Angyalos könyv* harmadik füzetében olvasható *Keveháza* című Babits-jegyzet minden apró jelzésnek figyelmet szentel, ugyanúgy kutatja Babits írói fortélyait, ahogy Babits kutatta Arany János poétikájának titkait. A megfejtett jegyzet az *Íliász* és a *Keveháza* összevetésének bonyolult kódrendszerét foglalja magában. Nem lehet véletlen a szerző alábbi, öntükröző megfogalmazása:

Az az elmélyült kutatás, mellyel Babits feltárja a lehetséges összefüggéseket [...], természetesen nem öncélú filológiai adatgyűjtés, hanem sokkal inkább egy saját maga számára végzett, lélegzetelállítóan izgalmas, kitartó nyomozás, mellyel Arany múltidéző módszerét, a klasszikus eposzi közvagyon költői birtokbavételének titkait akarja [Babits] az utolsó részletig kifürkészni, hogy a szinte detektívi alapaossággal tanulmányozott mesetrfogásokat elshesse, megtanulhassa, alkalmazza. (140.)

Kelevéz Ágnes kutatása sem öncélú, nem áll meg a kódok megfejtésnél, hanem a feltárt jelenségeket rendszerezve távolabbi következtetéseket von le a filológiai munka tapasztalataiból. Babits fordításait sem önmagukban értelmezi, hanem nagyobb távlatokban, hiszen a költő nem csupán idegen nyelvből fordított, de át is ültetett idegen nyelvre magyar szövegeket, amint ez a „*Magunk számára készített darabok*” című fejezetből kiderül. Babits „[k]orai műfordítói tevékenysége is értelmezhető e tudatos felkészülés, önképző kísérletezés részeként.” (174.) Ráadásul a költő a tematika és a versforma alapján is „nagyszabású ciklus-célokat tűz ki maga elé” (219), mint ezt a *Költemények nyomában* című rész a fiatal Babits versciklusait vizsgálva meggyőzően állítja. Kelevéz Ágnes előbb a tájkép-verseket vizsgálva követi nyomon az átrendezés fázisait, majd a bergsoni időszemlélet hatását elemzi az *Esti kérdésben*, amely szemlélet „szembenállás a 19. század mechanikus, egyszerűsítő »természettudományos« szemléletével, hogy az életet, az emberi minőséget és annak működését radikálisan megkülönbözteti a fizikai világ törvényeitől.” (240)

Ugyancsak a babitsi lírai korpusz egészének tágabb horizontjába illeszkedő filológiai érdekesség, hogy a *Levelek Írisz koszorújából* című kötetnek előkerült egy korai kézírata, amelynek fordulatos története van. A második rész címéből kölcsönözött kifejezéssel élve: a „leletmentés” során előkerült szövegek – a kötet anyagát és sorrendjét is tárgyaló levelezés – az életmű alakulásának újragondolására ösztönözhetnek. A gondolatot Kelevéz Ágnes Dávidházi Péter egy Csokonai-tanulmányával párbeszédben fordítja át Babits szövegeire: „bátran végiggondolható e kézirat alapján az is, hogy egy rövidebb, meghúzott *Iris*-kötet után változott volna-e, és ha igen, mennyiben módosult volna a Babitsról mostanra kialakított képünk.” (171) Kelevéz nem csupán a legelső Babits-kötetről tesz megállapítást – miszerint igen fájdalmas lett volna néhány vers hiánya, amelyeket Babits ugyan a tervezett terjedelmi korlátok miatt megcsillagozott –, hanem a Nyugat Kiadó igényességére és távlatos gondolkodására is utal: végül nem a tervezett terjedelmhez szabták a kötetet, hanem a kötethez a terjedelmet. A kéziratokban nyomon követhető sorrendi változtatások és betoldások pedig a szemléleti pluralizmus és az ironikus olvasat felé nyitották meg a kötet értelmezését (161).

A negyedik, *Irodalomtörténeti fejlemények* című fejezet nem a szorosan vett Babits-életművel foglalkozik, inkább valamilyen módon Babitshoz is kapcsolódó irodalomtörténeti mélyfű-

rásokat végez. A *Háború vihara* című tanulmány megállapítása szerint a természeti jelenség metaforája a háború kitörésének napját követő megnyilatkozásokban – Molnár Ferenctől Adyig, Szász Károlytól Babitson át Kosztolányiig – apokaliptikus víziókkal vegyül. A *Nyugat* irodalmi szerepét elemző tanulmány (*A Nyugat jubileumi és emlékszámainak üzenete*) arra keresi a választ, „hogyan alakítottak ki egy határozott kommunikációs stratégiát” (337) a folyóirat szerzői és szerkesztői, amikor támadások, külső és belső ellentétek feszültek a *Nyugat* körül. Ennek egyik módja volt, hogy matinék helyett szerzői esteket tartottak, majd ezek nyomán szerzői külszámokat, ünneplő kiadványokat jelentettek meg, amelyek nem csupán megemlékeztek egy-egy alkotó munkáiról, de kanonizálták is az életművet. Az ünnepektől szerzők szépirodalmi munkáit köszöntő kortársak itt a „megszólalás tényével legitimálják” (344) a szövegeket, nem pedig alapos elemzéssel, aminek okát abban kell keresni, hogy többségük szépiró volt, nem pedig irodalomtörténész.

A kötetet záró tanulmány Nemes Nagy Ágnes *Babits szerkesztő úr* című színdarabját vizsgálja. A költő-monográfus Nemes Nagyt 1986-ban Bálint András, a Radnóti Színház igazgatója kérte fel a darab megírására. A végül be nem mutatott és csak 2016-ban publikált műnek négy példánya maradt fenn. Kelevéz Ágnes értelmezése a filológiai tudnivalókról is számot ad, bemutatja továbbá Nemes Nagy Ágnes „kettős kötődését” (355). Babitshoz mint költőhöz és mint a *Nyugat* szerkesztőjéhez, egyben szellemiségének képviselőjéhez, aki „majd az ötvenes években „»jelképévé lett mindannak, aminek híjával voltunk«” (357). Az egyidejű poétikai és etikai vonzalomból fakadóan tehát a *Nyugat* is kiemelkedő szerephez jut a darabban, amelyben – mint a tanulmánykötet szerzője meggyőzően érvel – tudatosan jelenik meg Gellért Oszkár helyett Schöpflin Aladár alakja. A választott évnek, 1933-nak is többszörös jelentőséget tulajdoníthatunk – erre a tanulmány részletesen kitér, az életrajzi pillanat kiválasztásának okát pedig a következőkben jelöli meg: a mű „Babitsot sem túl fiatalon, sem túl betegen nem akarja elének állítani, hanem épp pályájának csúcán” (361).

Alapos megfigyelések és precíz értelmezések jellemzik a Babits-kutató Kelevéz Ágnes új kötetének tanulmányait, amelyek miközben megvilágító összefüggéseket tárnak fel, helyenként a kortárs értelmezők elhamarkodott kijelentéseit is korrigálják. A kérdésfelvetés következetessége, illetve a szövegekhez való hűség időről időre olyan belátásokat eredményez, amelyek új látásokat nyithatnak az egyes művek értelmezésében. A kötet, amely háttérinformációkat nyújtó kézikönyvként is hasznos olvasmány, fontos hozzájárulás mind a korszak megismeréséhez, mind Babits Mihály életének és korai műveinek megértéséhez.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter
Korrektor: Horváth Csaba Péter
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2022.
A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft